եգիպտոսի գիրկօկրաֆիի
միակ հաստատութիւնը

ԱՐԱՄ ՕՐԴՈՒԼԵԱՆ
ՋՐԵԿՈՐԱՅ

ԳԱՀԻՐԷ
29 Շարա Իպրահիմ փաշա Թէլ. 43213

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
28 Րիւ տէ Սէօր. — Թէլէֆօն 7239

Սուրիոյ և Լիբանանի միակ ներկայացուցիչն է
ՂԻՒԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ

Դրն Պրակի 6 Սուրբական Դահեկան

ԳԻՆ 1 Ե. Դ. ԹԻՒ 3

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» Թիւ 57
1909-ին հիմն. ի Կ. Պոլիս, ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏԷ
Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ
(Տէր Ղազարեանց)
(1862—1915)

Մեծ եղեռնի
զոհերէն

ԵՐԼՏՂԷ ՍԱՍՈՒՆ

(Պատմական վէպ Ազգային կեանքէ)

Տպգր. Հ. ԲԻՒՐԱՏ
1935

Printed in Egypt
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԵԼԼՏՋԷ ՍԱՍՈՒՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

Ս.

Ասպիւլ Համիտ, բրիտանական մեծ դեսպանին ապառնական յայտարարութենէն ետքը, որով Անատոլուի Ընդհ. Բնակիչ մի՛չեւ Ջէբի բաչային ետ կանչուելը կը պահանջուէր, վճռած էր, առանց այլեւս յապաղման, գործադրել տալ իր ծրագիրը, Սասունի Հայերուն քնաջնջումը։ Սակայն, Եըլտըզի մէջ Ս. Քարաուլար Սիւրէյա բաչային ներկայութիւնը խոչընդոտ մը կը նկատէր իր նպատակին իրագործման դէմ, որովհետեւ վերջնականապէս համոզուած էր թէ՝ իր Ս. Քարաուլարը մտերիմ յարաբերութիւններ կը մշակէր եւրոպական մեծ տէրութեանց, մասնաւորապէս բրիտ. մեծ դեսպանին հետ եւ թէ՝ Եըլտըզի բոլոր գաղտնիքները կը հաղորդէր անոր։

Սիւրէյա բաչան ա՛լ գաղրած էր Հիւնքեարին վատահութիւնը վայելելէ. անցլիամոլ մը, գաւառացին մըն էր ան, ինչպէս կ՚որակուէր յաճախ Եըլտըզ տեսած «ժուռնալ»ներու մէջ։ Մեծագոյն հակառակ կորզը՝ Մեծ-Եպարքոս ձեվատ բաչան էր, որ իր մէկէ աւելի «ժուռնալ»ներով կ՚զգուշացնէր իր վեհափառ Տէրը, Ս. Քարաուլարին գաղտնի մեքենայութիւններէն ?...։

Հիւնքեարին ուղղուած «ժուռնալ»ները, Հաճի Ալի պէյին միջոցաւ կը մատուցուէին Համիտի։

Այս ժուռնալներուն «անվըլօք»ներուն վրայ, հասցէ գրուած չէր ըլլար. նոյնպէս առանց հասցէի, ճերմակ «անվըլօք»ի մը մէջ գրուած կ'ըլլային Մեծ-Եպարքոսէն ղրկուած գրութիւնները, որոնք Ս. Բարտուղարին միջոցաւ կը մատուցուէին Համիտի։

Օր մը, Հաճի Ալի պէյ, Մեծ-Եպարքոսէն ղրկուած նամակ մը յանձնեց Սիւրէյա բաշային։ Ս. Բարտուղարը բացաւ այդ նամակը, կարդաց, և... չանթիճար եղաւ։

Ժուռնա՛լ մըն էր, Համիտի ուղղուած, իր հաստատիմ լրատու (մուխպիրի սատըգ) ճէվաթ բաշային կողմէն սատրպրուած։ Այդ ժուռնալին մէջ կ'ամբաստանուէր Սիւրէյա բաշան իբրև թշնամի Օսմ. կայս. կառավարութեան, իբրև մտերիմ՝ բրիտ. մեծ դեսպանին, որուն կ'երթար չաթիը գէթ մէկ երկու անգամ, հաղորդելու Բելտզի ներքին, և, կառավարութեան քաղաքական գաղտնիքները, իբրև պաշտպան ապերախտ և ապստամբ? Հայերուն, որոնց յեղափոխական չարժումները կը քայքայէին ձեռքի տակէ, նահանգներու մէջ անգամ ունենալով իր արբանեակներն ու գործակալները, որոնք, վերջին, Սիւրէյա բաշային ղրկուած գաղտնի հրահանգներու համաձայն, կը պիւրացնէին հայ յեղափոխականներուն զէնքերու և ռազմամթերքներու փոխադրութիւնը Սասունի մէջ, եւն.։

Եպարքոսական այդ ժուռնալին ընթերցումը հաղիւ աւարտած էր, երբ սենեկապան Սրիփ պէյ, Հիւնքեարին կողմէն եկաւ իրեն ապրարարել որ պատրաստէ, կարգի դնէ վերջին թղթաբերով հասած հայկական լուրերուն ամփոփոյքները, և կէս ժամ առքը ներկայանայ Ն. Վեհափառութեան,

Սիւրէյա բաշա խնամով մը պահեց եպարքոսական ժուռնալը, և աճապարեց կարգի դնել վերջին թըղթաբերի ծրարները, զատելով միայն անոնք, որոնք կը վերաբերէին Սասունի դէպքերուն։

Սիւրէյա կը պատրաստուէր պարութեան թեւին տակ, երթալ ներկայանալու Սուլթանին, երբ Մեծ-Եպարքոս ճէվաթ բաշան, Ս.րտաքին Գործերու նախարարին հետ իր սենեակը մտաւ։ Սիւրէյա դերմարդկային ճիգեր ըրաւ չը մատնելու ներքին յուզումները դուրս կրեց, երբ ժուռնալին ընթերցման ատաւորութիւնը դեռ չանցած, յանկարծ իր դիմացը գտաւ Մեծ... ժուռնալճին։

Մեծ-Եպարքոսին ու նախարարին այցելութիւնը սովորական այցելութիւններէն չէր, սահիպղական պարագաներու, ճնշումի տակ կը գտնուէր Բ. Դուռը։ Պոլսոյ իտալական մեծ դեսպանը կ'ապառնար յարաբերութիւնները խզել, եթէ գոնացում մը չը տրուէր իրեն անմիջապէս։ Խնդիրը կը դառնար Պէշիկթաշի ծանօթ եղեռնագործութեան վրայ. գոնէ բուն, երկու իտալացի քոյրերուն հայրը Պոլիս եկած էր իր աղջիկներուն արեան գինը պահանջելու, վըրէ՛ժ, վրէ՛ժ, կանչելով դեսպանատան դուռին առջև։ Բերայի դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ բաւական մեծ յուզում առաջ բերելով։ Մարդասպանը բերնէ բերան կը խօսուէր, Պէշիկթաշի «մուհաֆըզ»ը, առանց վերապահութիւններու կը պատմուէր թէ՝ Եըլտզի մէջ փնտռելու էր եղեռնագործութեան աղբիւրը. եւրոպական թերթերու մէջ գրուած էր ոստիկանութեան նախարարին ու Ապտիւլ Համիտի միջադէպը, ոճրին վրայ բացուած քննութեան յանկարծական փակումը, եւայլն։

Սիւրէյա բաշա, տակաւին եպարքոսական ժուռնալին ազդեցութեան տակ, չուզեց միջամտել։

— Մեծ-եպարքո՛ս բաշա, ըսաւ, այդ խնդիրը Հաճի Ալի պէյին միջոցա՛ւ կարելի է հաղորդել վեհափառին։

— Ինչո՞ւ, հարցուց ձեվատ, չը հաւնելով Սիւրէյայի խուսափողական ընթացքին, ինչո՞ւ Հաճի Ալի պէյը հաղորդէ, և ո՛չ դուք ...։

— Ներեցէ՛ք, ձեվատ բա՛շա, ես հիմա Հիւնքեաբէին կանչուած եմ ուրիչ կարեւոր գործի մը համար, ես չե՛մ կրնար այս նիւթին մօտենալ, արդէն պիտէք, աւտր խօսքը չուզեր որ ըլլայ իրեն քով, ա՛նքան գրգռուած է...։ Հաճի Ալի պէ՛յը տեսէք անգամ մը, ես ոտիպուած եմ հիմա մեկնիլ։

Ու մեկնեցաւ սենեակին մէջ թողլով զանոնք։

Հաճի Ալի պէյ, ձեվատ բաշային ու արտաքին գործերու նախարար Թուրխան բաշային խոստացաւ, խնդիրը պարզել Հիւնքեաբէին և դրամական կարեւոր հատուցումով մը գոցել բերանը զոհերուն հօրը, այդ մասին ամէն ջանք ի գործ դնելու համար իր պատրաստակամութիւնը յայտնեց անոնց և խնդրեց որ նոյնը հաղորդելով իտալական մեծ դեսպանին, ամէն երաշխաւորութիւններ առնի այդ մասին։

Իսկ Սիւրէյա բաշան, Ասպիւլ Համիթի առանձնասենեակին մէջ, քանի էր պարտութեան, որ կը պարունակէր հայկական նահանգներէ և ուրիչ կարեւոր կեդրոններէ յեղափոխական թերթերուն զբօսած թղթակցութիւնները, որոնք խնամով թարգմանուած էին Եըլտըզի հայազգի թարգմանիչներուն ձեռքով։

Այս թղթակցութիւնները 1894 Յուլ. և Օգոստ. ի թուականները կը կրէին, Վանէն, Ամասիայէն, Սասունէն Եւդոկիայէն (Թոգատ) և Կիլիկիոյ զանազան կողմերէն ղրկուած, որոնք այդ ահռելի տարուան հայկական իրականութեան հայելատիպ պատկերացումը կը համարուէին։

Ընթերցումը վերջացած, Սիւրէյա բաշա կ'ապահէր Հիւնքեաբէին ազգարարութեան, որպէս զի մեկնէր, երբ նոյն պահուն ներս մտաւ մապէյնճի Աբիփ պէյ։

Հիւնքեաբէին նշանացի ազգարարութեան վրայ, Սիւրէյա մեկնեցաւ։

— Ի՞նչ կայ, Աբի՛փ պէյ, հարցուց Համիթ հայրական գորովի չէչտով մը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, Ձեր Վեհ. հան տրուած ծառաներէն Սայիտ էֆէնտի, Սիւլէյմանիյէի չեխը, կայսերական անդառնալի հրամանին համաձայն, մայրաքաղաք բերուած, կը փափաքի վերադառնալ իր բնակարը։

— Ո՛րքան չուտ ձանձրացաւ, աղէկ չը՞ նայուիր, դժգո՞հ է արդեօք։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ո՞ւր պիտի գտնէր այսքան հանդստութիւն ու պատիւ...։

— Ինչէ՞ն է ուրեմն այսքան չուտով իր բնակավայրը վերադառնալու փափաքը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, սոսկ անհապաղ չեխեր են, մէ՛կ օր չեն կրնար հեռու ապրիլ իրենց աշխէրներէն, վրանները տակ ապրած, ձիերու վրայ անցուցած՝ իրենց կեանքին մեծ մասը, բնականաբար մայրաքաղաքի փափուկ ու մեղկ ապրելակերպին համ չեն առներ...։

Ասպիւլ Համիթի աչքերը չողացին յանկարծ. յիշեց Հալէպի կուսակալ և Մխանաթ բաշայի գանձձ Հաճի Օսման Նուրի բաշային հեռագիրը, որով իրեն կը ծանուցանէր Սիւլէյմանիյէի չեխին ժամանումը։ Անմիջապէս աչքին առջև աշխարհակուռեցաւ այդ համբաւաւոր աշխրէթապետին վիթխարի ոյժը, որ անհնազանդելի օժանդակ մը նամնանուած էր ըլլալու իր հայաջինջ ծրագրին գործադրութեանը, որովհետև, կ'ըսէր Համիթ ինքնիրեն, Սիւլէյմանիյէի չեխը, իբրև անվիճելի պետ անթիւ աշխրէթներու, իր

տրամադրութեան ներքև ունէր ուժգուն ընդդիմադիր հազար աւազակներէ բազկացած անապին բանակ մը, որոնք, ատքէ ցգլուխ զինուած, իրենց... փաշիչային մէկ իրատէին կ'ապասէին, ասպատակելու և արիւնի մէջ խեղդելու համար Հայաստանի բովանդակ խաղաղ, անմեղ հայ քնակչութիւնը...:

Դարձաւ ըսաւ Սրիճի պէյին, զուարթ դէմքով մը.

— Սղէ՛կ յիշեցուցիր, զաւա՛կս, չո՛ւտ, Ժամանակ թո՛ղ չանցնի, գնա՛ կանչել տուր Ղազի Օսմանն և քիւրտ Տէրվիշ բաշաները, Հիւնքեարը հի՛մա տեսնել կ'ուզէ զիրենք, թո՛ղ ըսուի. բայց զգուշացի՛ր, իրարմէ քնա՛ւ տեղեկութիւն թող չունենան, զատ զատ մարդ զրկէ իրենց քով, երկուքին խրատանչիւրը թո՛ղ այնպէս կարծէ թէ՝ ինքը միմակը կանչուած է, հասկցա՞ր...:

Սրիճի պէյ դուրս ելաւ, վայրկենապէս գործադրելու Հիւնքեարին հրամանը:

Բ

Սև Ուժի երկու գործակալները, Ղազի Օսման և քիւրտ Տէրվիշ բաշաները, դէմ առ դէմ նստած են Հիւնքեարին առանձնասենեակին մէջ:

Ասպիւլ Համիտ գիտեր թէ՝ այս երկու բաշանեերը կատաղի, անհաշտ հակառակորդներ էին իրարու, և թէ՝ այս երկուքին հանդիպումէն՝ կրնար նոյնիսկ ծանր միջադէպ մը ծագիլ. սակայն, գիտեր նաև թէ՝ այդ երկուքին հաշտութենէն մեծ բարիք մը կրնայ ծնիլ. ուստի, լուրջ դէմքով մը.

— Սիրելի՛ բաշաներ, ըսաւ, գիտէ՞ք ինչու ձեզ կանչել տուի. նախ, ես չե՛մ ուզեր որ իրարու դէմ առնուիթեան ոգի տածէք դուք, որ հատատարապէս կը վայելէք իմ կայսերական համակրութիւնները... բարեհամութիւնս:

Երկո՛ւքն ալ մեքենաբար ոտքի ելան, կրկին ու կրկին թէմենանեերով գնելու իրենց ծառայական հնութեան ու երախտապիտական զգացումները. յոտս վեհ. Խալիֆային, որ կը չարունակէր.

— Այո՛, գո՛ւք, սիրեցա՛լ բաշաներս, կայսրութեան երկու ամուր սիւները, պէ՛տք է հոս, ա՛յս րոպէիս, ի՛մ ներկայութեան, զիրար ողջագուրէք:

Եւ դառնալով Տէրվիշ բաշային.

— Տէրվի՛շ, ըսաւ, ոտքի ե՛ղ նայիմ, մօտեցի՛ր, համբուրէ՛ մեր... Ղազին:

Տէրվիշ բաշա, առանց կրկնել տալու Հիւնքեարին հրամանը, ոտքի ելաւ և պատրաստուեցաւ առաջանալու դէպի Ղազին, երբ այս վերջինը.

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ, ո՞վ է խաբեր Ձեր Վեհափառութիւնը, թէ՝ մենք իրարու թշնամի ենք:

Ու երկու սեսերիմները պագաւեցան...: Հաշտութիւնը կատարուած էր:

Հիւնքեարին սիրտը խնդաց, և չկրնալով ծածկել իր ներքին գոհունակութիւնը.

— Սիրելի՛ բաշաներ, ըսաւ անկեղծ չեչտով մը, սիրտս մխուած գամը հիմա՛ ելաւ, գիտցած ըլլաք, չա՛տ երջանիկ եմ այս րոպէին. կրնա՛մ հիմա բանալ սիրտս, ապահով եմ թէ՝ ձեր երկուքին միջև ա՛լ գոյութիւն չունի անիծեալ ցրտութիւնը, որ չեմ գիտեր ի՛նչպէս կրցեր է մուտ գտնել ձեր սրտին մէջ. մոխիկ ըրե՛ք ուրեմն, կ'աղաչեմ. որովհետև քընատատական րոպէ մը կ'անցընէ այս պահուս իմ կայսրութիւնս:

Երկու հաշտուած բաշաները սկսան աւելի մօտենալ ու կախուիլ Հիւնքեարին բերնէն:

— Իմ պանծալի՛ միւշիրներս, ինչպէս ըսի, տէրութիւնը մեծ ճգնաժամի մը մէջ կը գտնուի, եւրոպական մեծ տէրութիւնները՝ Անգլիան գլուխ ու

նենալով, Հայկական ինդիր մը մէջտեղ նետեր են, և զայն պատրուակ բռնելով, կ'ուզեն միջամտել կայսրութեանս ներքին գործերուն։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ընդմիջեց Ղապի բաշան, նո՞ր բան մըն է։

— Այո՛, Ղապի՛, նոր է նոր, համբերեցէ՛ք, պիտի պատմեմ։ Ու շարունակեց.

— Առջի օրը, Մեծ-Եպարքոսին ու Տաճեան Աբթին բաշային ներկայութեանը, բրիտ. Մեծ դեսպանը, կարգ մը կծու սպառնալիքներէ ետքը, պահանջեց որ ետ կանչել տամ Իւշիր Զէքի բաշան, որովհետև, Վանի հիւպատոսին կողմէն վերջերս տեղեկագրուած է թէ՝ Սասունի կողմերը ծանր դէպքեր, յարձակումներ գործուած են այն կողմերու Հայերուն վրայ, և թէ՝ աւելի տխուր ու ծանրակշիռ դէպքերէ կը վախցուի...։

Ղապի Օսման բաշան, սպասելական քմծիծաղով մը ընդմիջելով.

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ, անգլիական դեսպանին սպառնալիքները կրցա՞ծ են վրդովել Ձեր հանգստաւէտութիւնը. զարմա՞նք, չէ՞ք յիշեր թէ՝ այդ կողմէն ուղղուած սպառնալիքները զուրկ են ո՛և է կարեւորութենէ...։

— Բայց, Ղապի՛, այս անգամուան սպառնալիքները՝ չէին նմաներ ուրիշ անգամուաններուն, ամբարտաւան լեզու մը կը գործածէր. չը մոռնալով չաքուճակ գլխիս զարնել Պէրլինի 61րդ յօդուածը....

— Հը՛մ, հը՛մ, կը մրմնջեր Ղապին, իր թաւ մօրուքը մատներուն մէջ չարչրկելով, հասկցա՛յ վեհափա՛ռ Տէր, ասկցա՛յ.

— Ի՞նչպէս... հարցուց Համիտ։

— Սըր Ֆիլիբ Քըրբին ուրիշ առաջարկ մը չըրա՞ւ, օրինակի համար Եգիպտոսի մասին...

— Երբե՛ք. երկու խօսքին մէկը՝ Սասուն էր, մինչև իսկ «Հայաստան» բառին համար բանավէճ մը բացաւ. ո՛չ, ո՛չ, Ղապի՛, պիտցած ըլլաք. այս անգամուանը չի նմանիր միւսներուն, ուրիշ մեծ տէրութիւններ ալ ունի կռնակը։

— Ո՞ր մեծ տէրութիւնը կրնայ ըլլալ, վեհափա՛ռ Տէր, ընդմիջեց քիւրտ Տէրվիշ բաշան, Ռուսիոյ դաշնակիցը, ատիպուած է այս վերջինին քաղաքականութիւնը պաշտպանել։

— Իտալիան կը մոռնա՞ք, հարցուց Համիտ։

— Իտալիա՞ն..., պատասխանեց Ղապին նշանակալից ժպիտով մը, ներեցէ՛ք, վեհափա՛ռ Տէր, կը տեսնեմ թէ՝ բրիտ. դեսպանին սպառնալիքներէն ազդուած էք դուք. Իտալիան չէ՞ք գիտեր թէ՝ երբեմն Զինակցութեան մէջ է, թէ՝ հաւատարիմ դաշնակիցն է Ալմանիոյ և Աւստրիոյ, և թէ՝ այս երկու վերջիններուը չպիտի կրնան մեզի դէմ թշնամական ո՛և է ընթացք բռնել, ցորչափ Պալքաններու փոքր իշխանութիւնները դոյութիւն ունենան։ Ձէ՞ որ Եւրոպան ինք իր մէջ պատակուած է. Անգլիան պիտի կրնա՞յ գործադրել իր սպառնալիքները։

— Սիրելի՛ Ղապի, ե՛ս ալ գիտեմ թէ՝ Անգլիան լո՛կ սպառնալ գիտէ, առանց երբեք գիմելու գործադրութեան. սակայն, միւս կողմէ, չե՛մ կրնար առանց հետեւանքի թողուլ իր դեսպանին յայտարարութիւնները. և արդէն ինչո՞ւ ձեզ հոս հրաւիրեցի. ձեր հեղինակաւոր կարծիքները կ'ուզեմ լսել այս մասին. եթէ, օրինակի համար, Ձէքի բաշան ետ չը կանչեմ, և ընդհակառակն, հրամայեմ որ ժամ առաջ վերջացնէ իր գործը, ի՞նչ կը պատահի, Անգլիան ի՞նչ պիտի կրնայ ընել։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Տէրվիշ բաշա, Անգլիան քա՛ն մըն ալ չկրնար ընել, քանի որ Ռուսիան ո՛ղջ է, իր զարաւոր, իր անհաշտելի թշնամին. և եթէ Ռուսիան արգիլէ ո՛և է ոտնձգութեան կամ ուրիշ գործողութեան փորձ մը ըրիա. կառավարուեթեան կոչմէն, անտարակոյս, Ցրանսան ալ չպիտի անտարբեր նայի. արդէն կատաղած է Անգլիոյ դէմ՝ Եգիպտոսի համար...:

— Այո՛, լա՛ւ կը խորհի Տէրվիշ բաշան, ըսաւ Դաղին, Անգլիան մէ՛կ քայլ չկրնար առաջ երթալ, քանի որ անդին Ռուսիա՛ն կայ. հետեւաբար, Ձեր վեհափառութիւնը բացարձակապէս կրնայ վստահ ըլլալ այդ կողմէն:

— Շա՛տ լաւ, յարեց Համիա, պէտք է ուրեմն, ժամ առաջ ձեռնարկելու մեծ... գործին.

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, մռլտացին երկու միւս չերները, պէ՛տք է աճապարուի:

— Հա՛, յարեց Համիա, աջ ձեռքը ձգելով օդին մէջ, քանի՛մ որ չը մոռնամ, Տէրվի՛շ բաշա, սա Սիւէյմանիյեի չեմին վրայ ի՞նչ գաղափար ունիք. իրա՞ւ է, մեզի օգտակար կրնա՞յ ըլլալ այդ Սայիտ էֆէնտին, ինչպէս կը գրեր Ձեզի բաշան...:

— Ի՞նչ կ'ըսէք վեհափա՛ռ Տէր. ըսաւ քիւրտ Տէրվիշ բաշան, աչուըընները խոչորցնելով և ընդունները վեր բարձրացնելով, ի՞նչ կ'ըսէք, այդ կողմերու միակ ազդեցիկ չեմը ճանչցուած է Սայիտ էֆէնտին, հզօր անձնաւորութիւն մը, անհրաժեշտ պետը՝ մօտաւորապէս «հարիւր հազար» քէյամարաիկ քիւրտերու, ամէնքն ալ վինուած՝ չնորհիւ Ձեր վեհափառութեան. «Համիտիյէ» զօրագունդերէն գո՛ւրս հանուածք, գիտէ՞ք...:

Համիա, երջանիկ զմայլանքի մը մէջ թաղուած, կ'երազէր կարմիր արիւնը, որ պիտի հոսէր ու պիտի

խեղդէր բովանդակ հայ բնակչութիւնը, Մուշ ու Սասո՛ւնը...:

Իսկ Դաղի Օսման բաշան, իր կարգին, կը հրճուէր սրտի անհուն հեշտանքով մը, որովհետեւ, կ'ըսէր ինքնիրեն, Հիւնքեարը վերջապէս համոզուած էր թէ՝ կրակը կրակով մարելու է, ինչպէս ինքը քանի՛ քանի անգամներ առիթ ունեցած էր թելադրելու անոր. սակայն, միւս կողմէ, քիւրտ Տէրվիշ բաշային համար յաղթանակ մը պիտի եղած ըլլար Սիւլէյմանիյէի չեմ Սայիտ էֆէնտիի պարագան. եթէ չեմը, ինչպէս կը պնդէր Տէրվիշ բաշան, իրօք հարիւր հազար մարտիկներ ունէր իր ձեռքին տակ, և եթէ այդ մարտիկները կարեւոր դեր մը կատարէին Ձէյթի բաշայի կազմակերպած Զարդի գործողութեանց մէջ, այն ատեն թերեւս անակրելի ըլլար ատենել Տէրվիշ բաշայի ամբարտաւան կիրքերը. ա՛լ ինքը փախչելու էր Եըլտըզի չրջափակէն, ուր, ապահովապէս, իրենին պիտի յաջորդած ըլլար Տէրվիշի գերակշռութիւնը...: Դաղի Օսմանի երկինքը մշուշներով կը ծածկուէր տակաւ. Ասպիւլ Համիտի փոփոխամիտ, չուտ ձանձրացող, ապերախտ բնաւորութիւնը ծանօթ էր իրեն. բովանդակ կայսրութեան մէջ, խալիֆային զատ, երկու Դաղի՛ներ միայն կային, առաջինը՝ Ս.բդուլհակ Հրամանատարը՝ ի՛նքը, Դաղի՛ Օսման բաշան, իսկ երկրորդը՝ Եգիպտոսի Կայսերական Գնդիչը՝ Դաղի Ահմէտ Մուխթար բաշան, Արեւելեան վերջին պատերազմին մէջ փայլած, իրեն բազդակից միւսիրը, որ իրեն պէս գերի ինկած ըլլալու բազդաւորութիւնը, փա՛ռքը վայելած էր: Սակայն Ահմէտ Մուխթար բաշան իր աչքերն հեռո՛ւ կ'ապրէր, Եգիպտոսի խորհո՛րդը, տեսակ մը չնորհաղրկում, կամ աւելի ճիշդը, քիպաբ աքսո՛ր մը... Մինչդեռ, եթէ վազը, միւսիր Ձէյթի բաշան, իր

պաշտօնը կատարելէ նաբը վերադառնար փառքի դափնիներով, և եթէ Սիւլէյմանիկէի չեմքը կարեւոր դեր մը կատարած ըլլար Սառուն ու Մուշի արիւնոտ գործողութեանց մէջ, այն ատեն, բնականաբար, չեմքին պաշտպանը՝ Տէրվիշ բաշան, ա՛լ գիտէ ի՛նչ գիրք պիտի գրաւէր ելլաըզի մէջ...

— Դուք ի՞նչ կըսէք, Ղազի՛, ի՞նչ է ձեր կարծիքը, հարցուց Համիտ, որ կը նչմարէր Օսման բաշայի գիմագծերու ալլալումը և մտածկոտ դիրքը, Սիւլէյմանիկէի չեմքը կրնա՞յ օգտակար ըլլալ եթէ հիմակուընէ վերադարձնենք իր տեղը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Ղազին զգուշանալով կասկածներ ներչնչելէ, մեր Տէրվիշ բաշան պէտք է ուսումնասիրած ըլլայ անշուշտ այդ կոզմերու վիճակը։ Ես այնպէս կը կարծեմ թէ՝ դէշ չըլլար այդ չեմքը վերադարձնել իր տեղը և միևնոյն, ժամանակ յանձնարարել միւշի՝ Զէյթի բաշային, որ մօտէն հակէ անոր մէկն ալ քայլափոխին, որովհետև, Թո՛ղ չըսդողի Տէրվիշ բաշա եղբայրս, այդ աշխրէթներուն վրայ կարելի չէ յոյս դնել. այսօր մեզի հետ կը պիտակցին, վաղը մեզի դէմ կ'ընդվզին...

— Ղազի Օսման բաշային պիտի խնդրէի որ, ըսաւ Տէրվիշ բաշա բիրտ ընդմիջումով մը, բոլոր աշխրէթները նոյն ջուրով չը լուայ. այո՛, կան անոնց մէջ ապստամբ պետեր, որոնք դեռ չե՛ն պատրաստըւած, բայց Սիւլէյմանիկէի չեմքը՝ պետ մը չէ՛ միայն, ա՛ռըբ մըն է, ա՛ռըբ մը, այն կոզմերուն կո՛ւռքը. իր իշխանութիւնը՝ կրկին է, թէ՛ կրօնային և թէ՛ քաղաքական. քանի՛ քանի ցեղախումբեր կը ճանչնան, որոնք Շեխ՛ Սայիտ էֆէնտիին անուն՛ովը կ'երդնուն...,

— Լա՛ւ, լա՛ւ, հասկցայ հիմա, յարեց Համիտ, գիտէ՛ք թէ՝ դէշ չըլլար երկիրը վերադարձնել Սայիտ

էֆէնտիին, բնականաբար այդ մասին կ'անխաւ գրեւլով միւշիր Զէյթի բաշային...։ Վերադառնանք բուն նիւթին. որ զձեզ հոս կը բերէ, միասին խորհրդակցելու, գարման մը գտնելու կացութեան, որ չատ քննադատական է, գիտէ՞ք...։

— Ինչպէ՛ս վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Տէրվիշ բաշա, ինքզինք աւելի՛ եռանդուն և կայտռւթեան համար զոհուելու պատրաստ ցոյց տալով, հաճիէ՛ք բացատրել, ի՞նչ վտանգ կ'սպառնայ, ներքի՞ն է, թէ արտաքին...։

— Երկո՛ւքն ալ... թէ՛ ներքին, թէ՛ արտաքին վտանգներ կը նչմարեմ վերջերս. կը գիտէ՞ք, բաւական ժամանակ կայ, մեծ գեսպանները քաչուած են, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէ... ա՛չ Բ. Դուռը կ'այցելեն անոնք, ա՛չ հոս. ի՞նչ գաղտնիք կայ ասոր տակ։ Սըր Ֆիլիբ Քըրրին երբե՛ք այսքան խիստ չէր վարուած, անպատկառ, լիրբ լեզու մը...

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Ղազի Օսման բաշա, այո՛, կայտռւթիւնը ձգնաժամ մը կ'անցընէ. օտար միջամտութեան մը վախը՝ սուրի մը պէս կախուած է Օսմ. գահին վերև... հիմակուընէ՛ կը նչմարեմ վազուան հաւանական ազէտքը, ա՛լ գիտէ ո՛րքան անաւոր ու ծանրածանր. և արդէն այդ պատճառով է որ պիտի խնդրէի Ձեր վեհափառութենէն, առանց մէկ րոպէ կորսնցնելու, վստահելի անձ մը ղրկել ռուսական մեծ գեսպանին. խնդրել որ, եթէ կարելի է, ա՛յս գիշեր պալատ գայ, խիստ կարեւոր տեսակցութեան մը համար։

Սպասել Համիտի աչքերը վառիլ սկսան։

— Ղազի՛, լաւագոյն չէ՞, որ դուք անձամբ երթաք, խորհրդակցիք գեսպանին հետ. ես անսահման վստահութիւն ունիմ ձեր վրայ, ինչպէս Տէրվիշին վրայ. հետեւաբար, ի՞նչ տարբ կայ մեծ գես-

պանը մինչև հոս կանչելու և պարապ կասկածներու տեղի տալու... լաւ գիտէք թէ՝ իւրաքանչիւր դեսպանատուն իր մասնաւոր լրտեսները կը պահէ, ու րնդք ելլալիս լրտեսներուն տարիներով դաս կըրնան տալ...:

Դաղի Օսման բաշան լռեց. կը մտածէր թէ ինչ չո՞ւ Համիտ չէր ուզեր ընդունիլ Պ. Նելիւօֆը. միւս կողմէ, առանց դժուարամիտ կը մեկնէր Հիւնքեարին թագուն միտքը.— կ'զգուշանար թերևս իր վրայ հրաւիրել միւս մեծ դեսպաններուն կասկածները,— կը խորհէր Դաղի Օսման:

— Շա՛տ լաւ, Վեհափա՛ռ Տէր, ես այս դիշեր հո՛ն կ'երթամ, լաւ մը կը չօչափեմ Պ. Նելիւօֆի հայեացքները՝ բրիտ. մեծ դեսպանին սպառնական յայտարարութիւններուն մասին. յետոյ, Սաուսնի մէջ ձեռք առնուած զսպողական միջոցներուն նկատմամբ իր կարծիքը կ'առնեմ, վերջապէս, ռուսական քաղաքականութեան բոլոր կողմերը գննելէ ետքը, կուգամ կը մատուցանեմ անձնական Ձեր Վեհափառութեան:

— Ե՞րբ կուգաս:

— Այ՛սդիշեր, եթէ ձանձրոյթ չէք զգար. կէս գիշերին ետքը կ'աչխատիմ վերադառնալ:

— Շա՛տ լաւ, մինչև կէս գիշեր կ'սպասեմ. եթէ չը հասնիք, մինչև արշալոյս կը լուսցնեմ...:

— Վեհափա՛ռ Տէր, ես կը ջանամ աւելի՛ կանուխ վերադառնալ, բայց ուրիշ առաջարկ մըն ալ ունիմ... մեր Տէրվիշ բաշան ալ թող պարապ չը նստի, եթէ կարելիէ, գերմանական դեսպանատունը թո՛ղ երթայ, մեծ դեսպան Ռատօլինի քով, թո՛ղ հասկնայ թէ՝ Անգլիան, Ֆրանսան և Իտալիան, ասոնք զատ զատ, կամ երեքը միասին, ի՞նչ կրնան ընել, եթէ երբեք Սաուսնի կողմերը պայմած ապըստամբութիւնը զսպելու հարկ եղած գործողութիւններ տարուին առաջ, արդեօք օտար միջամտութեան

մը դուռը կը բացուի՞. թո՛ղ հասկնայ միանգամ թէ՝ Գերմանիա ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ Հայկական հարցի դիրքը յուզուելու պարագային, ինք ալ պիտի բռնէ՞, ինչպէս Անգլիան, Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածին պոչէն, թէ՝ աչք պիտի գոցէ գործուած ամէն զազրելի միջոցներուն. մէկ խօսքով, թող հասկընայ Գերմանիա մեծ դեսպանէն թէ՝ վեց մեծ տէրութիւնները հաւաքական միջամտութիւն մը կ'ընեն՞, եթէ Սասունի մէջ սկսուած գործը գլուխ հանուի...

Ապահով Համիտ չատ գոհ կը մնար Դաղի Օսմանի բաշայի թելադրանքներէն, որոնք չատ գործնական կը թուէին Ուսաի, դառնալով Տէրվիշ բաշային.

— Տէրվի՛շ բաշա ըսաւ, Դաղին չատ լաւ կը խօսի, դուք ալ հո՛ն գացէք, գերմ. դեսպանատունը:

— Վեհափա՛ռ Տէր, կեանքիս մէջ առաջին անգամը պիտի ըլլայ. գերմանական դեսպանատան ճամբան չեմ գիտեր. մէկ կամ երկու անգամ հանդիպած եմ իշխան Ռատօլինի. ես չեմ կրնար մինակս գլուխ հանել այդքան փափուկ գործ մը...:

— Հոգ չէ՛, սենեկապետներէս մէկուն հետ կ'երթաք, արդէն երկար բարակ տեսակցութիւ, մը չը պիտի ըլլայ, պա՛րզ հարցում մը. այնպէս չէ՞, Դաղի՛:

— Այ՛, Վեհափա՛ռ Տէր, պարզ հարցում մըն է, ըսաւ Դաղին. պիտի հարցնէ թէ՝ Գերմանիա ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ, անգլիական միջամտութեան մը պարագային:

Տէրվիշ բաշա տեղի տուաւ: Երկու միւշիրները մեկնեցան, նոյն գիշերը կատարելու իրենց յանձնըւած պաշտօնը:

Եըլտըզի չրջափակին մէջ երկու արքունական կառքեր կ'սպասէին. մէկուն մէջ նստաւ Դաղին, ուղղուելով ռուսական դեսպանատունը, իսկ միւսին մէջ՝ Տէրվիշ բաշան, սենեկապետ Սրիճ պէյին հետ, և ուղղուեցաւ դէպ ի գերմանական դեսպանատունը:

Գ.

Օրերը կը մօտենային... Սասունի ճակատագիրը կը վճռուէր։ Սասունը պէտք էր սրբուէր Օսմ. կայսրութեան քարտէսէն։

Ռուսական և գերմանական մեծ դեսպաններուն կողմէն տրուած էր արդէն բաղձացուած հատասակը, երկու՛քն ալ չպիտի միջամտէին, անտարբեր ա՛ն կանատեանե՛ր միայն պիտի ըլլային։ Պ. Նելիւօֆ յայտարարած էր Դպռի Օսման բաշայի թէ՝ Յարին կառավարութիւնը հաշտ աչքով պիտի դիտէր ո՛ և է պինուտրական չարժում, որ միտէր զսպելու հայկական ապստամբութիւնը։ Լօպանօֆի մտատիպարը՝ Հայաստա՛ն մըն էր առանց Հայու. հետեւաբար, Ռուսիան ո՛րքան գոհ սրտով պիտի տեսնէր քնաջնջումը պարասար ցեղի մը, որ սկսած էր կովկասի մէջ պլուխ ցցել ու վրդովել կայսրութեան կարգ ու կանո՛նը։ Օսմ. կայսրութեան հայ բնակչութիւնը պատժել՝ կը նշանակէր կովկասի Հայերը խրատել և համակերպութեան հրաւիրել. ուստի պ. Նելիւօֆ իր կառավարութեան Սրտաբին Գործերու մինիստրին դիտումներուն ու հետապնդած քաղաքական հայեացքներուն հարազատ թարգմանիչը, քառթ պըլանչ տուած էր Համիտի, իր նախասիրած միջոցներով պլուխ հանելու իր հայաջինջ ծրագրին գործադրութիւնը։

Գալով գերմանական մեծ դեսպանին, ո՛չ նուազ քաջալերիչ էին իր յայտարարութիւնները՝ Տէրվիշ բաշային։ Գերմանիա մէ՛կ նպատակ որդեգրած էր. Արեւելքի մէջ տեղաւորել առուտր գաղթականու-

թիւնները, առևտրական, ճարտարարուեստի և ուրիշ ճիւղերով հոն ապրելու համար։ Գերմանիոյ համար կենսական հարց մըն էր Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի, Միջագետքի և Պարսկաստանի պէս արգաւանդ, հարուստ և լայնածաւալ երկիրներուն մէջ գաղութներ հաստատելու հարցը, և թէ՝ հետեւաբար, Ապտիւլ Համիտ՝ երախտապարտ Գերմանիոյ մը բարեկամութիւնը, և ի հարկին, պաշտպանութի՛ւնը պիտի վայելէր, եթէ յաջողէր ո՛չ միայն Սասունը, այլ ամբողջ Հայաստանը պարպել իր... խռովայոյզ բնակիչներէն...։

Այսպէս, Թուրքիոյ հայրենասէր? Սուլթանը, ամէն երաչխաւորութիւն առած էր ցամաքային եւ րոպայի երկու տզօրագոյն կայսրութեանց ներկայացուցիչներէն՝ Պ. Նելիւօֆէ և իշխան Ռատօլինէ, ազատ ձեռքով մը վարելու իր կայսրութեան ներքին գործերը, որոնց մեծագոյնը պիտի ըլլար թեւրեա Սասունի Ջարդը

Կը մնար հիմա չօչափել միւս մեծ աէրութեանց կարծիքը, Իտալական մեծ դեսպանին կարելի չէր մօտենալ այն օրերը. Պէշիկթաչի հրէշային ոճի՛րը կար, դեռ չատ թարմ, երկու քոյրերուն վրայ իգործ դրուած գազանային սպանութիւնները։ Զոհերուն հայրը վազած եկած էր Իտալիայէն, և իր զաւակներուն արեան վրէժը կը պահանջէր մարդասպան... Սուլթանէն։ հետեւաբար, յիմարութիւն մը պիտի ըրած ըլլար Համիտ, եթէ երբեք փորձէր Իտալական դեսպանին խորհուրդին դիմել։

Բրիտանական մեծ դեսպանին դիրքը ճշդուած էր արդէն. Հայկական Խնդիրը կ'ուզէր վերածաձգել ան. սպառնացած էր արդէն ճնշողական միջոցներու դիմել, եթէ միւսիր Զէյթի բայան ետ չը

կանչուէր։ Համիտ, քիչ մըն ալ ռուսական դեսպանին խոստումներէն ու հաւատացնելէն զօտեպընդած, հետզհետէ կը վարժուէր արհամարհել բրիտանական ռումբերը։ Վիլհելմ Բ.ի ներկայացուցիչը՝ Տերվիչ բաշային յայտնութիւն մըն ալ ըրած էր. թէ՝ Ռուսիան սկսած էր կասկածոտ աչքով մը դիտել բրիտ. կառավարութեան ընթացքը՝ հայ յեղափոխական կուսակցութեանց, մանաւանդ Հնչակեան ներուն հանդէպ, որոնց կեդրոնը՝ վերջերս Լոնտոն փոխադրուած էր և կը վայելէր պետական բարձր անձնաւորութիւններու, նոյնիսկ չատ մը լորտերու յայտնի հովանաւորութիւնը, թէ՝ վարչապետ կլատսթըն և իր Արտաքին Գործերու նախարարը՝ Լորտ Րոզպերի, երկո՛ւքն ալ հպատակ դիւանագէտներ. իսկ բենց եռանդն ձգած Անգլիոյ մեծագոյն բարեգործական այժերը, իրենց ափին մէջ առած՝ մամուլը, ժողովրդային համակրանքի անպին հոսանք մը առեղծած էին հարստահարուած Հայաստանի մը հանդէպ, որ անդիմադրելի հանգամաք մը սոսկած էր, մանաւանդ Մուսա պէկի և Կիւլպարի... արեգերակներ կան գաղտնաւանէն ի վեր, և թէ՝ ինչպէս որ իրաւամբ կը կասկածէր Ցարերու Ռուսիան, և մանաւանդ իր այն օրերու Արտաքին Գործերու նախարարն, այս ամէնը պիտի ծառայէր ի վերջոյ հայկական իշխանապետութիւն մը առեղծելու, Նոր Պուլկարիա մը, Ռուսիոյ և Թուրքիոյ միջև յարաբերական պատեսար մը քաշած և այդ կերպով, միանգամ ընդ միշտ խափանած ըլլալու համար ռուսական երկրակալութեան մը, յառաջխաղաց խուժումի մը պատահականութիւնը, ինչ որ պիտի վերջնական նպատակ ապահոված ըլլար Մեծն Բրիտանիոյ աներազական չահագոյնի մը, Սեյլանի մարգրիտներուն,

Հիւբրիւզի գանձերուն, Քաշմիրի ու Լահորի չալուածոյներուն։ Հիմալայաններու բարձրագոյն կատարէն՝ Քաղքոթիտանթարէ մինչև Գանգէսի գետաբերանը, անոնուն անտառներուն, արգաստաբեր հողերուն ու փարթամ քաղաքներուն տիրացումը...

Նէլիսօֆ աւելի՛ ծանրակչիռ լուր մըն ալ հաղորդած էր Ղազի Օսման քաշային, պատուիրելով որ կարճ ատենուան մը համար գաղտնապահ ըլլար և նոյնը չը հաղորդէր Համիտի։ Այդ լուրը, գերազանցապէս չահագրգիռ և գայացուն, անկարելի պիտի ըլլար գաղտնի պահուիլ, մանաւանդ Ղազի Օսման քաշայի պէս զինուորականի մը կողմէն, որ իր բնազդով ռուսամոլ, և համոզումով անգլիատեաց, ճնալով միշտ ուխտակալ մոլեռանդ մը, չպիտի ուզէր յարգել Պ. Նէլիսօֆի պատուէրը, գոնէ ատենուան մը համար չը հաղորդել այդ լուրը Սուլթանին. բայց կարելի՞ բան էր, մինչև ե՞րբ պիտի կրնար գաղտնի պահել զայն, մանաւանդ ինչո՞ւ պահէր, մ'նպիսի ժամանակ մը, ուր հրաչքներ պիտի գործուէին անոր յայտնուելովը։ Ռուսի, Ղազին, ռուսական դեսպանին քովէն վերադարձին, փութացած էր Եըլտըզ, ուր իրեն կ'սպասէր Հիւնքիարը։

Եըլտըզի հերթապահ պինուորները նչմարեցին մուխի մէջ Ղազին, որ կառապանի թեւին կրծնած, վար կ'իջնէր կառքէն ու կ'առաջնար դէպի կայսերական քէօշկը։

Տերվիչ բաշան կ'ուշանար տակաւին։

— Ղազի՛, ըսաւ Համիտ ժպտուն, դուք չատ չուշացաք, բայց Տերվիչ քաշան դեռ չը գարձաւ։

— Հոգ չէ՛, վեհափառ Տէր, աւելի՛ լաւ, թո՛ղ քիչ մըն ալ ուշանայ... ես հիմա Ձեր վեհափառութեան չատ ըսելիքներ ունիմ, բայց զանոնք կը թողում և կ'ուզեմ որ ամենէն ծանրակչիռ լուրը լսէք։

Ասպիւլ Համիան մոռնալ սարսռաց, վեր ցատ-
կեց ցնցուելով, և

— Դպի՛, ըսաւ սենդապին չնչաւոր մը. որուն
մէջ կը մտանուէր իր սոսկումը, ի՞նչ է այդ ծանր
բակչիս լուրը, բարի՞ է, չուտ ըսէ՛ք։

— Թէ՛ բարի է, թէ՛ չար, Վհնափա՛ռ Տէր, ժա-
մանակը դրա՛մ է, կ'ըսեն, այդ առածը ճի՛շդ այս
ժամանակին համար ըսուած է։

Հիւնքեարը աչքերը խոչոր մը բացաւ, սրեց իր
ականջները, որոնք կը մրցէին իր... քիթին հետ,
բռնեց իր չունչը և պատրաստուեցաւ լսելու ծանր
բակչիս լուրը։

Պ. Նէլիաօֆ, երբ խնացաւ տեսակցութեան չար-
ժառիթը, դիտէ՞ք ինչ ըսաւ...

— Ի՞նչ ըսաւ, հարցուց համիա յանկարծական
փողփողումով մը, պատմեցէ՛ք նպիմ։

— Ըսաւ թէ, չարունակեց Դպին, Վհնափառ
Սուլթանը խալիֆա մը չէ՛ լոկ, իր տերութեան Սբ
տաքին Գործերու նախարա՛րը, զեկավարը չէ՞ միանգ
ամայն, Պոլսոյ մեծ տերութենց դրեթէ բոլո՛ր
դեսպանները խաղալիկ ըրած է ձեռքին մէջ, Եւրո-
պայի քիթին կը խնդայ, միջազգային բարդութիւն-
ները խորագէս ուսումնասիրած է, և դիտէ, երբ որ
ինք ուզէ, չահագործել զանոնք ի նպաստ իր կայս-
րութեան, ըսաւ թէ՝ Ասպիւլ Համիա իր այժը հիմ-
նած է հաւասքական Եւրոպայի տկարութեան վրայ.
դիտէ՞ք, Վհնափա՛ռ Տէր, ի՛նչ խորհրդաւոր խօսք է...։

— Սակայն Դպի՛, մոռցա՛ք ծանրակչիռ լուրը։

— Չը մոռցա՛յ... միայն պիտի խնդրէի որ Ձեր
պաղարիւնը պահէք, չը յուզուի՛ք, ա՛յնքան ծանր...

— Ըսէ՛ք լմնցուցէ՛ք, գոչեց Համիա զայրացած,
հոգի՛ս պիտի քաղէք։

— Կը յիշէ՞ք Կիպրոսի Դաշնագիրը... ա՛ն է

քանզի մեր առջևը, Վհն. Տէ՛ր, չարունակեց Դպ-
ին առանց զգաստանալու Հիւնքեարին կշտամբան-
քէն, եթէ այդ Դաշնագիրը կնքուած չըլլար, թո՛ղ
թէ այսօր կիպրոսը ձեռքէ հանուած չպիտի ըլլար,
«Հայկական խնդիր» ըսուած սպառնալիքը պիտի
վերցուած ըլլար մէջտեղէն։

— Ի՞նչպէս...

— Հայկական խնդիրը՝ պատրաստո՛ւկ մըն է կիպ-
րոսը միշտ բրիտ. կալուա՛ծ մը ճնալու. Անգլիան,
Միջերկրականի այդ խոչոր կղզին իր ճանկը ձգե-
լով, Սիւրիոյ ծովեզերքին՝ Իսկէնտէրունի ծովա-
խորչին դիմա՛ց, դիտէ՞ք ինչ թագուն դիտումներ
կը գործէ... Իբր թէ, Օսմ. կայսրութեան ասիա-
կան բոլոր նահանգները ռուսական ոտնձգութենէ
զերծ պահելու համար, Անգլիան պիտի հակէ կիպ-
րոսէն, պիտի նաւատորմիղ պահէ հոն, ածուխի կա-
յարան պիտի ընէ կղզին, պիտի պաշտպանէ մեր...
չհները։

— Է, ախա՛լ է... մոռցա՛ք, Դպի՛, Ս.յ-Սթէ-
ֆանոյի Դաշնագի՛րը... 61րդ յօդուա՛ծը. եթէ կիպ-
րոսի Դաշնագիրը կնքուած չըլլար, Թուրքիան լաւ մը
պիտի տեղաւորուած ըլլար ասիական գրաւուած
նահանգներուն մէջ, ռուսական բանակը պիտի հո՛ն
հաստատուէր, և ի՛ր ձեռքով պիտի գործադրել տար
... Հայկական? Բարեկործութիւնները. եթէ Անգլիոյ
մարտանաւերը Մարմարայի մէջ անտառ մը ձեւա-
գուցած չըլլային, Պոլսոյ եզերքը, քիթի՛ս տակ հա-
մախմբուած ռուսական անպին բանակը կը կար-
ծէ՞ք թէ պիւրին պիւրին եա գառնար. գուք այն
օրերուն՝ Բեթերսպուրկ էիք, Նեվայի ջո՛ւրը կը
խմէի՛ք, մոռցա՞ք...։

Դպին լռեց... վայրկենապէս իր պինուորական
գոռոզ հոգին չարչարուեցաւ որ պերութեան վերյիւ-

չումէն. խորհրդաւոր նայուածքով մը կշռեց Հիւնքեարին մտաւորական ախոյեանութիւնը, և ուշ գնելով ինքզինք ազատել անել բաւիղէն, ուր քաշած ձգած էր զինքը բանավէճին հոսանքը, ատքի եկաւ, մեկնելու ձեւով մը,

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ կատրուած դէմքով մը, կ'ազաչեմ, այս առաջին անգամը չէ՛ որ երեսիս կը զարնէք իմ գերութիւնս... ներեցէ՛ք, եթէ ամէն ժամանակ այսպէս պիտի ընէք, կը պազաարի՛մ, վեհափա՛ռ Տէր, և՛ առէք գազի տիզղոսը, որ միայն և միայն Ձեր Վեհափառութեան կը պատկանի...:

Ապաիւլ Համիտ, ո՛րքան բիրտ, նո՛յնքան կենցաղագէտ, անմիջապէս ի՛նք ալ ատքի եկաւ, Գազի Օսմանի ձեռքէն բռնեց և գարձեալ նստեցուց, իր քովը, յետոյ ուսը ծնծղելով.

— Սկրեկի՛ Գազի, ըսաւ քծնելով ու քնքոյշ ձայնով մը, վշտացա՞ր. չէ՞ք գիտեր թէ ես առանց կատակի չեմ կրնար ապրիլ. հիմակ իրա՞ւ վիրաւորուեցար խօսքէս:

— Ո՛չ, կիմմաց Գազին, սակայն գիտէք անչուշտ թէ ո՛րքան դառն է ինծի պէս ալեւոր զինուորի մը համար, այդպիսի սև անցեալի մը վերյիշեումը...: Հոգ չէ՛, հոգ չէ՛, մեր երիտասարդութեան տարիները պատերազմներու մէջ անցուցինք, մեր մարմինը գնդակի վէրքերո՛վ ծածկեցինք, ու հիմա, երբ ա՛լ ծերացած ենք, ա՛լ ինկած ենք ուժէ, զարմանալի չէ՛ որ ծաղր ու ծանակի առարկայ ըլլանք, այնպէս չէ՞...: Բայց, Վեհ. Տէր, Ձեր կազմէն եկած հարուածները պիտի ընդունիմ ինչպէս երկինքէն իջած մանանաները...:

Ապաիւլ Համիտ հրճուեցաւ, Գազիին սիրտը չիներած էր, ուստի, այս անգամ գորովոտ ձայնով մը.

— Սիրեցեա՛լ Գազի, ըսաւ, սա ծանրակշիռ լուրը դեռ չիմացանք...:

— Վեհափա՛ռ Տէր, թոյլ տուէ՛ք որ պատմեմ. Պ. Նելիւոֆի խօսքը կը յիշէք անշուշտ:

— Այո՛, լաւ, չարաճնակեցէ՛ք սա ծանրակշիռ լո՛ւրը...:

— Վեհափա՛ռ Տէր, գիտէ՛ք ինչ ըսաւ Պ. Նելիւոֆ. կիպրոսի Դաշնագիրը, ըսաւ, Օսմ. կայսրութեան անկախութիւնը չնչեց և Թուրքիան Անգլիոյ ճանկերուն մէջ նետեց:

Ի՞նչպէս...:

— Յայտնի է, արեւի պէս պայծառ ճշմարտութիւն մըն է ասիկա. այդ սև, ազիտաբեր թուականէն ասդին արշաւակի կը վազենք դէպի գարաւէժ անկումը... ինչո՞ւ կնքուեցաւ կիպրոսի Դաշնագիրը. — երաչխաւորելու համար Անգլիոյ պաշտպանութիւնը՝ ռուսական յարձակումներու կամ ուրիշ ո՛ր ներգործութեան մը դէմ... ինչո՞ւ կիպրոս կզգին Անգլիոյ տրուեցաւ. — ռուսական բանակը Հայաստանէն կ'ըսեմ, Քիւրթխաւանէն դուրս հանելու և այդ կոզմի հանդնդնելուն բարենորոգման հսկելու համար...: Սակայն, ի՞նչ տեղի ունեցաւ իրականութեան մէջ. Անգլիան յարգե՞ց իր առորագրութիւնը. պահպանե՞ց Օսմ. կայսրութիւնը, ինչպէս կը տրամադրէր կիպրոսի Դաշնագիրը: Այո՛, ռուսական զօրքերէն պարպուեցաւ Հայաստանը, բայց Ռուսիան վերջնականապէս տիրացաւ Աբտահանի, Կարսի և ի վերջոյ Պաթումի...

— Այո՛, այնպէ՛ս եղաւ, կրկնեց Համիտ, մեր ձեռքէն... յափշտակեց Ռուսիան:

— Ինչո՞ւ լռեց այն ատեն Անգլիան, որ կիպրոսի մէջ հաստատուած էր արդէն, և երաչխաւորած էր «Օսմ. կայսրութեան ամբողջութիւնը...»: Ա՛խ, Պ. Նելիւոֆ ըսաւ թէ՝ Ռուսիան ո՛չ Կարսը պիտի պրաւէր, ո՛չ Աբտահանը, ո՛չ ալ Պաթումը, եթէ Անգլիան կզգի՞ր ձեռ:

— Կիպրոս կզգիովը չը մնաց, ի՞նչ ըրաւ։

— Կիպրոսը քիչ գաւաւ, իւղոտ պատառ մը չէ, ըսաւ, ու կլլեց Եգիպտո՛սը...

— Է՛, յետո՞յ, չո՛ւտ պատմեցէ՛ք։

— Եթէ Անգլիան Եգիպտոսը չը գրաւէր, այսօր Պաթումը ազատ նաւահանգի՛ստ պիտի մնար, ռուսական տիրապետութենէն զե՛րծ. ան՛տասիկ, թէ ի՛նչպէս պահպանեց մեր կայսրութեան ամբողջութիւնը, և թէ ի՛նչպէս պաշտպանեց «Սթամպուլ»ի քաղաքականութիւնը... Եւ յետոյ, յիշեցէ՛ք, վեհափա՛ռ Տէր, Պ. Նէլիսօֆի յայտարարութիւնները գառնօրէն ճիշդ են. Եգիպտոսի գրաւումը՝ նախադուռը չեղա՞ւ Արեւելեան Ռումելիի նահանգին...

— Դեռ ի՞նչ... Դազի՛, Արեւելեան Ռումելին ի՞նչ կապ ունի Եգիպտոսի հետ։

— Ինդրե՛մ, վեհափա՛ռ զիս մի՛ ընդհատէք, բայց ըսքեց Դազին, այո՛, Արեւելեան Ռումելին ու Եգիպտոսը՝ սերտօրէն կապուած են իրարու. երկո՛ւքն ալ օսմանեան նահանգներ չէ՞ն... երբ Անգլիան, Աբդիւլ Համիտ սուլթանի տիրապետութիւնը պատրաստակեալով Ազեքսանդրիան ռմբակոծեց, Եգիպտոսը գրաւեց, ապին մեր եւրոպական երկիրներուն մէջ, դեռ երէկուան կաթնամաճառ Պուլկարին ախորժա՛կը գրգռուեցաւ, Պաթէմպերկի Ազեքսանդրը չէ՞ր որ յանկարծ, մէ՛կ յարձակումով Ծիլիսէ մտաւ ու Պուլկարիոյ իշխանապետութեան դրօշակը ծածանել տըւաւ մեր կառավարական պաշտօնատան գագա՛թը... մենք ի՞նչ ըրինք, և ի՞նչ կրնայինք ընել, քանի որ Անգլիան ի՛նքը պատռած էր Պերլինի Դաշնագիրը, քանի որ ի՛նք եղած էր չարիքին ազբի՛ւրը...։

— Շա՛տ խորունկները թաղուեր էք ռուսական դեսպանին հետ, Դազի՛, հեգնեց Համիտ, բայց սա ծանրակշի՞ռ լո՛ւրը չը պատմեցի՛ք...։

MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

— Կը ձգէ՞ք որ պատմեմ, դիտել տուաւ Դազի, կէս մը կատակ, թոյլ տուէ՛ք, մի՛ ընդմիջէք, մօտեցա՛յ բուն նիւթին։ Ու չարունակեց։

— Վեհափա՛ռ, Պ. Նէլիսօֆ կ'ըսէ թէ՝ Անգլիան կ'ուզէ Օսմ. մեծազօր կայսրութիւնը վերածել տալ հասարակ, աննշան պետութեան մը, կամ եթէ չը նեղանաք, պարզ պէյլութեան մը...։ Եգիպտոսը գըրաւելով՝ տիրած եղաւ Արաբիոյ, ուր ա՛յսքան տասրիներէ ի վեր յուզուած ու արծարծուած եէմէնի ապստամբութիւնը՝ բրիտ. մեքենայութեան մը գործը չէ՞, կ'ըսէ. այսօր հաստատուած է թէ՝ եէմէնի ապստամբները՝ բրիտ. գործակալներու ձեռքո՛վ կը սատանան իրենց զէնքերն ու ռազմամթերքը, Աէնի ճամբով ու Ձիլուբիի հրապարակէն. Եգիպտոսը գըրաւելով՝ պատրաստա՛ծ կ'ըլլայ Արաբիոյ տիրացուելու, իսլամի Ս. երկրին. և անգամ մը որ տիրացած ըլլայ Ս. երկրին, ո՞ւր պիտի մնայ... Խալիֆայութիւնը։ Գիտէ՞ք, կ'ըսէ Պ. Նէլիսօֆ, ինչո՛ւ Անգլիան տիրեց Եգիպտոսի. Նեղոսին Հովիտը՝ Աստուծոյ պարգեւ մըն է, Ափրիկէի անապատին եղերքը՝ Դրա՛խտ մըն է, միլիոններով ժողովուրդ ապրեցնելու բաւղ բերրի, հարուստ երկի՛ր մըն է, բնութիւնը հոն օրհնուա՛ծ է անօթի Եւրոպացիներուն որովայնը կշտացնելու չափ ընդարձակ, արդաւանդ ու տարին կրկնակի հունձք արտադրող պարարտ հողեր ունի, որոնք տարուէ տարի կը նորոգուին ու կը զօրանան Նեղոսի թողած տիղմով։

— Դազի՛, ընդհատեց Համիտ, չզայնուա ու զայրացկոտ չեշտով մը, ըզեղը յաճախուած՝ իր խալիֆայութեան դէմ նոր վտանգի մը գոյութեան հետաքրքրութիւնը նկարէն, խնդրե՛մ. Եգիպտոսի աշխարհագրութիւնը գիտենք քիչ մը, սա ծանրակշի՛ռ լուրը պատմէ՛ք։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ծանրակշի՛ռ լուր մը չէ՞ ինչ

որ հիմա կը պատմեմ. Խալիֆայութեան դէմ դաւե՛ր ... ահա՛ւասիկ Անգլիոյ բարեկամութիւնը. չը մոռանա՛մ, Պ. Նէլիսօֆ կ'ըսէ թէ՝ Եգիպտոսո՛վ սկսաւ Անգլիան, բայց Աբաբիայով չը պիտի վերջացնէ... վաղը, թերեւս քանի մը տարիէն, իր ախորակատուչ թիւնը նուիրագործելու համար, պիտի ձեռնարկէ ուրիշ նոր, աւելի՛ հզօր, լուրջ, և թերեւս վճռական արշաւանքի մը, դէպի Սուտան. մի՛ կարծէք թէ մոռցած ըլլայ կորտոն բաշան...: Բրիտ. կառավարութիւնը, նոր արշաւա՛նք մը պիտի կազմակերպէ անգլօ-եգիպտական զինուորներէ, ո՛վ գիտէ քանի՛ քանի գունդեր պիտի հանէ Սուտանի սեւամորթներուն վրայ... պատրուակը պատրա՛ստ է. Մէհ էմինի դէմ, սուտ Մէհմէտին, որ Սուտանի ժողովուրդին կը քարոզէ կրօնային պատերազմ և ապստամբութիւն եգիպտական օրինաւոր? կառավարութեան դէմ...:

Դպրին թաչկինակ մը հանեց գրպանէն և սրբեց իր ճաղատ ճակատը: Յետոյ, նոյն թափով ու նոյն կորովով չարունակեց, մինչդեռ Հիւնքեարը մակիկ կ'ընէր երկիւղած լռութեամբ մը:

— Պ. Նէլիսօֆ ըսաւ թէ՝ Անգլիան վաղը պիտի նուաճէ Սուտանը, եգիպտական զօրքերուն արիւնովը, և յետոյ, բրիտ. դրօ՛շը պիտի ծածանի Խարթում վրայ. Օմտուրմանի, Խարթում, և Սուտանի միւս վաճառականները, հոյակապ գարերէ ճնշած չքեղ աւերակներ, մէկիկ մէկիկ յարութիւն պիտի առնեն և կազմեն հզօր, բարգաւաճ տէրութիւն մը, Անգլիոյ Թագուհիին մականին տակ, որ կը տարածուի երկրագունտին ցամաքներու ու ծովերուն և հեռաւոր ովկիանոսներուն վրայ...: Ու այս ամէնը, ո՞վ գիտէ՞ Անգլիա՞ն է Թուրքիոյ բարեկամը?...:

— Բայց, հարցուց Համիտ, ո՞ւր ձգաց սա ծանր բակլիս լո՛ւրը...:

— Վհատի՛ր, ասկէ աւելի ծանրակշիռ լուր մը պիտ՞ք. Եգիպտոսը ձեռքէ ելաւ, Սուտանը՝ բրիտ. կալուա՛ծ մըն է, Աբաբիան՝ Իսլամին հայրենի՛քը, հուրի սուրի մատնուած, ապստամբութեան բոցերու մէջ, վաղը ձեռքէ կ'ելլէ, խալիֆայութեան գա՛հը կը սասանի, Միջերկրականի Թագուհին՝ այրի կիսբոսը, որ ալիքներուն վրայ նստած՝ զուր իր նախկին աերը կը փնտռէ ողբալով, Արեւելեան Ռումէլին՝ գերմերճպներու, գայմագներու, համընճագներու, վարդերու հայրենիքը՝ թռա՛ւ անդարձակի, յաւիտենապէ՛ս, և դեռ ուրիշ ծանրաքակշիռ լո՛ւր կ'ուզէք խմանալ. հաւատա կրէաէ՞ն... քի՛չ մըն ալ այսպէս թող չարունակուի մեր անգիտութիւնը, ան ալ ձեռքէ պիտի ելլէ. սպիտակ ծովին կապոյտ հուրին, կրէտէն, Միջերկրականի մարգարի՛տը, որ մինակը պիտի կրնայ միլիոնաւոր ժողովուրդը կերակրել իր արգասաւոր ծոցին մէջ...

— Է՛, է՛, Դպրի՛, ալ հերի՛ք է, հասկցա՛նք ծանրակշիռ լուրը... բայց դեռ մէ՛կ բառ չը լսեցինք որ վերաբերէր ձեր տեսակցութեան չարժառիթը եղող խնդրին:

— Այ՛ վհատի՛ր Տէր, ահաւասիկ թէ ինչ արժէք Օսմ. կայսրութեան՝ անգլիական թանկագին? բարեկամութիւնը, թէ ի՛նչ չահեցանք մենք կիսբոսի Դաշնագիրէն...:

— Ուրիշ բան մը չը խօսեցա՞ւ Պ. Նէլիսօֆ:

— Ի՞նչպէս չը խօսեցաւ. ըսաւ թէ՝ Անգլիան կ'աշխատի հիմա՛ մեր կայսրութեան բաժանումը ձեռք բերել Եւրոպայի միւս մեծ տէրութեանց համախոհութեամբ:

Սպասիլ Համիտ վեր վեր ցատկեց պոռալով.

— Ի՞նչ ը... կ'ուտէ, դեռ ի՞նչ, որո՞ն ատաղձը փայ բաժին պիտի ընեն...:

Սպահիլ Համիա կ'սկսէր տակաւ կասկածիլ. ինչո՞ւ Տէրվիշ բաշային վերադարձը կ'ուշանար. իսկ Ղազին, կէս գիշերը գրեթէ երեք ժամ անցած ըլլալով, ա՛լ չէր կրնար տոկալ քնատուբեան, բայց, Հիւնքեարին քով բռնուած էր և չպիտի կրնար մեկնիլ, մինչև որ չվերադառնային Տէրվիշ բաշան ու Սրիճի պէյը, որոնք անտարակոյս, բաւական չտեւեկան լուրեր պիտի բերէին գերմ. դեսպանատունէն։

Կէս-գիշերային լռութեան ու մթութեան մէջէն լսուեցաւ թաւալումը կառքի մը, որ Եըլտըզի շըրջակէն ներս կը մտնէր։ Քիչ յետոյ, Տէրվիշ բաշան դուրս ելաւ սենեկապետ Սրիճի պէյին հետ, և երկուքը միասին, արագ արագ վեր ելան Հիւնքեարին առանձնասենեակը։

Հիւնքեարը, որ ա՛լ ձանձրացած կը թուէր Ղազիին ա՛նքան երկայն բանախօսութենէն, դարձաւ Տէրվիշ բաշային, ու հարցուց.

— Տէրվի՛շ բաշա, ի՞նչ լուր բերիք նայիմ գերմանական դեսպանէն։

— Ի՛նք էր իշխան Թաաօլինի հետ խօսողը, վեհափա՛ռ, պատասխանեց քիւրտ բաշան, ցոյց տալով Սրիճի պէյը, ի՛նք էր որ կը թարգմանէր ինծի մեծ դեսպանին խօսքերը։

— Շա՛տ լաւ, տղա՛ս Սրիճի պէյ, դուն պատմէ՛ նայիմ. նախ ըսէ՛ թէ՝ ինչո՞ւ այսքան ուշացաք։

— Վեհափա՛ռ Տէր, դեսպանատունը չգտանք իշխանը, ամառանոցը գտանք դեսպանատունէն վեհ բաղարձաւ ուշ առնն։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, պատմեցէ՛ք նայինք։

— Վեհափա՛ռ, չատ լաւ ըրինք այցելելով մեծ դեսպանը. խիստ կարեւոր յայտնութիւններ լսեցինք իր բերնէն, որոնք մեր կայսրութեան գոյութեան կը վերաբերին։

Հիւնքեարը Ղազիին կը նայէր, ու կախուած էր Սրիճի պէյի շրթունքէն,

— Այդ յայտնութիւնները, վեհափա՛ռ, իրա՛ւ է, երբեմն ազօտակի կը գուշակուէին եւրոպական մամուլի հրատարակութիւններէն, բայց երբեք ա՛յսչափ պաշտօնական և ա՛յսչափ մեկին չէին եղած։

— Գուշա՛մ Սրիճի պէյ, քովէդ խելք մի՛ խառներ, պատմէ՛ միայն թէ ի՛նչ ըսաւ դեսպանը։

— Մեծ դեսպանը յայտարարեց թէ՝ Օսմ. կայսրութեան օրերը համրուա՛ծ են... ահաւասիկ միւնիր Տէրվիշ բաշան վկա՛յ է։ Միացեալ Եւրոպան, Անգլիան գլուխը, Թուրքիան փա՛յ բաժին ընելու ծրագիր մը կը մշակէ այս պահուս, այդ գաւազրութեան չի մասնակցիր միայն Գերմանիան, և իր հաւատարիմ դաշնակիցը՝ Աւստրօ-Հունգարիան. նո՛յնիսկ Իտալիան, երբեմ Զինակցութեան երրորդ անդամը, որ պէտք էր յարգէր իր յանձնառութիւնները, վերջերս հակած է Ֆրանսայի կողմը, բնականաբար, ո՛չ առանց փոխարինումներու։

— Այսպէ՞ս խօսեցաւ դեսպանը, հարցուց Համիա, հետզհետէ կատղելով, դուք հո՛ն էիք, Տէրվի՛շ բաշա, ճիշդ այսպէ՞ս խօսեցաւ։

— Այո՛ վեհափառ, ճի՛շդ այդպէս խօսեցաւ։

— Ջարմանալի՛ բան, կը մռլտար Համիա։

— Ջարմանալու բան չկա՛յ, վեհափա՛ռ, ըսաւ Ղազի Օսման բաշան, որ մինչև այդ վայրկեանը կը հետեւէր ուշի ուշով, ես ալ նոյնը չըսի՞...։

Սպահիլ Համիա մտմտուքի մէջ ընկաւ։

— Գո՛ւշամ Սրիճի պէյ, ի՞նչպէս ըսաւ դեսպանը, անգա՛մ մըն ալ կրկնէ։

— Եւրոպայի միւս մեծ տէրութիւնները, բաց ի Գերմանիայէն և Աւստրիայէն, որոշած են իրենց միջև բաժնել Թուրքիան...։ Ճի՛շդ այսպէս խօսեցաւ, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս։

— Բայց ինչո՞ւ, մռնչեց Ապահիլ Համիա, ի՞նչ իրաւունքով...

Ներկանները լռեցին. Հիւնքեարին դիմագծերը կը կծկուէին, արիւնը կամաց կամաց դէպի գլուխը կը խուժէր, աչուընները կարմրած էին աւելի կատաղութենէն, քան թէ անքուն մնալէն։

— Վեհափա՛ռ Տէր, չարունակեց Աբիփ, իշխանը, պէ՛տք է խոստովանիլ, նաւթը գիւտնագէ՛տ մըն է, մեր գործերը լաւ ուսումնասիրեր է. ըսաւ թէ՝ Հայ՛րը պիտի ըլլուն այս երկրին վերջնական քայքայումը փութացնողները... իրենց յեղափոխական գործունէութիւնը, վերջերս մանաւանդ, Սասունի կոտմիրը, սկսած է մտահոգութիւն առթել Ռուսիոյ, որ կը վախնայ թէ՝ չըլլայ որ Կովկասի Հայերը խուժին սահմանապլուխէն ներս, և խառնուելով իրենց թուրքիոյ հայրենակիցներուն, խանգարեն երկու դըրացի երկիրներուն բարեկամական յարաբերութիւնները։ Իշխան Ռատօլին կը պնդէ թէ՝ հայկական չարժուձ մը Կովկասի մէջ խմորուած է արդէն, տարիներ առաջ, և Անգլիային քայքայերուած՝ կ'սպառնայ միջազգային չփոթութիւններ առաջ բերել և յետոյ, ներքսական միջամտութիւն մը, թերևս պինուած, որ բուն հետեւանքը դժուար է նախատեսել...։

— Շա՛տ լաւ, Աբի՛փ պէյ, իշխանը դարման մը ցոյց չը տուա՞ւ։

— Անշո՛ւշտ, յարեց քիւրտ Տէրվիշ բաշան, ինչպէս ըսաւ Աբիփ պէյ, գեսպանը հասարակ մահկանացու մը չէ՛, աղուէ՛ս մըն է, աղուէ՛ս մը, ես չա՛տ քիչ անգամներ հանդիպած եմ իրեն պէս խորամանկ մարդ մը...

— Ի՞նչ դարման ցոյց տուաւ, Տէրվի՛շ բաշա.

— Դարմա՞ն... եթէ հիմա ըսեմ, պիտի չկրնաք ձեր քրքիջները բռնել...

— Շո՛ւտ ըսէ։

— Պաղտատի երկաթուղի՛ մը...

— Ի՞նչ... Պաղտատի երկաթուղի՞...։

— Այո՛ վեհափառ Տէր, չարունակեց Տէրվիշ բաշա, մինչդեռ աչքերն արցունք կը վազեր խնդալէն, ա՛յսպէս ըսաւ. Անատօլուի արևմտեան ծայրէն մինչև Պարսից ծոցը, Պաղտատ ու Պասրա, երկաթուղի մը պէտք է չինուի, Գերմանիոյ ձեռքով...։

Դպի Օսման բաշան քահ քահ մը փրցուց։

Համիա կատաղութենէն ինքզինք կ'ուտէր. դարձաւ ըսաւ Աբիփ պէյի.

— Աբի՛փ պէյ, ի՞նչ է գեսպանին կարծիքը սա վերջին ձեռնարկներուն նկատմամբ, բան մը չըսա՞ւ։

— Ըսա՛ւ, վեհափա՛ռ Տէր, խի՛տա կարեւոր է իր յայտնած կարծիքը. խորհուրդ տուաւ որ առանց մի՛կ րոպէ կորսնցնելու, Զէքի բաշան առնէ՛ վըճռական քայլը. կ'ըսէ թէ՝ Ձեր Օգոստաթաթ բարեկամին՝ Վիլհելմ Բ. կայսեր կոմսին ամէն պաշտպանութիւն պիտի գտնէք, եթէ աճապարէք չուտով վերջացնել տալ զսպողական գործողութիւնները. պէտք է ոակայն, անմիջապէս, գեռ մեծ հակառակորդ տէրութիւնները չխմացած, Մուշի, Սասունի և չորջակայքի կեդրոններուն մէջ ամրապնդել իշխանութիւնը, քնաջինջ ընելով բոլոր ըմբոստ տարրերը. Այսպէս է Վիլհելմ Բ.ի փափագը։

— Գիտէ՞ք, վեհափա՛ռ, խօսքի խառնուեցաւ Դպին, ի՛նչ նպատակ ունի Գայզերը։

— Ըսէ՛ք նայիմ։

— Չէ՞ որ Պաղտատի երկաթուղին չինելու արտօնութիւնը Գերմանիոյ կ'ուզէ որ արեւելեան նաւթիւնը առանալէ հաքը, իր կայսրութեան զանազան անկիւններէն պիտի համախմբել տայ բոլոր անգործները, և պիտի մեզի՛ ղրկէ զանոնք որ այդ

հռչակաւոր գիծին վրայ աշխատին. և որովհետև այն տեղերը, ուրկէ այդ գիծը պիտի անցնի, Հայերէն բնակուած է, Գերմանիան ուրախ սրտով պիտի դիմէ այն կողմերու ամայացումը՝ Հայերէն. որպէս զի ասոնց յաջորդեն իր խելօք գաղթականները։

— Հասկցա՞յ, մրթմրթաց Համիտ, հայի խնդիր է։

— Գերմանիան, մէջ մտաւ Տէրվիշ բաշա, ընդարձակ գործերու պիտի ձեռնարկէ մեր կայսրութեան նեղութիւնը, օրինակի համար, զանազան գործարաններ, կերպասեղէններու, լուցկիի, ըմպելիքներու, յետոյ, մեր Քիւրտիստանին ու միջագետքի լայնատարած ու բերրի դաշտերուն մէջ գերման գաղթականներ կը փափագի տեղաւորել որոնք պիտի պարապին երկրագործութեամբ և մասնաւորաբար պէս պիտի զարգացնեն գիւղատնտեսութիւնը, ըսաւ դեսպանը։ Բա՛յց Հայերը խոչնդո՛տ մըն են...

— Շա՛տ աղէկ, բացագանչեց Համիտ, լուսանի բիբերը չողալով եղեռնական բոցով մը, աւելի՛ աղէկ, ուրեմն Հայերը ջնջելո՛ւ է, ժա՛մ առաջ, այնպէս չէ՞, որպէս զի Գերմանիոյ նեցո՛ւկը վայելեմ, և

— Միայն Գերմանիո՞յ, ընդմիջեց Ղազին, Ռուսիան կը մոռնա՞ք վեհափա՛ռ Տէր, Լոպանոֆի Ռուսիան, որ ՍՈՍՆՑ ՀԱՅՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ին պաշտպա՞նը կը հանդիսանայ...։

Եըլտըզի Որջին մէջ Ոճիրը գարբնուած էր։

Տէրվիշ բաշայի մասնաւոր հովանաւորութիւնը վայելող Սայիտ էֆէնտին, Սիւլէյմանիէի հռչակաւոր չեխը, անմիջապէս ճամբայ դրուած էր Պոլիսէն Սասուն, Ասիւլ Համիտի գազանի հրահանգները տանելու միւշիր Զէքի բաշային, որ իր զօրագունդերով այդ մինչոցին կը գտնուէր Պիթլիս։

Ամէն նախապատրաստութիւն եղած լմնցած էր. Զէքի բաշան վճռական քայլը պիտի առնէր. ա՛յս էր կայսերական վերջին իրատէին իմաստը. — «Սասունի և չրջակայքի Հայերը բնաջինջ ընել առանց խարուսեան ահռելի կամ տարիքի»։ Ու այս գազանի իրատէն. որ անգամ մը հեռագրով հաղորդուած էր Ա. Քարտուղար Սիւրէյա բաշային ատորագրութեամբ, և յետոյ վերստուգուած էր նոյնիսկ Համիտի կողմէն քաշուած երկրորդ հեռագրով մը, (գաղտը թէմիզը), յանձնուած էր Սիւլէյմանիէի չեխին, որ անձամբ պիտի տանէր զայն ու յանձնէր Զէքի բաշային։

Աւելորդ է ըսել թէ՝ չեխը լիառատօրէն վարձատրուած էր Եըլտըզի Անձնական Գանձին կողմէն չնորհուած հնչուն ոսկիներու պատկառելի գումարով մը, և... պատուանշաններով?, որպէսզի կարենար չլացնել իր բազմաթիւ աչիրէթները, և յաջողէր այդ վայրագ աւազակներու վոհմակը զէնքի կանչելով, լայնօրէն մասնակցիլ Սասունի կազմակերպուած եղերական առաքին...։

Հալէպի կուսակալ Հաճի Օսման Նուրի բաշան, Եըլտըզէն կանխաւ ազդարարուած. չքեղ ընդունելութիւն մը սարքած էր չեխին, որ այս անգամ,

աւելի՛ մեծ պատիւներ գտաւ հոն, և նահանգին ազ-
դեցիկ աւատապետներուն հետ, մէկ քանի որ խոր-
հըրդակցութիւններ ալ ունեցած և միևնոյն պատիւ-
ներով մեկնած էր իր քնավայրը՝ Սիւէյմանիէ։ Հոս,
իր բոլոր աշխրէթներուն պետերը հաճախմբելով, հա-
ղորդած էր ասոնց՝ վեհ. Խալիֆային բարևները, և
անմիջապէս մեկնած էր Պիթլիս, միւշիր Զէքի բա-
չային քով ...

Այդ տարին, Սովը կը հնձէր այդ կողմերու ժո-
ղովուրդը։ Տարիներէ ի վեր տիրող, և հետզհետէ
աստկացող կառավարական վայրագութիւնները,
քամած էին խեղճ գիւղացիներուն արիւնը։ Մչոյ
Դաշտը մեռելական տեսարան մը կը պարզէր. ամէն
տեղ թշուառութիւն, ամէն տեղ անօթիներու, մեր-
կերու թափօրներ, որոնք գէպի քաղաքները կ'ուղ-
ղըէին, փախչելով գիւղերու մէջ տիրող սովէն ու
կեղեքումներէն։ Ժողովուրդին համբերութիւնը ըս-
պառած էր։ Սովին, կառավարութեան ու Քիւրտին
երբեակ Ջինակցութեան ներքև հեծող Հայ ցեղը՝
ճգնաժամի նոպաներու մէջ կը գալարուէր։

Իրական Դժո՛խք....

Ու այդ իրական Դժոխքին մէջ անկարելի էր
կեանքը...։

Մա՛ս մը կար բռնաբարուող ու մորթուող ցե-
ղէն, սակաւաթիւ բայց առողջ մաս մը, որ ա՛լ ան-
կարող՝ տանելու անարդ լուծը, ա՛լ չուզելով ապ-
րիլ սարսուռի կեանքը, գիմած էր գերագոյն, ազնը-
ւագոյն ու գործնական միջոցին, ՅԵՂԱՓոխՈՒԹԵԱՆ,
որ միայն ընդունակ էր փլցնելու Բռնապետութեան
Բերդը,

Յեղափոխութիւնը, Մուշի Սասունի և չրջակայ-
քի մէջ քարոզուած էր տարիներ առաջ, երբ հոն
դեռ ոտք կոխած չէր Պոլսոյ բժշկական վարժարանի

վախճատական ուսանողը՝ Մուրատ. հոն դրկուած էր
նախապէս Միհրան Տամատեան ուսուցիչը, որ Մել-
քոն Խուբյիա կեղծ անունով կը գործէր Մուշի և
Սասունի մէջ, իբրև Հնչակեան գործիչ ու քարոզիչ,
ա՛յն Խուբյիան, որ Բէս Միսօ ու Տէր Խաչօ կեղծ ա-
նուններով ձերբակալուած երկու գիւղացիներուն
հետ նետուած էր գնատանը, Զէքի բաչայի հրամանով։

Ա՛յս էր իրերուն վիճակը, երբ Սիւէյմանիէյէն
չեկը, Եըլտըզի արտասովոր պատուիրակ, եկաւ
գտաւ Պիթլիսի մէջ, Դ. Զօրաբանակի միւշիրը, ո-
րուն յանձնեց Սպասիւլ Համիտի գաղտնի «իրատէն»,
ուրիշ նոր ու կարեւոր հրահանգներով, որոնց գոր-
ծադրութեան համար երաշխաւորուած էր չեկ Սայիտ
էֆէնտիին՝ ալ օժանդակութիւնը, իր աշխրէթներու
գինեալ հաղարաւոր գումարտակներովը, որոնք պիտ
ի միանային «Համիտիյէ» զօրագունդերուն։

Միւշիր Զէքի բաչան մեծ պատիւներով ընդուն-
նեց և աւելի մեծ պատիւներով իր բնագաւառը վե-
րադարձուց Սպասիւլ Համիտի արտասովոր պատգա-
մաւորը, երթալ սպառազինելու իր անձնուէր ու
հաւատարիմ հպատակները։

Զէքի բաչային նախագահութեան տակ, Դ. Զօ-
րաբանակին սպայակոյտը, գիւղերային յաջորդական
նիստերու մէջ, աւարտեց իր բոլոր աշխատութիւն-
ները։ Նոյնպէս, քիւրտ աշխրէթներու աւատապետ-
ներուն մէջ գտնուող գինակցութիւններ կնքուե-
ցան, թշնամի ցեղախումբերը հաշտուեցան, և մինչև
իրենց վերջին չունչը կռուելու և հայ ցեղին հոշոտը
չնչելու երդումով, մտան արքայան պատերազմի գը-
րօշակին տակ։ Իսկ, Համիտիյէ հեծելազունդերը,
իրենց առջև աւարառութեան ընդարձակ ասպարէզ
մը բացուած տեսնելով, խանդավառ յօժարութեամբ
մը վազեցին միանալ Դ. Զօրաբանակի կանոնաւոր

գունդերուն հետ, սեղմեցին իրենց չարքերը և պատրաստեցին կուռ շղթայ մը կազմելով, կանխատեսելու դրան վրայ դրեթէ բոլոր զէրքերը. այսպէս անկարելի դարձնելով հայ ապստամբներուն համար մարտնչումի կամ փախուստի ամէն հաւանականութիւն։

Սև Ուժերուն այս պատրաստութիւնները ծանօթ էին սակայն Սասունի ու Տարօնի մէջ կազմակերպված յեղափոխական ոգիին։ Անոնք, իրենց կարգին, ուխտած էին մկրտութիւն Արիւնի Մկրտութիւնը, մղել անհատասար կռիւը, և իրենց կեանքին գնովը, միանգամ ընդ միշտ վճռել չարչարող Ցեղին, Հայ ցեղին ճակատագիրը։

Միհրան Տամատեան, ինչպէս կը յիշեն րնթերցողները, 1893 Մայիս 31ին ձերբակալուած էր Սէմալցիներուն վատութեանը զոհ, և այդ սև թուականէն ի վեր, Սասուն պարզած էր Ապստամբութեան կարմիր Դրօշակը։ Տամատեան՝ գնատունին մէջ կը քաղէր իր եռանդուն ու յախուռն... գործունէութեան պտուղը. բայց դուրսը, լեռներուն վրայ ու ցանցնուած գիւղերուն մէջ, Մուրատ առաջ կը տանէր անոր սկսած գործը, այնպէս որ կարելի էր ըսել թէ, Սասուն՝ հասուն պտուղ մըն էր ապստամբութեան համար։

1894ի գարնանավերջի զով իրիկուն մըն էր, երբ Մուրատ կը վերադառնար ապստամբական խումբեր քովէն։ Հազիւ թէ ջորիէն վար իջած էր, երբ դիմացէն, քանի տարու, թուխ դէմքով, սև աչուքներով արծուեւունգ կարիճ մը մօտեցաւ իրեն և նամակ մը յանձնեց իրեն։

Հնչակեան սուրհանդակ մըն էր։ Տալւորիկի կողմերէն կուգար։

Մուրատ բացաւ նամակը և սկսաւ կարդալ։ Իր քով նստողները, Հնչակեան գիւղուորներ, կը նըշմարէին դէմքին այլայլումը, յուզումները, և լուռ, կ'սպասէին որ աւարտէր ընթերցումը։

Մուրատ, ընթերցումը վերջացուցած, յանկարծ ոտքի ելաւ, և ձեռքը ճակտին տանելով.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ յուզուած ձայնով մը որ կը դողար, նստելու ժամանակը չէ՛, պէտք է անմիջապէս մեկնինք, Տալւորիկ երթանք։

Մուրատի ընկերները, առանց բառ մը չնչելու, ոտքի ելան։

— Ընկերնե՛ր, չարունակեց Մուրատ, նամակը ձեռքին մէջ ճմռթկելով, վայրկեանը քննադատատելու չէ. վտանգը մեր դուռը հասած է. երթա՛նք, կա՛ն է. վտանգը մեր դուռը հասած է. երթա՛նք, չո՛ւտ հասնինք, այս գիշեր պէտք է վերջացնենք ամէն կարգադրութիւն։

Ընկերները լռիկ ինչիկ կը հետեւէին։

Պահ մը, տակաւ թանձնացող մութին ու տիւղ լռութեան մէջ, կարծես թէ սրտի բաբախումները կը լսուէին միայն, որոնք կը կորսուէին իրենց քայլերու չշուկին մէջ։

— Ընկերնե՛ր, կրկնեց Մուրատ, առանց կեցընելու իր ընթացքը, և աւելի երագելով իր քայլերը. գնա՞ք ինչ է գրեր Տալւորիկի խմբապետը։

— Ի՞նչ է գրեր, ի՞նչ է գրեր, բղաւեցին բոլորեքեան, կրնա՞նք տեսին Սասունցի կարիճ ձեռաց իներրը, կրնա՞նք մենք ալ խմանալ, կը կրկնէին, ի՞նչ է գրեր, ո՞վ Մուրատ ջան։

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ Մուրատ, և չարունակելով արագ արագ քալել, մի՛ վհատիք, Համիտի հրոսակները մօտեցած են. վաղը, չատ չատ միւս օրը, պիտի սկսին ընդհարումները։

Մուրատ կանգ առաւ։

Ծառի մը տակ հասած էին, ձորի մը մէջ, ուր աղբիւր մը կը դղրդէր, և ուրկէ վերելք մը կ'սկսէր.

աւազուտ բլուրի մը կողերն ի վեր պէտք է մագլցեին։ Հոն, ազբիւրին եզերքը, ոսկին տակ, բոլոր ընկերները չրջապատեցին իրենց պետը, որ նամակը ձեռքին մէջ, կը վարանէր. հակառակ մտածումներու մէջ տարուբերուած, անձայն կը կենար Մուրատ։ Նամակին պարունակութիւնը չա՞տ պէդ պիտի ազդէր ընկերներուն, սակայն, չէր կրնար զազանի պահել լուրը, ո՛րքան ալ պէդ ըլլար, քանի որ, քիչ մը վերջը, երբ Տալուորիկ հասնէին, ամէնքն ալ պիտի լսէին։ Ուստի, ճմռթկուած նամակը բացաւ, կարդալու համար իր ղէնքի ընկերներուն։

Կապոյտ, անամպ, ամայի երկնքէ մը կը ժպտէր թափառիկ լուսնկային անուշ դէմքը. ա՛նքան պայծառ, ա՛նքան պազպաջուն էին ճառագայթները, և օդը՝ ա՛նքան վճիտ էր ու խաղաղ, որ առանց ճըրագի կարելի պիտի ըլլար թերեւս որոշել նամակին մանր գիրերը։ Մուրատ, կռնակը ծառի մը բունին տուած ու երեսը դարձուցած իր ընկերներուն, փորձ կը կարդար. ընկերները, իրենց չունչը քաշած ու աչքերը յառած, կը կախուէին Մուրատի շրթունքէն։

Վերջապէս կարդաց աւարտեց։ Կեդրոնական կառավարութենէն հասած նոր հրահանգներու համաձայն, Սասունի տեղական իշխանութեան կողմէն արհեստաւորներ ղրկուած էին նորոգելու ՍՍ.ՏՄ.ՆՍ.ՅԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ, որ Տալուորիկի պահապանը նկատուած էր և Սասունի բանալին։

Յուրա լռութիւն մը տիրեց։

Խումբին դէմքերը գնդնեցան ու նայուածքները սառեցան։ Լուրը՝ չանթահարիչ էր, եղեռնական սրոտամի մը նախադուռը. առաջին վարագոյրը կը բացուէր։ Այո՛, կը մռլտար Մուրատ ինքնիրեն, զո՛ւր չանալով ծածկել իր ներսի յուզումը, Ջէբի բաշան պիտի լրջօրէն սկսի այս անդամ զսպողական գործողութիւններու։ Բայլերը, առանց զգալու վերելքին տաժանքը, լուսնկայի չողերէ ձեւացած թումփերու

ստուերներուն մէջէն արագ արագ կը փոխուէին, և խումբը հասած էր արդէն բլուրներուն գագաթը, երբ հեռուէն, մշուշներուն մէջէն սկսան նշմարուիլ մարմրուն լոյսեր։ Վայրէջք մը պիտի սկսէր. ուստի, խումբը, առանց կանգ առնելու, նոր թափով մը սկսաւ իջնել զառիվարը, ժամ առաջ հասնելու համար Տալուորիկ, որուն լոյսերը կը պլպլային։

Ճամբան, երբ վայրէջքը վերջացաւ ու մացառուտ ձոր մը մէջէն սկսան քալել, յանկարծ խշշոց մը լսուեցաւ,

Խումբը կեցաւ, ականջները լարուեցան։

Խշրտո՛ց մըն ալ, և բոլոր ձեռքերը գրուեցան հրացանի բռթականերուն վրայ, կազմ ու պատրաստ՝ առաջին յարձակման պատասխանելու։

Խշրտոցը դադրեցաւ։ Թաւուտին տերևները միայն կը սարսռային, գիշերային զով զեփիւռի մը թեթև հարուածներէն։ Ա՛լ չը լսուեցաւ ո՛և է կասկածելի չշուկ. ուստի, ձեռքերը միշտ հրացէնի բռթականին վրայ, ոտքերը սկսան կտրել երկայն ու նեղ ձորը, որուն ծայրը կը տարածուէր Տալուորիկ տանող դաշտը։

Խումբը, ձորն ալ անցաւ, դաշտն ալ կտրեց ու մօտեցաւ Տալուորիկի։ Լոյսերը կ՚որոշուէին. կեանքի, շարժուձի եռուզեռի, ազդարար ձայները հեռուէն կը հասնէին խոնջ ուղեւորներուն ականջը։

Կէս գիշերը կը մօտենար, Մուրատ իր ընկերներով հասած էր գիւղին եզերքը։

Սմայուիլն, խաւար ու լռութիւն ամէն կողմը։ Բնակիչները չատ կանուխ քաշուած իրենց խրճիթները, գիւղը կը ննջէր։

Առանց նշմարուելու, խումբը սողոսկեցաւ Տալուորիկի Հարթ թաղէն ներս, ու զգուշաւոր քայլերով մտաւ նոյն թաղի երեւելիներէն Պաչօհան Գասպարի տունը։

Ե.

Մուրատի խումբը բաժնուեցաւ Տալւորիկի ինը թաղերուն ապահով տուներուն մէջ, երկերկու, եւ րնդ երեք։ Մուրատ միայն մնաց հոն, Յաչօեան Գասպարի տունը, ուր ցերեկուընդ հրաւիրուած էին ժողովականները, «Սատանայի կամուրջ»ին նորոգուած թեան վտանգաւոր ձեռնարկը դադրեցնելու մասին խորհրդակցութիւններ ընելու համար։

Հետզհետէ կը հասնէին հրաւիրուածները, և կ'ամբողջանար թիւը։

Նիստին կը նախագահէր Մուրատ։

Անհատական Տալւորիկի ինը թաղերէն հոն եկած համախմբուած երդուեալ ապատամբապետները, որոնց մէջ կը չորար տանտիրոջ բարիդէմքը։

Հարթքէն՝ Յաչօեան Գասպար, Յօհնուտէն՝ Գասմէեան Համզէ, Փուրխէն՝ Տ. Գաբրիէլ քահանայ, Տալւորիկի համանուն թաղէն՝ Զօռօեան Պետրոս, Հլողինք էն՝ Համզէեան Սրթէն, Հագմանք էն՝ Գօլօեան Գասպար և Մկրէ երկու եղբայրները, Դուռլինք էն՝ Գասպար, Սպղանք էն՝ Յաչօ և Մակար երկու եղբայրները, Եղկարդէն՝ Մակար։

Խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր երկայն սրահին մէջ, ուր, հողէ մերկ պատերուն երկայնքը ձգուած պարզ փռոցներու վրայ, ծալապատիկ, դէմ առ դէմ կը նստէին հոս թաղերու ներկայացուցիչները։

Մուրատ չատ յուզուած կ'երեւար, երեսը քնաւ չէր ծիծաղեր, յոգնածի, ընկճուածի երեւոյթ մը։

Ժողովականները նոյնպէս լուռ ու թախծոտ, կը սպասէին որ նախագահը բանար բերանը։

— Ազնի՛ւ ընկերներ, Տալւորիկի երդուե՛ալ, ուխտապի՛ր պետեր, ըսաւ Մուրատ, այս գիշերուան

հաւաքոյթը չը նմանիր ուրիշ անգամուանները. ինչպէս կը տեսնէք, արտասովոր նիստ մըն է ասիկա. այս նիստին մէջ պիտի որոշուի Սատունի բա՛զդը. ի՞նչ գիրք պիտի բռնուի վտանգին դէմ, որ մեր առջև կը ցցուի այս պահուս. պիտի՞ք, ընկերնե՛ր, ինչո՛ւ գումարեցինք այս նիստը. խօսելու ժամանակը չէ՛ հիմակ, այլ գործելո՛ւ, գործելո՛ւ. թշնամին մեր դուռը հասած է...։

— Մուրա՛տ ջան, գոռաց անկիւնէ մը Զօռօեան Պետրոս, այս քանի՛ տարի է կը տառապինք, փճացա՛նք փճացա՛նք... Տարօնը ճգնաժամի մէջ է, ա՛լ ապրելու ճար չը մնա՛ց, մեռա՛ծ ենք արդէն...։

— Զաւակնե՛րս, արեւներո՛ւդ զուրպան, գոռաց անդիէն Տէր Գաբրիէլ քահանան, որուն արիւնը թեան համբաւը տարածուած էր Սատունի մէջ, ի՞նչ է այս կեանքը. մեր կերածը կ'կլլի ու կորկի՛ հա՛ց է, եթէ ան ալ գտնուի... չատերը գուրկ են այդ սև հացէ՛ն ալ. ցորենի հացը՝ զէզի համար փնտռելու է. ըսէ՛ք, օրհնեալ զաւակներս, ըսէ՛ք, կ'աղաչե՛մ, կեա՞նք է այս կեանքը։

Մուրատ ժողովականներուն տենդոտ վիճակը նշմարելով և վտանգին մեծութիւնը կշռելով, ուզեց կարճ կապել և չուտով ձեռք բերել որոշում մը, որպէս պի, եթէ կարելի էր, գիշերուընդ, կամ, հաւ կառակ պարագային, յաջորդ օրը գոնէ արեւը չը ծագած՝ յաջողէր գործադրել տալ գայն. ուստի, առանց մանրամասնութեան մտնելու.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ, ժամերը կ'անցնին արագ արագ, թշնամին հիմակ առջ կը տանի իր գործը. ես կը վախնամ որ, եթէ հիմակուընդ խափանարար միջոցի մը չը գիմենք, «Սատանայի կամուրջ»ը մինչև առտու կը նորոգուի, և վազը Համիտի զօրքերը կը խուժեն դէպի մեր գիւղերը...

Խուլ մռնչիւն մը դղրդեցուց ժողովասրահը։

Ժողովականներուն դիմագծերը ծամածռուեցան երով կծկուեցան, ու խրթին արտայայտութիւն մը հագած, պահ մը կարգը խանգարուեցաւ և աղմուկը բարձրացաւ։

Դուրսի դուռը հակող Հնչակեան երկու պինուորներէն մէկը յանկարծ ներս մտաւ հեւալով՝ ու թըրթըռուն ձայնով մը.

— Ոտիկան պինուորներու ձայնը լսեցինք, ըսաւ, իրարու կ'ըսէին թէ՝ Խաչօհան Գասպարի տունը դուժարուած է ժողովը. դէպի հոս կուգան։

Սարսուռ մը թաւալեցաւ անհնակին մէջ։

Մուրատ հրամայեց պինուորին անմիջապէս դուրս ելլել ու մարել դուրսը դրուած լապտերը։

Պատուէրը գործադրուեցաւ անմիջապէս ու Խաչօհանի բնակարանը խաւարի մէջ ընկղմեցաւ։

Ներսը, դեռ կը պլպլար դողդոջ լոյսը լամբին, որ արկիւնի պատէն կախուած էր։

Ձայները յանկարծ ցածցան։ Մուրատ, լռութիւնը խզելով չարունակեց.

— Ընկերնե՛ր, մեր որոշումը տա՛նք, աւարտո՛ւնք չուտով, ի՞նչ կ'ըսէք։

— Ի՞նչ պիտի ըսենք, մռնչեց Զօռօհան Պետրոս, այս քանի՛ տարի է, Եղլաղլի գահիճը կը սրէ իր թուրը, սովը մէկիկ մէկիկ խլեց մեր պիրկէն մեր մատղաշ լաճերը։ ի՞նչ մնաց մեզի մեր հայրերուն ժառանգութենէն, ըսէ՛ք, եղբայրնե՛ր, անարդ, վատթա՛ր գերութիւն մը... մեր տունը՝ մերը չէ՛, մեր կինը՝ մերը չէ՛, մեր արտը՝ մերը չէ՛. ինչո՞ւ կ'ապրինք ուրեմն. մենք պանդուխտնե՛ր ենք մեր քնիկ երկրին մէջ. քիւրտը կ'ուտէ մեր քրտինքին արդար վաստակը. Համիտի պաշտօնեաները մէկ կողմէն, քիւրտ պէյին գործակալները միւս կողմէ, մեր գլուխին վերեւ կեցած, կը յափշտակեն մեր բերնէն հա՛ը, կկլի՛ հացը... Օ՜հ, ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ արտ մնաց, ո՛չ արօր մնաց, ո՛չ հօտ մնաց, ո՛չ արօտ մը՝ատց, ո՛չ արջառ մնաց, ո՛չ պատիւ մնաց, ո՛չ տա՛ճար մնաց... դեռ ի՞նչ կեցեր կ'պատմենք, Զէքի բաշան Բաղէշ է նատեր, «Համիտիկէ» գունդերը կ'արշաւե՛ն, կ'ասպատամե՛ն. օր չանցնիր որ նոր աղէտ մը չբերատածէ Սասունի հայ բնակչութիւնը ...։

— Հերի՛ք է, հերի՛ք, Պետո ջա՛ն, հառաչեց պիտակի անկիւնէն Սպղանքի Խաչօն, մեր ընկերը Մուրատ անիմանէն Սպղանքի Խաչօն, մեր ընկերը Մուրատ ջանի քարոզները մի՛ կրկներ հոս. գիտե՛նք, հարա՛մ է, հարամ, այս կեանքը...։

— Ջաւակնե՛րս, ձեր կանանչ կարիճ արեւո՛ւն մեռնեմ ես, գոչեց լալագին Տէր Գաբրիէլ, կա՛րճ կապենք, կա՛րճ, չը լսեցի՞ք ինչ կ'ըսէր մեր օրհնեալ զաւակ Մուրատ ջան, թշնամին մեր դո՛ւռը հասեր է. ես, Բրիատոսի ծառայ, անարժան երէց մը, ի՞նչպէս կրնամ անտարբեր աչքերով դիտել իմ տաճարիս պղծութիւնը. ե՛ս պիտի առաջնորդեմ ձեզի, ես ի՛նքս պիտի հնչեցնեմ պատերազմի փողը՝ Սասունի լեռներուն գագաթէն. պիտի լուծե՛նք, հասո՛ւցնե՛ք, Աբգարութեան, մեր զրկանքներուն ու մեր չարչարանքներուն վրէ՛ժը... Աստուած մեզի հետ եղած է միշտ, և մեզի հետ պիտի ըլլայ՝ եթէ, մեր սիրտը, մեր հոգին կապենք Բրիատոսի հետ. մի՛ վախնաք, իմ կանանչ կարիճներ, վարպանի, Մուշեղի, Վահանի, Մամիկոնեան առիւծներուն նմանե՛ք կռիւներ, քիւրտը պիտի յաղթուի, պիտի հայտառա՛կ ըլլայ, մեր Ս. Հայրենիքին Աստուածաշունչ Սրեւը ծագի։

— Տէ՛ր հայր, Տէ՛ր հայր, գոչեց Մուրատ, և, Տ. Գաբրիէլի ոտքերուն վրայ կորսնցուցած գերագրգռուած, ոտքի ելաւ, մօտեցաւ ու ժողովականներուն

կողմէն աչքը պտաւ, բացագանչելով. Տէ՛ր հայր, դո՛ւն ես մեր Դեւոնդ Երէցը, դո՛ւն պիտի առաջնորդես մեզի, ձեր մէկ ձեռքը՝ խաչը, միւսը՝ Թուրը։

Մեւս ժողովականները հետեւեցան Մուրատի օրինակին, ամէնքը միասին ոտքի ելան, կարգով մոտեցան Փուրխ Թաղի քաջարի քահանային, աչքը պատին ու դարձեալ իրենց տեղը նստան։

Պահ մը լռութիւնը տիրեց։

Ջօռօհան Պետրոսին սրտմտութիւնը դեռ չէր հանդարտած, ընդհակառակը, քահանային խօսքերէն աւելի՛ բորբոքած, յանկարծ ոտքի ելաւ ու.

— Ընկերնե՛ր, պոչից, մեռնի՛նք, ազատի՛նք, այս կեանքէն։

— Մեռնի՛նք, ազատի՛նք այս կեանքէն, կրկնեցին բոլոր ժողովականները։

Մուրատ միայն լուռ էր, չէր մասնակցեր միւսներուն կրթոտ ազաղակներուն։

Երբ հանդարտութիւնը վերահաստատուեցաւ ժողովին մէջ, Մուրատ ոտքի ելաւ.

— Պաշտելի՛ հայրենակիցներ, ըսաւ, ա՛յսքան տարի է, հոս եմ, Սասունի ջրերը խմեցի, Տալորիկի օդը ծծեցի, ձեր հացը կերայ, ձեր հագուստը հագայ. հալա՛լ ըրէք ինծի, հալա՛լ...

— Հալա՛լ է ձեզի, հալա՛լ է, Մուրա՛տ ջան, գոռաց սրահը։

Մուրատ ինքզինք չատ տկար կ'զգար՝ կարիճ դիւզացիներուն այսքան անկեղծ ցոյցերուն հանդէպ։ Մէկ րոպէի մէջ մոռցաւ տարիներով իր կրած տառապանքները։ Տակաւին խաչօհանի բնակարանի ցած առիթները կ'արձագանգէին «հալա՛լ է, հալա՛լ է» սրտաբուխ աղաղակը։ Այն պահուն, աննենգ հոգիներու, մաքուր սրտերու և բարի կամքերու առջև, ինքզինք կը տեսնէր անպօր, պզտիկցած, աննշմարելի հիւղէ մը տիեզերքի անտուն ալօրաներուն մէջ, կաթիլ մը կոտակաւէտ, գալարուն ովկիանոսին մէջ, որ «ժողովուրդ» կը կոչուի, տառապող ժողովո՛րդը...։ Եւ երեւակայութեան զարնուելի ու անողոք մէկ խաղովը, յանկարծ, իր աչքին դիմացը խլրտալ սկսաւ ստուեր մը, ուրուական՛ն մը, ծանօթի մը, սիրականի մը, եղբօր մը, իր հարազա՛տ եղբօր, Եօզկատի կախաղա՛նը բարձրացած ժիրայրին ուրուականը, որ կը մօտենար իրեն, կը ժպտէր, առինքնող նայուածքներ կը ղրկէր իրեն, թեւերը կը պարզէր, գի՛րկը կը բանար իրեն...։

Մուրատ երկար տասն ձնաց մտածկոտ, մելամաղձոտ դիրքին մէջ՝ յափշտակուած, խորասուզուած։

Ժողովականները, ճրագին առկայծ նշոյլներուն մէջէն, կը նշմարէին Մուրատի դէմքին այլակերպութիւնը, և երկիւղածօրէն կ'սպասէին լսել իր ձայնը։

Մուրատ խզեց լռութիւնը.

— Տալորիկի՛ կարիճներ, ըսաւ, լսեցէ՛ք ուրեմն հիմա, լսեցէ՛ք ինչ պիտի ըսէ ձեր Մուրատը։

Բոլոր ականջներն ու բոլոր աչքերը կառչեցան Մուրատի շրթունքին։

— Լսեցէ՛ք, Տալորիկի աննման՝ կարիճներ, չարունակեց Մուրատ միշտ յուզուած ու թրթռուն չեշտով մը, դուք պիտ կը ճանչնաք, բայց չէ՛ք ճանչնար երէց եղբա՛յրս...։

— կը ճանչնա՛նք, ընդմիջեց բրտօրէն եղկարդի Թաղեցի Մակարը, ի՞նչպէս չենք ճանչնար ձեր եղբայրը՝ Ժիրա՛յրը...։

Ժիրա՛յրը, Ժիրա՛յրը, կրկնեցին ամէնքը, կը պաշտե՛նք զինքը, տիպար յեղափոխակա՛նը...։

— Մտիկ ըրէ՛ք ուրեմն, չարունակեց Մուրատ, ինքզինք զսպելով ու ջանալով լռեցնել իր ներսիդին մռնչող փոթորիկը, գիտէ՞ք ինչ եղաւ Ժիրայրը.

Ու ձայնը խեղդուեցաւ կոկորդին մէջ։

Մուրատ, ա՛լ անկարող զսպելու իր յուզումը, տղու մը պէս կուլար։

— Լսեցէ՛ք Մուրատ Ջան, կը պաղատէին ներքականները։

Սակայն Մուրատ չէր լսեր, կուլար.

Վերջին ճիգ մըն ալ ըրաւ, փորձեց չարունակել, սակայն արցունքը կը հոսէր ուղիղ օրէն, ու ձայնը կը խեղդուէր հազագին մէջ. ամբողջ մարմինը կը դողար։ Ինքնուրացումի վերադարձ թափով մը.

— Ընկերնե՛ր, ընկերնե՛ր, հեծկլտաց, ա՛լ հարմա՛մ է ինձի համար այս կեանքը, մահնուի՛ն է, դաւաճանութի՛ւն է։

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, ընդմիջեցին ձայները։

— Որովհետեւ ա՛լ չապրիր ժիրայրը։

— Ի՞նչ եղաւ...

—Կախաղա՞նը բարձրացաւ, կախաղա՞նը.

— Կախաղա՞նը... մռնչեցին ամէնքը, և Իսաչօհան բնակարանին առաստաղները սարսեցուցին իրենց յուսահատ աղաղակներով. մինչ Մուրատ, իր մարախոս եղբօր թարմ ու դառն կորուստին առջև խելայեղ, հեծկլտանքներու յորձանքին մէջ կը խեղդուէր։

Վրէժխնդրութիւնը սիրացաւ բոլոր ժողովականներու սրտին, որոնք, արդէն զայրացած էին հաճիեհան վայրագ ու բարբարոս նախճիրներուն դէմ. ժիրայրի անգութ մահուան բօթին վրայ դեռ բագրգռուած, մռնչեցին առիւծներու պէս.

— Վրէ՛ժը, վրէ՛ժը լուծենք մեր պաշտեցեա՛լ ժիրայրին։

Մուրատ, ժողովականներու միահամուռ աղաղակին պատասխանելով.

— Ընկերնե՛ր, հեծեց, ժիրայրին վրէժը՝ Սահմանը պիտի լուծէ. Հայրենիքին, Իսչեցեալ Հայաստանին վրէ՛ժը պիտի լուծենք, մե՛նք, արի՛ Տալորիկցիներ, օ՛ն ուրեմն, գործի՛...։

Սրահը կը տատանէր կոնակակոծ ծովի մը պէս։

Որոշուեցաւ արգիլել անմիջապէս «Սահմանի Կամուրջ»ին նորոգութիւնը։

Եւ այս որոշումը հաղորդելու համար, մասնաւոր սուրհանդակներ հանուեցան կէլիէկիւզան, Շէնիք ու Սէմալ։

Մուրատ առաջարկեց ժողովին, հոն մնալ մինչև առտու, սպասել սուրհանդակներու վերադարձին, և այնուհետև ձեռնարկել գործողութեան։

2

Հնչակեան սուրհանդակները նոյն գիշերը տարին Մուրատի նամակները կէլիէկիւզան, Շէնիք ու Սէմալ գիւղերը, և յանձնեցին խմբապետներուն։

Մուրատ, Տալորիկի գիշերաժողովին որոշումը հաղորդելով, կը պատուիրէր առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, արտասովոր նիստ մը գումարել կէլիէկիւզանի մէջ և փութալ, որուած որոշման հաստատման, մինչև յաջորդ օրը, միասնաբար Հնչակեան միութեան հետ, որոնք պիտի երթային արգիլել Սահմանի Կամուրջին նորոգութիւնը։

Տալորիկէն ղրկուած սուրհանդակներէն մէկը վերադարձաւ. միւս երկուքը մնացին, կէլիէկիւզան գումարուելիք նիստին ելքին սպասելու, որպէս զի անմիջապէս վերադառնային Տալորիկ, և Մուրատին հաղորդէին զայն։

Կէլիէկիւզանի Բես Պէտօի տունը գումարուեցաւ ժողովը, որուն ներկայ էին Շէնիքի, Սեմալի և ուրիշ գիւղերու խմբապետներէն հետևեալները.

Շէնիքէն՝ Բես Գրիգոն, քառասնինգ տարու կըտրիճ, ազնիւ երիտասարդը, և Գօրքեհան Մաքոն։

Սեմալէն՝ Տէր Յովհաննէս քահանան և կածօ-
ևան Շառօն.

Ալիանցիքէն՝ Պօղոս և Ասօ.

կէլէկիւզանէն՝ Բես Պետօ, Տէր Ղազարեան Տէր
Պետրոս Նորընծան, Տէր Քալ քահանան
և Նիկօևան Օհան.

կէլէկիւզանի դիչերաժողովին կը նախագահէր Տէր Քալ քահանան, որ 1893 Յունիսի 17ի ճակատամարտին մէջ մեծ հռչակ հանած էր իր անվեհեր ընթացքով և արդարացուցած էր թէ՛ իր կրած անունը և թէ՛ հայ եկեղեցականի հանդամանքը։

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ Տէր Քալ, իր մարտագոռ ձայնով թնդացնելով Բես Պետօի բնակարանին կամարները, Մուրատ Ջանի ղրկած նամակներուն պարունակութիւնը ծանօթ է մեզի արդէն. ղրկուած երեք սուրհանդակներէն երկուքը կ'սպասեն մեր ժողովի ելքին. ժամերը կ'արչաւեն, արշալոյսը դեռ չը ծագած, աչխատինք մեր պատասխանը հասցնել Տալուորիկ, ուր մեր ընկերները կ'սպասեն մեզի։

— Տէ՛ր Քալ, առաջ նետուեցաւ Շէնիքի Բես Գրիգոն, ի՞նչ պիտի պատասխանենք, Մուրատ Ջան մեր հոգին է, ի՛նչ որ յարմար դատած է, մեր կոչմէն պէտք է ընդունուի, առանց ո՛և է առարկութեան, այնպէս չէ՞։

— Ի՞նչ առարկութիւն է, զաւակնե՛րս, որոտաց անդիէն Սեմալի Տէր Յովհաննէս քահանան, իր թաւ մօրուքը ձեռքին մէջ առած, մենք արդէն յանգաւո՛ր ենք Սասունցի մեր միւս եղբայրներուն քով. հերուն մեծ վատութիւն մը գործուեցաւ Սեմալցիներուն կողմէն. Մխրան Տամատեանի ձերբակալումը չե՛նք կրնար մոռնալ. այդ արատը պէտք է սրբուի՛ մեր ճակատէն. ա՛յս գիչեր պէտք է ուխտենք միասին կռուիլ, միասին մեռնիլ...

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
49, Rue Soliman Pacha

— Ապրի՛ մեր Սեմալի Տէր Յովհաննէսը, հազար ապրի, ընդմիջեց կածօևան Շառօն, այո՛, ճիչդ մեր սիրտը թարգմանեց, այս մի՛ծ յանգանք մը գործեցինք մենք հերուն։

— Շառօ՛ Ջան, որոտաց Տէր Քալ, գոն չիչտ ականեր մի՛ արթնցնէք, Սեմալի մեր ընկերները, ես վստահ եմ, այս անգամ պիտի մաքրեն անցեալի ամէնը, և կը հաւատամ Տ. Յովհաննէս եղբօրս անկեղծութեան, փառքի լուսապսա՛կը պիտի աստղնան իրենք. անցեալը մոռնա՛նք, ներկային նայինք, ընկերնե՛ր, Մուրատ Ջան պատասխանի՛ կը սպասէ. խնդիրը յայտնի է, բանավէճ չը՛ վերցնենք, հետեւաբար աճապարենք, մեր միաձամուռ հաւատնութիւնը տանք Տալուորիկի մեր ընկերներուն հաստատական որոչման, և անմիջապէս գործադրութեան ձեռնարկենք. ա՛յս է իմ կարծիքս։

— Աղնիւ ընկերնե՛ր, ընդմիջեց Գորքէհան Սաքօն, Շէնիքի անուանի կարիճներէն, քանի որ այդպէս է, սա մեր վիճակին քննութիւնը կատարենք հոս, անդամ մըն ալ աչքէ անցընենք մեր ուժերը, հաչուե՛նք, խորհրդակցի՛նք կռուելու պարագաներուն վրայ, և յետո՛յ յանգինք եզրակացութեան մը։

— Այո՛. ըսաւ Տէր Քալ, չա՛տ բանաւոր է մեր ընկեր Սաքոյի առաջարկը, պէտք է հոս նախապէս քննենք մեր ուժերը։

Ժողովականները ձեռամբարձ իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին Գորքէհան Սաքոյի առաջարկին։

Նախագահը պատուիրեց կէլէկիւզանի նորընծայ Տէր Ղազարեան Տէր Պետրոս քահանային, որ թուղթի մը վրայ գրի առնէ կէլէկիւզանի, Շէնիքի, Սեմալի, Ալիանցիքի և մօտակայ գիւղերուն կռուող ուժերուն թիւը։

Նորընծան կազմ ու պատրաստ եղաւ գրելու։

Այսպէս, իրաքանչիւր գիւղի վիճակագրութիւնը վերջացաւ և ժողովը վերանաւոտ եղաւ, թէ՛ կը-ռիւի պարագային, Սասնոյ վերին Գաւառէն՝ Կէլիէկիւզանի, Շէնիքի, Սեմալի, Ալիանցիքի և չորջայկայքի հայ բնակչութիւնը պիտի կրնար գինել երկու հազար կարիճներ, որոնք հազիւ երկու ամսուան պաշար ունէին, այն ալ սեւ ու չոր կկիւի հաց։

— Հոգ չէ՛, գոռաց Տէր Քաջ, հոգ չէ՛, կկիւի հաց թող ըլլայ մեր պաշարը, օրհնեա՛լ ըլլան մեր կարիճները, տասնի քանի գէ՛մ է մեր մէկ կարիճը։

Ժողովականները ծափերու մէջ խեղդեցին նախաձայնին որոտացող ձայնը, և ուխտեցին Տալւորիկի եղբայրներուն հետ ապրիլ և միասին մեռնիլ։

Որոշումը չուտով գրի առնուեցաւ. Տէր Քաջ, Տալւորիկի երկու սուրհանդակները ներս կանչել տուաւ և յանձնեց իրենց՝ ժողովին որոշումը պարունակող նամակը։

Երբ սուրհանդակները կը պատրաստուէին մեկնիլ, ժողովականներէն՝ Շէնիքի Բես Գրքօն, յանկարծ ժողովասրահին կեդրոնը նետուելով, գոռաց.

— Մահ ընդ ընկերաց հարսանի՛ք է...

Բես Պետոյի բնակարանին կամարները թնդացին արձագանգելով. «Մահ ընդ ընկերաց հարսանի՛ք է»։

Սուրհանդակները թուան. նոյն գիշերը, գեռ արշալոյսը չծագած, պէտք է Տալւորիկ հասնէին, աւելի կարճ ճամբաներէ անկոխ կածաններէ վազելով, առանց չունչ ու գադար առնելու։

Սրեւելքի հորիզոնէն կը ժպտէր Լուսաբերը, երբ սուրհանդակները կը մտնէին Տալւորիկ։

Ի.

Տալւորիկի մերձակայ ձորի մը մէջ, յաւիտենական ապառաժներու կուրծքին վրայ նստած, «Սասնայի կամուրջ»ը միակ ճամբան էր, ուրկէ կարելի էր մուտ գործել Սասնոյ անմատչելի ծոցին մէջ։ Զիւնապատակ լեռներու կողերէն խուժող հեղեղներ, տարիներու ընթացքին մէջ, իրենց խոլ արշաւին հետ քաշած բերած վիթխարի պարիսպներով ու մոխիրներով ծեծած մաշեցուցած էին այդ կամուրջին կողերը, միայն տեղ տեղ ձգելով քանի մը հետքեր այդ փլատակներէն, որ ա՛լ դադրած էր անցուդարձի ծառայելէ։ Ժողովրդային վառ երեւակայութիւնը պատասխանատուներու չարք մը բանեցուցած էր այդ կիրճին չուրջը, և «Սասնայի կամուրջ» յորջորջումը ծագում առած կը թուէր նոյնիսկ այդ առասպելներէն։

Միւշիր Զէբի բաշան, Սպահիլ Համիտի լրտեսներուն հազորդած գաղտնի տեղեկութիւնները հիմնելով, հրամայած էր Մուշի կառավարիչին, անյապաղ ձեռնարկել այդ կամուրջին նորոգութեան։ Կառավարիչը Մուշէն վարպետ սրճագիրներ ղրկած էր հոն՝ չոկատ մը գինուորներու հետ, որոնք գիշեր ցերեկ կ'աշխատէին աւարտել նորոգութիւնները։ Կամուրջին ծայրը պահակատուն մը հաստատած էր, ուր ոստիկան գինուորներու քանի հոգինոց խումբ մը կը հսկէր, ամէն պատահականութեան դէմ կազմ ու պատրաստ։

Համիտիէ հեծելազունդերու հրամանատարները, որոնք Զէբի բաշայի վերջին հրամանագիրներուն համաձայն, իրենց գործողութեան կեդրոնատեղի ընտրած էին Սասունը, կ'ապահովէին այդ կողմերը, չա-

բունակ աւարառութեամբ ու մահնակի սպանուած թիւններով անաբեկելով հայ բնակչութիւնը։

Եւ Սասունի կամուրջին նորոգութիւնը մօտ էր աւարտելու։

Սակայն, Սասունը կը նկէր մօտէն իր չուրջը կատարուած եղեռնական դատապրութիւնն ընթացքին։ Մուբատ, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները, Տալւորիկի Հարթ թաղեցի Յաչօեան Գասպարի բնակարանին մէջ կ'սպասէր իր զրկած սուրհանդակներուն վերադարձին։

Կելիեկիւզանի գիշերամոզովին որսչուը քերոզ երկու սուրհանդակները Յաչօեանի բնակարանէն ներս մտան և ուղղուեցան ժողովի սենեակը, ուր իր ընկերներով նստած էր Մուբատ։

Սուրհանդակներուն մուտքը սրահպղեց ներկանները։ Մուբատ առաւ նամակը, նախ ինքը քաղեց, յետոյ զառնալով ներկաներուն.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ զուարթ չեչոով մը, ապրի՛ն մեր Կելիեկիւզանի, Շենիքի, Սեմալի, Ալիանցիքի զէնքի ընկերները. լսեցէ՛ք ինչ կը գրեն։

Ու նամակը կարդաց մինչև վերջին պարբերութիւնը.— «Մահ ընդ ընկերաց հարսանիք է...»։

Ժողովականները, եղերարական հոսանքէ ցնցուած մարդու մը պէս, իրենց աղաղակներով սարսեցին քնակարանին սիւները, գոչելով ամէնքը միասին.

— Ապրի՛ն մեր յեղափոխական եղբայրները, ապրի՛ն, այո՛, մահ ընդ ընկերաց հարսանի՛ք է...։

Տալւորիկի ինը թաղերէն իննական կարիճներ ընտրուած, եկան համախմբուեցան Յաչօեանի տան ընդարձակ բակը։ Տեսարանները սրտայոյզ էր ու վըսեմ։ Սպառազէն ռազմիկներ, երիցագոյնը՝ քսանը վեց տարու, միւսները տասնըեօթէն քսան տարու գեղեցիկ կարիճներ, թեթեւսոյն ու նշանառու աչ

մէնքն ալ, կարծես չարաւեցան Մուբատի առջև, որ շրջապատուած էր ինը թաղերու երեւելիներէն։ Աչքը չաւախսումբին հրամանատարը Փուրխի Տէր Գաբրիէլ քահանան, յանկարծ վեր առաւ փակեզանման սեւ գդակը, և իր կուչը կեցող ռազմիկին յանձնեց գայն, յետոյ երկայրի սուրը պատեանէն քաշեց ու մէկ ձեռքով օդին մէջ բարձրացուց. միւս ձեռքով խաչ մը բռնած՝ առիւծի մը պես մռնչեց.

— Ի քեզ, Տէ՛ր, յուսացայ, մի՛ ամաչեցից յաւիտեան...։

Ութսունըմէկ ռազմիկներէ բազկացած արշաւախումբը միահաղոյն որոտաց.

— կեցցէ՛ Փուրխի Տէր Գաբրիէլը, կեցցէ՛ մեր քաջ հրամանատա՛րը...։

Բակին մէջ խռնուած ամբոխը կրկնեց հրամանատարին մաղթանքը։

Փայտէ կամարներուն տակ, խումբ խումբ, շարերուն գլուխը փոքր երախայ մը, մանկամարդ հարսներ, կը մնջէին ու կը կրկնէին միաբերան.

— Քաջ կռուեցէ՛ք, յաղթող դարձէ՛ք, Մշու Սուլթա՛ն ձեզ օգնական...։

Տալւորիկի կարիճներուն մանկամարդ կիներն էին, որոնք եկած էին վերջին հրաժեշտը տալու։

Մուբատ, բոպէին ու տեսարանին համայքէն գլուխ ած, յանկարծ նետուեցաւ ռազմիկներուն վրայ, և.

— Երջանի՛կ ընկերներ, գոչեց, առէ՛ք զիս ալ ձեր խումբին մէջ...։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Մուբա՛տ Ջան, մռնչեց հրաւ մանատար երէցը, պռոտելով թաւ ու կցուած ընքնիները, ի՞նչ կ'ըսէք...։

Այո՛, այո՛, Մուբա՛տ Ջան, կրկնեցին Տալւորիկի թաղին իշխանները, իրաւո՛ւնք ունի մեր Տ. Գաբրիէլը, դուք մեր մէջ պէտք է մնաք, մեր մէ՛ջ։

Ամէն կողմէ բարձրացած բողոքախառն թաւ խանձանքներուն տեղի տալու ստիպուեցաւ, ու ետ կեցաւ իր մտադրութենէն։

Աւելորդ է ըսել թէ՝ Հնչակեան լրաբերներ ու չրջուն գործակալներ, ժամանակին յաջողած էին ստոյգ տեղեկութիւններ քաղել Սասունցի կամուրջը գտնուող թշնամի ուժին քանակութեան վրայ, և թէ՝ Տալւորիկի ինը թաղերու կողմէն Խաչօհանի տունը հաւաքուած ներկայացուցիչներուն ժողովը, հինգը-վեցով լրաբերներուն հաղորդած տեղեկութենց վրայ, որոշած էր թշնամի ուժերուն եռապատիկը ղրկել անոնց վրայ, որպէսզի ապահովապէս կարենային գործը գլուխ հանել և յաղթական վերադառնալ։ Եւ որովհետև ստուգուած էր թէ՝ կամուրջը միայն տասնըհօթը զինուորներ ու տասնի չափ սրմնապիրներ կը գտնուէին, Տալւորիկէն ղրկուած արշաւախումբը կը կազմէր անոնց թիւին եռապատիկը։

Հասած էր վայրկեանը. Տէր Գաբրիէլ ճչմարիտ Արէս մը նոյն պահուն, գառնալով ռազմիկներուն.

— Օրհնեա՛լ զաւակներ, իմ զէնքի ընկերնե՛ր, ըսաւ, Սասունցի կամուրջը, մեզի՛ կ'սպասէ մեր թշնամին. օ՛ն, առաջ անցէ՛ք։

Արշաւախումբը սկսաւ ընել իր տաղանդը, կարողով անցաւ Մուրատի և միւս թաղի իշխաններուն առնէն, մինչդեռ բակին երկայնքը, կամարներուն տակ, Սասունցի գեղատի մայրերը, մէյ մէկ Աստուածաշունչ, իրենց մանկիկը գրկած, լալագին աչքերով կը ժպտէին ու կը մնջէին, աչքով հետեւելով իրենց սիրականներուն որոնք պիտի բաժնուէին։

Մեր Մարաբէ՛ն ձեզ ընկեր.. ։

Ու խումբը չարժեցաւ։

— Ո՞ւր այսպէս, ո՞ւր, Տէ՛ր Գաբրիէլ, գոռաց Զօռօհան Պետրոսը, ո՞ւր կ'երթաք այսպէս առանց երգի... չը լսե՞նք գոնէ «Հնչակի քայլերգ»ը...։

— Համբերեցէ՛ք, համբերեցէ՛ք, ընկերնե՛ր, ըսաւ հրամանատար երէցը, պիտի երգենք երկու քայլերգ. Հնչակին քայլերգին հետ՝ «Տալւորիկի կըտրի՛ճ»ը, երկո՛ւքն ալ մեր սիրեցեալ բանտարկեալին, «Մուշլու Պերճ»ին հիւսածնե՛րը...։

Ու խումբին գլուխը կեցած, Սուր ու Խաչ բռնած երկու չղուտ ձեռքերով.

— Տղե՛րք, ըսաւ, երգե՛նք մեր քայլերգը։ Ու սկսան երգել ամէնքը միասին.—

Հեռաւոր երկիր նըստած գու նըժդեհ
Հայրենեաց բազդին մօտուստ ես տեղեակ.
Բարոյ քաջարի նոր ըսկըզբանց վեհ,
Յեղափոխութեան ձայնատու ՀՆՉԱԿ։

Նոր գաղափարի քո ցանած սերման
Ազնիւ պըտուղներ հասունցնան արագ.
Կարին և Պոլիս, որոտման նըման,
Անդրանիկ չարմուհք, ծընան քե՛զ, ՀՆՉԱ՛Կ։

Զար Բըռնակալը, Հայոց կեղեքիչ
Վախէն պահուեցաւ ոսկի գահին տակ.
Խուլ Եւրոպայի թընդաց մէն գահլիճ,
Հայը ցնցուեցաւ, կարմրեցա՛ւ ՀՆՉԱԿ։

Այսօր քո սերմանց նոր պըտուղք ահա՛
Հասած կարմըրին՝ արեան նըմանակ.
Կենաց և մահու սուրը ժամ մերձենայ.
Կարմի՛ր հըաւէրիզ ակն ունիմք, ՀՆՉԱ՛Կ։

Կոչնակդ հնչեցո՛ւր. հնչեցո՛ւր արեկ,
Թո՛ղ Հայք ոտք ելնեն ծագէ մինչև ծագ.
Փըչրի՛ ժանտ չըղմեան, ծագի՛ նոր արեգ,
«Ազա՛տ ենք» հընչէ՛, ոսկեզօ՛ծ ՀՆՉԱԿ։

Հնչակի քայլերգը հազիւ վերջացած, արշաւախումբը Տալւորիկի եզերքը հասաւ։ Թափօրը դեռ կ'ուզէր չարունակել իր ընթացքը, մանաւանդ ռազմիկներուն կիները՝ չէին կրնար զատուիլ իրենց սիրելիներէն, որոնք Աբիւնի ձամբան կ'երթային։ Հրամանատար երեցը, երգել տուաւ իրենց քայլերգը՝ «ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ԿՏՐՒՃԸ»։

Հրաժեշտի վայրկեաններն էին, պատերազմի յուզարկաւորները պէտք է վերադառնային. սակայն, ռազմիկներուն նորատի կիները, իրենք ալ կը փափագէին ընկերանալ իրենց սիրելիներուն. մինչև Սատանայի կամուրջը, կուշտ կշտի կռուիլ, կամ դէմ վառօդ ու ջուր հասցնել կռուող կարիճներուն։ Վերջապէս, արշաւախումբը վերջին անգամուան համար, կանգ առաւ Տալւորիկի դիմացը, միշտ երգելով «Տալւորիկի կարիճը» քայլերգը։ Յորդորականները կ'երգէին ռազմիկներուն ընկերուհիները, իւրաքանչիւրը գրկած իր երախան, իրենց արծաթի ու թրթռուն ձայները խառնելով Սատանի որձաւթի ու թրթռուն ձայները խառնելով Սատանի որձաւոխներուն մարտագոռ խաղերուն հետ, որոնք վայրենի դաշնակութիւն մը կը կազմէին միասին։

Յուզարկաւորները վերադարձան վերջապէս։

Հեռուէն տակաւին կը նշմարուէր ռազմիկներու քայլերէն ձեւացած փոշին որ վէտ վէտ կը բարձրանար մինոլորտին մէջ։

Տէր Գաբրիէլ, իր արշաւախումբին տաժանքը մեղմելու համար, Մակաբայեցիներէն, Վարդանանց պատերազմէն, Թորոն Լեւոնէն, Դաւիթ Բեգէն յաղիչ զրուագներ կը պատմէր ուխտակալ զինուորներուն և զիրենք կը պատրաստէր վերադոյն բոպէին, որ հետզհետէ կը մօտենար։

Կարեցին ձորեր, մագլցեցին բլուրներ ու սարեր, դարձեալ իջան զառիթափներէ, գարնանամերջ

ջի բուրաստիներէն պինդացած, չարունակ քալելով, միայն երբեմն երբեմն կանգ առնելով ազբիւրի մը քով, զուլալ ջուրերէն անցընելով իրենց ծարաւը, առանց բնաւ ճաշելու, իրենց կռնակի փոքրիկ մանաւրիկին մէջէն կկլլի հացի կտրիճ մը միայն բերանին նետելով, քրտինքի մէջ թաթխուած, չարունակեցին անտրտունջ իրենց ուխտաւորութիւնը, խրախուսած իրենց հրամանատարին պատմուածքներէն, և մօտալուտ յաղթանակի մը յոյսով ու հաւատքով զինուած։

Աբշաւախումբը կը մօտենար Սատանայի կամուրջին։ Հիւր անուանի մը մէջէն դուրս եկած, վար կ'իջնէին արագ արագ, գարնանդի մը ծաղկաւէտ ու կանանչ կողերն ի վար, և կ'աճապարէին հասնիլ ստորոտը, ուր կը տարածուէր Սատանի հովիտներուն ժամադրավայր հովիտը։ Կը տեսնուէին անդիէն հասնիլ, խումբ խումբ, և կը լսուէր հովիտներուն արձագ ոռոգը, որ արածող հօտանը կը հրաւիրէր ջուր տանելու, հակառակ մայրիներուն ստուերը, հանգչելու և կէս օրուան թեթև քունը քաշելու։

Տէր Գաբրիէլ, գարնանդին ստորոտը կեցուց իր խումբը, և կարիճ մը ղրկեց հովիտներուն քով, հասկնալու համար թէ՝ Շէնիքցի, կելեկիւզանցի կամ Սեմալցի զինեալ խումբեր անցա՞ծ էին իրենց քովէն և թէ՝ հովիտէն անդին. քիւրտ հովիտներ կը պտռուէի՞ն։

Հազիւ թէ կարիճը մեկնեցաւ, գիմացի բլուրներէն հրացէնի պայթիւններ լսուեցան յանկարծ։ Հովիտներուն իրարանցումը վայրկենական եղաւ. հօտերը չուարումի ու տագնապի մատնուած, հովիտն ի վեր ու վար կը վազվզէին, ինչպէս կ'ընեն ջ=յնքն ու երկայնքը կը վազվզէին, ինչպէս կ'ընեն յաճախ, երբ երկինքը գոռայ կամ փոթորիկ մը պայթի։ Տէր Գաբրիէլի ղրկած պատգամաւորը կանգ առաւ։ Հրացէնի պայթիւնը կրկնուեցաւ։

Խուճապը տիրեց գիմացի հովիւներուն մէջ։
Ընդհանուր եղաւ տագնապը։
Հօտ ու նախիր խառնուեցան իրարու։
Կը վազվզէին, կը պապաչէին, կը բառաչէին։
Հովիւներուն ազազակները խառնուեցան հօտերուն ու արջառներուն խառնաձայն երաժշտութեան։
Հրացէնի պայթիւն մը, պայթիւն մը, պայթիւն մըն ալ... և ահա գիմացի բլուրներուն գագաթը սև կէտեր գծուեցան։
Կ'առաջանային, փոխօրկելով վար կ'իջնէին, կը մօտենային, առանց գադրեցնելու հրացէններու որոտը։ Տէր Գաբրիէլ, Տալւորիկի կարիճները գլուխը հաւաքած, կը գոռար.
— Կարիճնե՛ր, պատրա՛ստ...։
Ղրկուած պատգամաւորը վերադարձաւ... չէր կրնար չարուճակել իր գնացքը։
— Ի՞նչ հասկցար, զաւա՛կս, Տէր Գաբրիէլ հարցուց պատգամաւորին։
— Բա՛ն մը չհասկցայ, Տէ՛ր հայր, հովիւներուն վայնասունէն, կենդանիներուն գոռում գոչումէն, կարելի՞ էր որոշել...։
Տէր Գաբրիէլ կը դիտէր։ Գիմացի բլուրներուն գագաթէն վար կ'իջնէին ու կ'առաջանային դէպ ի հովիտը։ Կէտերը խոշորցան, տեսանելի եղան։
Մարդկային գլուխներ էին։
Երկու վայրկեան ետքը բլուրներուն ստորոտը կը գոնուէին խումբերը։
Կը տեսնուէր գիմացէն հովիւներուն ու նորեկ խումբերուն գրկախառնումը։
Աղազակները բարձրացան ամէն կողմէ։
Տալւորիկցի հովիւ մը կը վազէր դէպի Տ. Գաբրիէլի կողմը։
Արշաւախումբէն քանի մը կարիճներ ընդ առաջ

վազեցին և իրենց ուսերուն վրայ առած, բերին զայն հրամանատարին քով։
Հովիւը կը դողար խնդումէն, քանիերկու տարի ջղուտ կարիճ մը։
— Տէ՛ր հայր, ըսաւ, ձեզի՛ կ'սպասեն հոն։
— Որո՞նք, տղա՛ս։
— Նոր եկող խումբե՛րը։
— Որո՞նք են այդ նոր խումբերը.
— Մերո՛նք են, մերո՛նք...։
Տալւորիկցիները, որոնք բոլորակ մը կը կազմէին իրենց հրամանատարին ու նորեկ հովիւին չուրջը, որուն խօսքերը կը լափէին, յանկարծ, խանդավառ ու խնդամոլ ազազակներով թնդացուցին մօտակայ սարերն ու ձորերը։
... Մերո՛նք են, մերո՛նք են, կը գոռային ու կը դղրդեցնէին շրջակայքը։
— Տղա՛ս, ըսաւ Տէր Գաբրիէլ, ո՞ւրկէ կուգան։
— Կէլիէկիւզանէ՛ն...
Կէլիէկիւզանէն!!! բացագանչեց Տ. Գաբրիէլ։
— Սպրի՛ն Կէլիէկիւզանցի մեր եղբայրները, գոչեցին Տալւորիկի ռամիկները։
— Ուրի՞չ. հարցուց Տէր Գաբրիէլ։
— Տէ՛ր հայր, մինակ Կէլիէկիւզանցիները չեն, ուրիշ խումբեր ալ կան... Շէնիքէ՛ն, Սեմալէ՛ն...
Հովիւին ձայնը խեղդուած էր արշաւախումբին մռնգին ծափերուն ու ժխորին մէջ։
Հասկցուած էր ամէն բան. արշաւախումբը, Տ. Գաբրիէլի առաջնորդութեամբ, աւետաբեր հովիւը ուսէ ուս թողնելով, յաղթական գնացքով ու ռազմաշունչ երգերով առաջացաւ դէպի հովիտը, ուր արդէն համախմբուած, սրտի տրոփումներով կ'սպասէին միւս գիւղերուն համարպետները։
Հանդիպումը յուզիչ էր. Տալւորիկ, Շէնիքէ, Սե-

ալ և կէլիկիւզան, Յեղափոխութեան սրբազան չունչո՛վը կենսաւորուած, հո՛ն, այն արօտավայր հովիտին գոգը, մէկ մարմին, վիրաւ ազգապուրծին։

Ու այս անարատ, աննենգ ու սրտագին վինակցութեան ու եղբայրակցութեան ոխերին վկայ եղան Սասունի հովիւները, և Անգօղի առօրեայ ծաղկաւետ եգեմական հովիտը։

Ազգապուրծները վերջացան, ու խումբերը, կարգ կարգ նստած՝ կանանչ խոտերուն վրայ, մայրինները սաւերներուն տակ, սկսան խօսակցիլ օրուան խնդրին վրայ։

Շէնիքէն եկած էին Բես Գրգօ, իր զիւղի ընտրեալ քանի կարիճներով և Սեմալէն՝ Տէր Յովհաննէս քահանան՝ քահանային ռազմիկներով, իսկ կէլիկիւզանէն՝ Տէր Քալ քահանան՝ իր երեսուն քալերով։ Ալապէս, Տալւորիկէն՝ 81, Շէնիքէն՝ 20, Սեմալէն՝ 22 և կէլիկիւզանէն՝ 30 վինուած երիտասարդներ, Սասունցի կամաւորին նորոգութիւնը զգրեցնելու հաստատ մտադրութեամբ, իրենց գիւղերէն ճամբայ ելած, հովիւներու ժամադրավայր հովիտին գոգը համախմբուած էին։

Անգօղի կալերուն վրայ ցանցնուած Սասունցի հօտապահներու քանի մը վրաններու մէջէն, գեղատեսակ աղջիկներ, տիկերով թան կը կրէին ու կը բերէին իրենց կարիճ եղբայրներուն, որոնք հայրենի նիւթին համար կռուելու կ'երթային։

Միացեալ մարտիկներու խումբերը, կէս ժամուան զգալէ ետքը, պատրաստուեցան Թողուլ հովիւներուն հովիտը։ Իրիկուընէ առաջ պիտի հասնէին Սասունցիի կամաւորը, և անմիջապէս յարձակում պիտի գործէին Թշնամիներուն վրայ։ Ուստի, Տ. Գաբրիէլ, Տ. Քալ ու Տ. Յովհաննէս քահանաներէն ու բոլոր ռազմիկներէն չրջապատուած, իր հայրական օրհնուե-

թիւնները կարդաց և պարարտ «պանպանիչ»ով մը խրախուսեց հովիւներն ու Թան բերող գեղատեսակ աղջիկները։

Մեկնումի նշանը արուած էր. հրազէնները միաբերաբար պարպուեցան ու չրջակայ քարանձաւները կրկնեցին պայթիւններուն արձագանգը։

Մէկ ժամուան հանգարտաքայլ գնացքով մը, միացեալ խումբերը հասան բլուրի մը ոտքը, ուր հովիտը կը վերջանար և որուն միւս կողմէն կ'սկսէր Սասունցի կամաւորին կիրճը։

Կամաւորին կիրճը կը մտնէին, երբ պիտացին հրաձգութեան ձայներ լսուեցան։

Պահականոցին ոտիկան զինուորները կանխաւ լրտես մը ղրկած էին, որ վերադառնալուն, իր պետին ըսպարարած էր Սասունցի ռազմիկներուն ներկայութիւնը. և երբ ոտիկան զինուորները, ասոնց մուտքը նշմարած էին, անմիջապէս դադրեցուցած օրիորդիրներուն աշխատանքը, և հիմա հրացանաձգութիւններով կ'ազդարարէին իրենց գոյութիւնը, չհետեւով միտգամայն իրենց իշխանութեան այժը։

Նշանը արուած էր. Սասունցիները պատասխանեցին անմիջապէս, գնտակներ թողնելով պահականոցին կողմը։

Վերջապէս, առանց ընդհատելու հրացանաձգութիւնը, միացեալ խումբերը հասան ապառաժներուն առջև, ուրկէ կ'սկսէր Սասունցի կամաւորը։

Պահականոցէն մարմինի գնտակներ կը տեղային անդադար, կը չչէին, կը սուլէին ու գիմացի ժայռերուն գագաթէն կ'անցնէին։

Սասունցին սովոր չէ՛ պարապը պարպելու իր հրազէնը, մանաւանդ պատերազմի մէջ։ Հետեւաբար, պահականոցի գնտակներուն կը պատասխանէր լռութեամբ։ Բոպէները հետզհետէ քննադատական

կը գառնային. Սատանայի կամուրջին վրայ, կամուրջին տակը, եղերքները, ո՛չ մէկ տեղ, մարդկային հետք մը չէր նշմարուեր։ Պահականոցին շուրջը միայն, քանի մը զինուորներ կ'երեւային ու յանկարծ անհետացած կ'ըլլային, մինչդեռ հրացանաձգութիւնը չէր դադրեր այն կողմէն, իսկ ապին, Սատուճցիները, տակաւին վճռական քայլ մը չէին ուզեր առնել, սպասելով որ դադրէր պահականոցին դնտակներու տարափը։

Սակայն, կը չարունակուէր ան, անընդհատ, և հետզհետէ աւելի՛ ուժգին, այնպէս որ, միացեալ խումբերուն համբերութիւնը տակաւ կը հատներ։ Ա՛լ դժուար պիտի ըլլար զսպել ռազմիկներուն անոնք. գիշերը չը կոխած, պիտի վերադառնային առանց իրենց սիրելիներուն դիրկը, և յաղթակա՞ն որպէսզի չը վռնտուէին...։

Պահականոցէն ոտիկան զինուորներու փոքրիկ խումբ մը դուրս ելաւ յանկարծ և հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, այս անգամ ուժգին, մոլեգին, առանց գագար տալու։

Սատանի համբապետները, լուռ, կը դիտէին պատահարիւնով մը, խստիւ կ'արգիլէին պատասխանելու. սակայն, ռազմիկները կրակ կարած, կ'ընդվզէին, խոյանալ կ'ուզէին, յարձակումով, մ'կ րոպէի մէջ, կխաչէն կամուրջը քարքանդ ընելու վայրագ տենչէ մը բռնուած, ա՛լ չէին կրնար զսպել իրենց մարտունչումի մոլուցքը։

Եւ պահականոցի դնտակներու կարկուտը կը չարունակէր անդալ։

Վճռական վայրկեանը կը մօտենար, չարքերը անդմուիլ սկսան, բոլոր դիրքերը գրաւուած էին, ուրիկ ալացող դնտակները պիտի կրնային լռեցնել դիմացի հրացանաձգութիւնը։ Եւ սակայն խմբապետ-

ները կը յամառէին սպասել, առանց արձակելու ո՛չ մէկ հրազէն։

Պահականոցի զինուորները օդին մէջ զուր պարպելէ ետքը, կը պատրաստուէին քաշուիլ իրենց թաղրացը, երբ անդիէն, ամէնի առիւծի մը պէս, կէս լիկիւզանի խումբին մէջէն գուրս խոյանալով, Սատանայի կամուրջին վրայ իչխող սեպ քարաժայռի մը գագաթը բարձրացաւ Տէր Քալ քահանան։

— Ո՞ւր էք, ո՞ւր կը փախչիք, վատե՛ր, կը մըռընչէր Կէլիկիւզանի նոր Ղեւոնդը։

Ո՛չ ոք երեցաւ դիմացէն. պահականոցը դամբանային լռութիւն մը կը պահէր։

Նոյն պահուն, Շէնիքի խումբէն հուժկու պատանի մը, այծեամի պէս մագլցի ելաւ քարաժայռին վրայ և Տէր Քալի քով կեցած, ժայռին գագաթը անկեց հայկական Յեղափոխութեան կարմիր դրօշակը, Աբիւնի խորհրդանշանը։

Բնական պատնէշներէն տեսան միացեալ խումբին ռազմիկները՝ դրօշակին ծածանումը, և մռնչեցին կատաղած ծովի ալիքներուն պէս.

— Բանդի՛տ կամուրջը, քանդի՛տ...։

Եւ դիրքերէն սկսաւ հրացանաձգութիւնը։ Միացեալ խումբերը խուժեցին գուրս։

Տէր Քալ, վար իջած էր քարաժայռէն, որուն գագաթը կը ծածանէր դրօշակը՝ Անդոքի սարերէն պայծառ իրիկնադէմի զովուկ զեփիւռին չունչովը ծփծփուն։ Խմբապետները իրենց խումբերով քալել սկսան դէպի Սատանայի կամուրջը, առանց դադրելու դնտակներու կարկուտը, որ կը ծակծկէր պահականոցին փակուած դուռը։

Վառօդի մուխը պատեց կիրճը, որուն գլխաւոր դիրքերը միացեալ խումբերուն ձեռքին մէջ իյնած էին։ Պահականոցին դիրքը թէև ամուր, բայց ոտ-

զինուորները քաջութիւնը չունէին ասպարէզ իջնելու և ճակատելու Սասունի կոթիւններուն դէմ, ոնք, յարձակողական դիրքի մէջ, կը սարսռային մօտալուտ յաղթանակին անդրովը

Վերջապէս, պահականոցը կենդանութիւան նշան մը սկսաւ ցոյց տալ. մէջի պահապան զինուորները, թերևս ամենէն սրտառները, տեղացող գնդակներն տարափին տակ, արհամարհելով ամէն վտանգ, դուրս ելան, և սկսաւ կանոնաւոր ընդհարումը...:

Սասունցիները, միշտ գնդակակոծելով, քայլ առ քայլ կ'առաջանային: Ճակատամարտը սաստկացաւ. երկու կողմէն հաւասարապէս կը չարունակուէր հրացանաձգութիւնը:

Տալւորիկի հրամանատարը, միւս խմբապետներուն հետ համախորհուրդ՝ պառնալով ռազմիկներուն.

— Ջաւակնե՛ր, ոչնչց, ան՛ թշնամին, չուտով վերջացնե՛նք:

Տ. Գաբրիէլի այս որոտագոչ պատգամը թռուցիկ հասնելց ռազմիկներուն սիրտը:

Կատաղի յարձակումով մը խուժեցին ամէնքը պահականոցի զինուորներուն վրայ, որոնք, ա՛յսքան սաստիկ ուժի մը դէմ ղգալով իրենց ամրոցի պարտութիւնը, սկսան մագլցի փախչիլ ժայռերու կողերն ի վեր, քարայրներու մէջ ապաստանելու:

Խուճապը տիրած էր պահականոցի զինուորներուն մէջ: Միացեալ խումբերը, կանոնաւոր յարձակումով մը խուժեցին, խորտակեցին պահականոցին դուռը, մորթոտեցին հոն ամբաց պահուըտած քանի մը զինուորները, և առանց կանգ առնելու, հալածել սկսան փախստականները:

Մինչև այն րոպէն, Սասունի անձնուէր զինուորներէն ո՛չ մէկը վէրք էր առացած, ամէնքն ալ ողջ առողջ էին:

Պահականոցը դրաւուած, միացեալ խումբերը կը հետապնդէին փախստական թշնամիները, երբ յանկարծ, ապառաժներուն գագաթներէն երևցան ուրիշ զինուորներ, անմատչելի դիրքեր գրաւած, գնդակոծելու տեղատարափ մը կը թափէին Սասունցիներուն վրայ:

Շէնիքի Բես Գրգոն, գեղեցիկ կարիճը, խումբէն զատուելով, դէպի ապառաժներն ի վեր վազեց, միևնոյն ժամանակ պատասխանելով վերէն տեղացող մարթինի գնդակներուն:

Իսկ վերէն, վիթխարի ժայռերուն կողերէն կարկուտը կը տեղար անդադար: Բես Գրգոյի դիրքը վտանգաւոր կ'երեւար:

Շէնիքի Բեսին օրինակին հետեւելով, քսանէ աւելի կարիճներ, քարայծի ոտքերով ցատկռտելով, կը մագլցէին զինուորներուն ապաստանի ծառացող ժայռերուն կողերն ի վեր, արհամարհելով գնդակները, որոնք կը սուրային օդին մէջ:

Ս.յապէս, մէկ ու կէս ժամ տեւեց ընդհարումը, և յաղթութիւնը կը մնար անորոշ:

Վերջապէս, Բես Գրգո, իրեն հետեւող ռազմիկներու խումբով մը յաջողեցաւ գրաւել կարեւոր դիրքերը, որոնց մէջ ապաստանած էին պահականոցին միացորդ ուժերը: Մինչև այն վայրկեանը թշնամին ամբողջ զոհ տուած էր, պահականոցին մէջ ապաստանած զինուորներէն զատ:

Գիշերը կը մօտենար. ամառնային արեւի մը վերջին ճառագայթները կը նուազէր Սնդոքի սարերուն վրայ. սոսրոտ անտառները, հովիտները, մարգագետինները աքօղուած ըլլալով արդէն սուերնեւրով, որոնք տակաւ կ'երկարաձգուէին ու կը թանձրանային:

կռուի հրատապ բոլէին, Բես Գրգօն, որ աչուըն-
ները դարձած, ամէհի առիւծի մը պէս կը յարձակէր
թշնամիներուն վրայ, ձախ ոտքէն վիրաւորուելուս,
և սակայն, աւելի կատաղութեամբ չարունակեց կըռ-
իլը, որ վերջացաւ վճռական յաղթանակովը Սա-
սունի միացեալ խումբերուն, որոնց մէջ օրուան հե-
րոսը հանդիսացաւ նոյն ինքը Շէնիքի Բես Գրգօն,
միակ վիրաւորուածը։

Յաղթութենէն առանց գինովնալու, Սասունի
ռազմիկները հետախոյզ խմբակներ ցրուեցին ժայռե-
րուն ու թուխերուն մէջ, հետապնդելու փախստա-
կան զինուորները, իրենց թագաւորէն դուրս
հանելու զանոնք և գերի վարելու համար։ Սակայն,
այս վերջիններըը, օգտուելով գիշերուան մթութե-
նէն, յաջողած էին, անկոխ ճամբաներէ, իրենք գի-
րենք ազատել, և բռնել Մուշի ճամբան։

Իսկ Տ. Գաբրիէլ, բոլոր միացեալ խումբերը ժո-
ղովեց պահականոցին առջև. հոն, հարկ եղած գար-
մանները արուեցան Բես Գրգոյի վէրքին, որ բարե-
բաղդաբար վտանգաւոր չէր, գնդակը առանց ոս-
կորներուն հանդիպելու, մորթը քերած անցած էր։

Պահականոցին մէջ, չորս միացեալ խումբերէն
երեքական ռազմիկներ դրուեցան ո՛և է յարձակում-
ներու պատահականութեան դէմ կազմ ու պատրաստ
գտնուելու համար. իսկ մնացեալները յաղթական
երգերով վերադարձան Տալւորիկ, ուր Մուրատ կը
սպասէր պատերազմի ելքին, Հարթքի Խաչօհան
Գասպարին քնակարանը։

Մշոյ կառավարական պաշտօնատունը յուզման
մէջ է։

Հրապարակին մէջ խռնուած խուժան մը, ալե-
կոծ ծովի մը պէս կը տատանէր։

— Միւթէսարըֆ բաշա՛ն կ՚ուզենք, միւթէսա-
րըֆ բաշա՛ն, կը մռնչէին ամէն կողմէ, սուսերա-
կիր բազուկներ օդին մէջ բարձրացած։

— Վրէ՛ժ, Սասունցի կամուրջին վրէ՛ժը, կը
պոռչտային հայհոյէներով բացուած բերաններ։

Ու հրապարակը կը թնդար կառավի ոտքերու
հարուածներէ։

Փաթթոցաւոր գլուխներ կը ցցուէին այդ մոլե-
ռանդ խուժանին մէջէն, սուրը պատերազմը քարո-
զելով... Միւթէսարըֆի բաշան երևցաւ պաշտօնա-
տան պատշգամէն։

— Ի՞նչ կ՚ուզէք, ժողովո՛ւրդ, կը հարցնէր Մշոյ
կառավարիչը՝ երեսը դարձուցած խուժանին։

— Սասունցի կամուրջին վրէ՛ժը, կ՚աղաղա-
կէին վարէն։

Սասունցի կամուրջին կռիւէն մազապուր ճո-
ղոպրածները, որմնադիրներ ու գինուորներ, յաջո-
ղած էին հասնիլ Մուշ և պատմած էին իրենց տես-
թեալ պարտութեան մանրամասնութիւնները։

Կառավարիչն ու ոստ. գինուորներու հրամանա-
տարը, հեռագիր հեռագրի վրայ, Պիթլիս հաղորդած
էին գոյժը։ Եւ Պիթլիսէն անմիջապէս ճամբայ հան-
ուած էին Դ. Զօրաբանակի թնդանօթաձիգ վաշտե-
րը, ինչպէս նաև Համիտիյէ հեծելազնդերէն կարե-
ւոր մաս մը, որոնք նոյն օրը կ՚սպասուէին Մուշ։

Միւթէսարըֆի բաշան պատշգամէն կը պոռար.

— Սիրելի՛ ժողովուրդ, դուք հանգարտեցէ՛ք, ձայնուեցէ՛ք, չնորհիւ Վեհ. Սուլթանին, ձեր բոլոր փափագները պիտի իրագործուին. հիմա քաշուեցէ՛ք դուք և պատրա՛ստ գտնուեցէք։

Խուժանը, կառավարիչ բաշային յայտարարութեան վրայ, սկսաւ հեռդհետէ պարպել հրապարակը։

Հրապարակը կէս ժամուան մէջ պարպուած էր. կառավարիչը հեռացաւ պատշգամէն։

Ներսը, պաշտօնատան դահլիճին մէջ, արտասովոր նիստ մը կը գումարուէր, Մշոյ կառավարիչին նախագահութեան տակ։ Հրաւիրուած էին քիւրտ աւատապետներէն գլխաւորները, որոնք առ հասարակ պատասխանած ըլլալով պաշտօնական հրաւէրին, եկած էին այդ արտասովոր նիստին։

Աշիրէթներու պետերուն գլուխը կը բազմէր Սիւլէյմանիկէի չեխ Սայիտ էֆէնտին, Ալպիւլ Համիտէն վերջերը ստացած ականակուռ պատուանշանը կուրծքը։ Շեխին ալ կողմը կը բազմէր Զիլանցի չեխ Մէհմէտը, որ 1893 Յունիսի ճակատամարտէն ի վեր՝ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր միւս աշիրէթներուն մէջ ալ։ Ցետոյ կուգային հետեւեալ աշիրէթապետները.—

Խարզանցի չեխ Հասօ, Բագրանցի չեխ Մըսթօ, Պէլէքցի չեխ Ալիշան, Ռաշկոտանցի չեխ Սէլմօ, Շէյխտանոտացի չեխ Խալիլ, Խիզանցի չեխ Ալտօ, Ձէլալցի չեխ Ձէլալէտտին և Պատըգանցի չեխ Շաքիր։ Այս տասը պատկառելի չեխերէն վերջը կուգային Խնուսի և Պուլանըզի աշիրէթներէն Համիտիէ հեծելագունդերու հրամանատարները.—

Հայտարանցի Հիւսէյին պէկ, Հառնանցի Տէրվիշ պէկ, Ճիպրանցի Իսմայիլ պէկ և Սէյտանցի Իսաք պէկ։

Առնցմէ զատ, ներկայ էին Մշոյ վարչական ժողովին միայն իսլամ անդամները, դատաւորը, ոստիկանապետը, Դ. Զօրաբանակի հեռագրատան հրամանատարը, Դ. Զօրաբանակի հրամանատարներէն լիվա Մուսթաֆա բաշան և Մշոյ ուրջկայքի ազդեցիկ աւատապետներէն մէկ քանի հոգիները։

Կառավարիչը առեանը բանալով, ըսաւ.

— Անձնուրաց հպատակնե՛ր սիրելիքի ամենաշօր խալիֆային. ո՛վ դուք, հարազատ որդիներ իսլամին ու ժառանգորդնե՛ր երկնքի արքայութեան, մոտիկ ըրէ՛ք...

Ժողովականները խորունկ լռութեամբ ու պատկառանքի ուշադրութեամբ մը, իրենք զիրենք ամփոփելով մոտիկ կ'ընէին։

— Ո՛վ ուղղափառ ժողովուրդ, լսեցէ՛ք ինչե՛ր գործուեր են Սասունի մէջ...

Սիւլէյմանիկէի չեխ Սայիտ էֆէնտին ցնցուեցաւ ու կուրծքին ականակուռ պատուանշանը սկսաւ շոյել իր ջղուտ մատներով. միւս չեխերը տենդոտ ըղձայնութիւն մը ցոյց տալ սկսան։

Կառավարիչը կը շարունակէր.

— Դ. Զօրաբանակի մեծաշուք միւշիր Զէքի բաշային բարձրագոյն հրամանին, և Պիթլիսի կուսակալ բաշային վերջին հրահանգներու համաձայն, ինչպէս յայտնի է ձեր մէջէն չատերուն, վերջերս զինուորական ուժերով մէկ քանի վարպետ օրմնադիրներ ղրկած էինք, նորոգել տալու Սասունայ կամուրջը, որ Սասունի բանալին կը համարուի։

— Ի՞նչ եղաւ, չը նորոգուեցա՞ւ այդ կամուրջը, պոռչտաց Սիւլէյմանիկէի նշանաւոր չեխը, այո՛, անհրաժե՛շտ էր այդ կամուրջին նորոգութիւնը։

— Սպասեցէ՛ք որ պատմեմ. Սասունի մէջ տարիներէ ի վեր որջացող, Հնչակեան գոմիթէին պետը՝ Մուրատ անունով ծանօթ ապստամբին առաջնորդութեամբ, Սասունի լեռնականներէն մաս մը զինուած, յարձակում գործեր են...

— Է՛, ընդմիջեց մռլտալով Զիլանցի չեխ Մէյս մէտ, յետոյ ի՞նչ եղաւ։

Միւս չեխերը, հաւասարապէս մռլտալ սկսան։

— Կ՛աղաչեմ, մի՛ ընդմիջէք պիս. Սատանայի կամուրջը նորոգելու պաշտօնով ղրկուած որմնադիրներուն հետ, կայսերական պինուորները դիչերային յարձակումներ կը կրկնեն պինուած հրոսախումբերէ, ժամերով կը մարտնչին հիանալիօրէն կուրծք տալով, սակայն, վերջապէս, անհաւատներու թիւէն կը յաղթուին և իրենց մէջէն 17 նահատակներ...

Ժողովականները, Սիւլէյմանիկէի չեխ Սայիտ Էֆէնտիին ապդանչանին վրայ, սաքի ելան և մոլեգին չարժումով մը.

— Դեռ ի՞նչ կեցեր ժամավաճառ կ՛ըլլանք, պոռաց Զիլանի չեխը, տասնըհօթը նահատակներ զոհելէ ետքը, ի՞նչ կեցեր ենք հոս, իսլամի՛ որդիներ։

Ու դահլիճը կը տատանէր։ Խուռ մռնչիւններէն, հառաչանքներէ, հայհոյէններէն, անէծքներէն՝ քաշա կայ Սատունցի յեղափոխականներուն հասցէին, կը դղրդար սրահը։ Կառավարիչը զուր կ՛աչխատէր հանդարտեցնել կիրքերը, որոնք անդամ մը բռնկած էին։ Վերջապէս, ինք ալ սաքի ելած, պաղատագին գոչեց.

— Ալլահի՛ սիրոյն ըլլայ, մարիկ ըրէ՛ք։

Սրահը վերստացաւ նախկին հանդարտութիւնը։

— Սատանայի կամուրջին այդ աղէտալի կռուին մէջ, կայսերական պահականոցը, հայ հրոսակներու ձեռքը...

— Լռեցէ՛ք, քաշա՛, որոտաց Սիւլէյմանիկէի չեխը, ալ հերի՛ք է, հերի՛ք, հասկցա՛նք, մերինները չարաչար պարտուած են...։

— Այո... պահականոցը հիմա Սատունի հրոսակներուն ձեռքը կը գտնուի և Սատանայի կամուրջը քանդուա՛ծ է...

— Մե՛նք պիտի քանդենք Սատունը, մռնչեցին բոլոր չեխերը։

Ու դահլիճին կամարները թնդացին, խուժանապետներուն մռնչիւններովը։

Համիտիյէ հեծելազունդերուն հրամանատարները, թուրերնին մերկացուցած, աղաղակեցին.

— Կեցցէ՛ սիւլթանի խալիֆան, պիտի մոխիրի վրայ նստեցնենք Սատունը...։

Յանկարծ ժողովականներուն մէջէն, Բագրանցի չեխ Մըսթօն առաջանալով պոռաց.

— Ինչ մըն ալ ինծի՛ մարիկ ըրեք... կը յիշե՞ք, անցած տարի, հո՛ս, այս պալատին մէջ, Պիթլիսի կուսակալին ներկայութեան, ուխտեցինք քնաջինջ ընել Սատունը, և մեր աչերէթներով քալեցինք Հայկերուն այդ անառիկ բերդերուն վրայ. բայց ի՞նչպէս վերջացաւ... մեր պարտութե՛ամբը. հարիւրաւոր մեր կարիճ երիտասարդներէն ինկան հոն, անհաւատներուն գնդակներէն, և մենք, կ՛ամչնամ խոստովանելու, կորակոր փախա՛նք անոնց առջեւէն. Թող վկային մեր յարգելի չեխերէն անո՛նք, որ հոն գտնուեցան...։

Մոլեռանդութեան հրդեհով բորբոքած միտքերը հիասթափեցան Բագրանցի չեխին այս դառն յայտարարութեան վրայ։ Պոռոտ ճառերուն յաջորդեց պաղ լռութիւն մը. հայհոյիչ բերանները գոցուեցան ու դահլիճը դարձեալ ընկղմեցաւ իր նախկին հանդարտութեան մէջ։ Ներկայ էին չատերը պետերէն, որոնց յիշողութեան մէջ դեռ թարմ էր անցած տարուան ամօթալի պարտութիւնը։ Նախագահը զուր կը փորձէր, այս ընդհանուր սրտաբեկութեան մէջ, վերարծարծել հրդեհը, որ չեխ Մըսթոյի մի՛կ չունչովը կը մարէր։

Համիտիյէ հեծելազունդերուն հրամանատարները

պատեանը կը գնէին իրենց սուրերը, անիմանալի բառեր քրթմնջելով, մինչդեռ դահլիճին դռնապան անկիւններէն՝ վաթթոցաւորները կը մռլտային, դաժան ակնարկներ չանթելով Բագրանցի չեխին, որ սակայն կը չարունակէր իր երեմիական ողբերը...

Սիւլէյմանիյէի չեխը՝ Սայիտ էֆէնտի, ոտքի եւ լաւ ու ձեռքի նշանով մը հանդարտութիւն հրամայելով, ձայնը բարձրացուց.

— Յարգելի՛ ժողովականներ ըսաւ, կը ցաւիմ որ Բագրանցի չեխին խօսքերը վայրկենապէս մոռցեին ձեր ազնիւ կիրքերը. այս ի՞նչ լքութիւն է, այս ի՞նչ տկարութիւն է, ցաւալի՛ վիճակ...

Դահլիճը կ'սկսէր վերակենդանանալ։

— Ձեզի՛ եմ, ձեզի՛, ո՛վ ազնուական աչիրէթներու պետեր, անդամ մը խորհեցէ՛ք, ո՞վ են Հայերը... ափ մը փլաններու դէմ պիտի զոհայինք։ կշռեցէ՛ք անդամ մը մեր ուժերը...։ Ես Սամսօլէն կուգամ. աչքերո՛վս տեսայ փառքը տիեզերքի փառիչներն, որ կ'իյնէր ծովերուն ու ցամաքներուն. վեհ. Սուլթանին ոտքերուն տա՛կ կը պառկի մեծ լեռնաւոր ժողովուրդներու հպատակութի՛ւնը...

— կեցցէ՛ Սիւլէյմանիյէի չեխը, կը գոչէին ժողովականները։

— կ'աղաչե՛մ, մոռի՛ ըրէ՛ք. ես չատ բաներ տեսայ Սամսօլի մէջ. եւրոպական մեծ տէրութեանց դեսպանները տեսայ, որոնք ուրբաթի «սելամլըք»ը ներուն կուգային, իրենց մեծարանքի եւ հիացմանց խոնհը ծանելու մեր Խալիֆայի ոտքերուն տակ...։

— Մոռի՛ ընեե՛ք, ընդմիջեց նախագահը, չա՛տ դեղեցիկ կը խօսի։

— կեցցէ՛ մեր Սայիտ էֆէնտին, գոռացին վաթթոցաւորները։

— Գիտե՞ք, չարունակեց չեխ Սայիտ, Սամսօ-

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
48, Rue Soliman Pacha

լէն վերադարձիս, մեր վեհ. Սուլթանին բարձրագոյն կամքին համաձայն, ներկայացայ մեր բանակի մուշիրին. գիտե՞ք ինչ ըսաւ. Ձեզի բաշան իր ամբողջ բանակը տրամադրած է այս սուրբ պատերազմին, որուն պիտի մասնակցիմ աչիրէթներովս...։

Դահլիճը թնդաց մոլեգին ծափերով ու խառնաձայն որոտումներով։

Ու դառնալով նախագահին.

— Բաշա՛, ըսաւ, մուշիր Ձեզի բաշան հաղորդած չէ՞ ձեզի կայսերական իրատէն։

— Այո՛, չեխ էֆէնտի։

Նախագահը կարդաց ֆէրմանը։

Ժողովականները մոլեգնեցան։ կայս. իրատէն ուղղուած էր Ձեզի բաշային և կը հրամայէր բնաջինջ ընել Սասունը...։

Ցերմանը կարգացուելէ ետքը, Սիւլէյմանիյէի չեխը չարունակեց.

— Պատկառելի՛ ժողովականներ, լսեցէ՛ք կայս. իրատէն. հիմայ կը ծնայ մեզի կէտ առ կէտ գործադրել մեր տիեզերակալ Խալիֆային կամքը. անա՛ ես պատրաստ եմ, իմ «ուխտուն հաղար» հրացանակիր կարիճներովս, անձո՛վս ու զանձովս պատրաստ եմ ինքզինքս զոհելու։

— կեցցէ՛ Սայիտ էֆէնտին, որոտաց դահլիճը։

— Ես խօսեցայ, և խօսքերս հաստատելու համար, կը փութամ երդումս կատարել։

Ու մօտենալով սեղանին, ուր Ղուրան մը ըզբաւած էր, երդումի բանաձեւը կատարեց։

Ժողովականները կարգով եկան և նոյն երդումի բանաձեւը կատարեցին Ղուրանին վրայ, ուխտելով տրամադրել իրենց ուժերը, իրատէին գործադրութիւնը փութացնելու համար։

Ժողովականները, նախագահին առաջարկով ձե-

ռամբարձ յայտնեցին իրենց միաձայն հաւանութիւնը Հայտարանցի Հիւսէյին պէկի առաջարկին։

Որոշուեցաւ.

1.— Համիտիյէ հեծելագունդի վաշտերէն մէկ քանիները ցրուիլ գաշտերուն մէջ, խումբ խումբ, յարձակումներ գործելու գաշտի ցանցնուած գիւղերուն վրայ, տուներն ու գոմերը քանդելու, կալերը հրդեհելու և ոչխարներու, արջառներու հօտերը քշել տանելու։

2.— Աշիրէթներու մէջէն անկանոն (պաշըպօզուք) խումբեր յատկացնել միմիայն կիներ ու աղջիկներ բռնաբարելու, ուրիշ խումբեր ալ՝ անզէն բնակիչները ջարդելու։

3.— Դ. Զօրաբանակի քսան վաշտերը, Համիտիյէներու չիսուն վաշտերուն, և Սիւլէյմանիյէի չորս հարիւր ու մէկ չեներուն աշիրէթներէն բաղկացած գինեալ անպին ուժերուն հետ չարժման մէջ դնել, պաշարել Սասունը և բնաջինջ ընել բոլոր Հայերը։

Մինէզպինը, մինարէին գագաթէն, իրիկուան աղօթքին կը հրաւիրէր հաւատացեալները, երբ Մշոյ կառավարական պաշտօնատան արտասովոր նիստը կը փակուէր ու ժողովականները կը մեկնէին։

Պաշտօնատունը կը մնային միայն միւթէսարըֆ բաշան ու Սիւլէյմանիյէի չեները։

Երբ առանձին գտան իրենք զիրենք, չեները հարցուց ժպտելով.

— Բաշա՛, ի՞նչպէս գտաք, յաջողեցա՞նք...

— Ի՞նչ կ'ըսեք, չե՛ն էֆէնտի, եթէ գուք չըլայիք, հաւատացէ՛ք, Բագրանցի չեխ Մըսթօն պաղ Ղո՛ր մը լեցուցած պիտի ըլլար մեր ծրագրին վրայ. երախտապա՛րտ եմ ձեզի, երախտապա՛րտ...։

— Սակայն հոս խոստովանելէն ի՞նչ օգուտ, պէտք է Զէյթի բաշային ու Պիթլիսի վալիին հաղորդէք ժողովին մանրամասնութիւնները, թո՛ղ հասկընան թէ՝ ո՛վ է Սիւլէյմանիյէի չե՛խը...։

— Բաւ առ բաւ պիտի հաղորդեմ...։

Շեխ ու բաբա պատուեցան։

Այն գիշերը, չեխը կառավարիչին ապարանքը պահակեցաւ։ Յաջորդ օրը, Համիտիյէ հեծելագունդերու քանի մը վաշտեր, իրենց հրամանատարներուն առաջնորդութեամբ, սկսան առաջանալ դէպի Սասնոյ գաշտային գիւղերը, ուր պիտի սկսէին գործադրել տրուած որոշումներուն առաջին մասը։

Թ.

Համիտիյէ հեծելագունդերը կ'ասպատակէին Սասունի գաշտային գիւղերը։ Թալանի, բռնաբարումներու, հրդեհի ու ջարդի գործը չոգեպինդ առաջ կը տարուէր։ Արդէն քանի մը գիւղեր քանդուած էին ու բնակիչները ջարդուած, փոքր մաս մը միայն յաջողելով փախչիլ ու ապաստանիլ լեռները։

Սասնոյ կից Խուլբ ու Խիան գաւառակներուն մէջ ուրիշ ոճիրներ կը գործուէին պաշտօնապէս։ Փասուրի գայմագամը, բարձրագոյն հրահանգներու համաձայն գիւղերը գացած էր ոչխարահամարի տուրքը հաւաքելու պատրուակով, իր հետ տանելով քառասուն ոստիկաններ ու խումբ մը քիւրտեր, որոնք աւարի հոտէն գինովցած ու կառավարութենէն հովանաւորուած, քանի մը չաբաթուան մէջ կողոպտած էին գիւղական գաւառակներու բոլոր հայ գիւղերը.— Աճաօնք, Ղեղրվանք, Ընձքար, Էհուբ, Սեւիտ, Ընկուզնակ, Իշխնձոր և այլն։ Եւ երբ այդ գիւղերու բնակչութիւնը սովի ճիրաններուն մատ-

նըւած, կը գալարուէր, գայմագամը չրջաբերականներ ցրուեց չրջակայքի իւլամ համայնքներուն, ապըստամբ հռչակելով յիշեալ հարստահարուած գիւղերը։ Յետոյ նոյն գայմագամը, ոստիկաններով ու զինուած քիւրտերով քալեց այդ դժբաղդ գիւղերուն վրայ և գիւղապետներն ու երեւելիները ձերբակալել տալէ ետքը, հասաւ Իչինձոր, որ Տալւորիկէն երկու ժամուան հեռաւորութեան մը վրայ կը գտնըւէր։ Ոստիկանները չուտով հաւաքեցին գիւղին երեւելիները և գայմագամին քով բերին զանոնք։

Գայմագամը պահանջեց ասոնցմէ Տալւորիկի ապըստամբապետները, մանաւանդ, Մուրատ անուն հռչակաւոր «գօմիթաճի»ն? որ այդ կողմերը կը գտնըւէր։ Գիւղացիները գայմագամին պահանջումը մերժեցին, առարկելով խրոխտաբար.— Ահա՛ Տալւորիկը, գացէ՛ք անձամբ ձերբակալեցէ՛ք գիրենք։

Երիտասարդներ, որոնք տարիներէ ի վեր կը մարզուէին յեղափոխութեան գպրոցին մէջ, վայրկենապէս համախմբուեցան իրենց խմբապետին գլուխը, և Ընդվզումի դրօշը պարզեցին բռնակալութեան դէմ։ Իչինձորի բոլոր տուներէն վրէժի աղաղակներ լսուեցան։

Մէկ գիւղերուան մէջ հարիւրէ աւելի ռազմիկներու խումբ մը, նորագոյն զէնքերով, կառավարական պաշտօնեաները կոխեց և բռնի դուրս հանեց բանտարկեալները։ Գայմագամը հազիւ կրցաւ փախչիլ։ Ամբողջ գիւղերը տեւեց կռիւը, որուն մէջ քանի մը պահնորդական զինուորներէն ու քիւրտերէն տասներկու աւազակներ։

Համիտիյէ հեծելագունդերը, առաջ առաջ կը տանէին իրենց ապստամբութիւնները, մինչև որ հասան Շէնիքի ու Սեմալի սահմանները։

Շէնիք ու Սեմալ կազմ ու պատրաստ էին ամ-

կայն։ Ա.րդէն իմացած էին քիւրտերուն նախճիրները։ Ա.յս երկու գիւղերը, Տալւորիկի ու Կէլիէկիւզանի հետ, իրենց կեանքի ու մահուան գերագոյն րոպէները կը համրէին։

Հօտարած ու վայկաուն աչիրէթներէն Ոլիգի կոչուած ցեղախումբը, իրենց պետերուն առաջնորդութեամբ, յարձակեցան Շէնիքի ու Սեմալի վրայ, և մէկ յարձակումով տարին հօտերը։ Հովիւները մօտակայ գիւղերը վազելով հաւաքեցին։ Ահա՛ զանգը լսուեցաւ. տուրհանդակներ հասան Շէնիք ու Սեմալ։

Սպառազինումը վայրկենական եղաւ։ Շէնիքի Բէս Գրգօն և Սեմալի Տ. Յովհաննէս յեղափոխական քահանան, իրենց զինեալ խումբերով հետապնդեցին աւազակային խումբերը և հասան ասոնց վրաններուն առջև։

Անհեղ ճակատամարտ մը կ'սկսի հոն։

Վրանաբնակ ցեղախումբերը կը վազեն օգնութեան. Սասնոյ ապառաժուտ կողերէն դուրս կը խուժանան անձնուէր ռազմիկները։ Կռիւը կը տասնապատկանայ երթալով և թշնամիներուն թիւը կ'տասնապատկանայ Համիտիյէ հեծելագունդերով, որոնք իրենց աւարառութիւնը կէս թողած, կը հասնին ճակատամարտարին վայրը։

Ընդհարումը կը տեւէ հինգ ժամ, մինչև որ գիւղերը վրայ կը հասնի Ոլիգի աչիրէթին մէջ իրապետանցումը կ'սկսի վերջապէս, Սասնոյ ռազմիկներուն գնապահներէն վիրաւորուած՝ սարսափահար փախուստի ճամբան կը բռնեն, կոխկռտելով կ'անցնին վիրաւորուածներուն վրայէն։

Խուճապը կ'սկսի թշնամի կարգերուն մէջ։

Շէնիքի ու Սեմալի ռազմիկները, տեսնելով թշնամի խումբերուն քայքայումը և Համիտիյէ վաշ-

տերուն փախուստը, մանաւանդ իրենց պետերուն, Բես Գրգոյի և Տ. Յովհաննէսի օրինակներէն խրատ խուսուած, վճռական յարձակում մըն ալ կը գործեն Թշնամի թեւերուն վրայ։ Շրջակայ բլուրներէն կը լսուէր քրդուհիներուն վայնասունը։

Վերջապէս, հայ ռազմիկները կը յաջողին գրաւել բոլոր դիրքերը։

Յաղթութիւնը վճռական էր։

Թշնամին երեսունըչորս դիակներ ձգելով պատերազմի դաշտին վրայ, կը փախչի, մոռցի ելլելով Սիմ սարի կողերն ի վեր։

Հայերուն կողմէն երկ կարիճներ ինկան, Յակոբ ու Կրպէ երիտասարդները.

Բես Գրգո, ժայռի մը գագաթէն կը գոչէր.

— կարիճնե՛ր, յաղթանակը մե՛րն է, երթա՛նք, վրէ՛ժը լուծենք մեր երկու նահատակներուն։

Տ. Յովհաննէս կը մռնչէր.

— Զաւակնե՛րս, ձեռնունայն չը դառնա՛նք, ժողովե՛նք քիւրտերուն թողած աւարներն ու ռազմամթերքը։

Սասնոյ ռազմիկները կը հալածեն փախստականները, և իրենց երկու նահատակները վերցնելով, յաղթական երգերով կը վերադառնան իրենց գիւղերը, հարուստ աւարներով։

Այս արիւնոտ ճակատամարտին արձագանգը հասած էր Մուշ, ուր արդէն համախմբուած էին Դ. Զօրաբանակէն քանի վաշտեր, որոնք Զէյթի բաւայի հեռագրական հրամանին համաձայն, պիտի անմիջապէս քալէին Սասունի վրայ, թնդանօթներով, խորհրդակցներով ևլն.։

Սակայն, այս բարբարոս վոհմակներուն դէմ, Սասունը կար, կուրծքը բացած, իր հպարտ ապառաժներով ու անմատչելի դիրքերով։ Տալւորիկ,

Շէնիք, Սեմալ և Կէլիէկլուզան, կամաց կամաց կը քաշուէին Անդոքի սարերը, Ցրիվ բար և ուրիշ բարձունքներ, հոն փոխադրելով իրենց ընտանիքները, գոյքերը, և ինչ որ կրցած էին ազատել քիւրտ աւազակներու ճիրաններէն։

Վճռական վայրկեաններն էին մօտենալին։

Ժ.

Կէլիէկլուզան գիւղէն մէկ քանի վայրկեան հեռաւորութեան վրայ կ'երկարաձգուի Անդոքի հսկայ լեռնաշղթան, որուն կողերուն վրայ և ստորոտները ցանցնուած բոլոր հայ գիւղերը Մուբատի և իր խորհրդական ընկերներուն կարգադրութեամբը, պարապըւած էին իրենց բնակիչներէն, որոնք ապաստանած էին Անդոքի գագաթը։

Մուբատ, Ցրիվ բարի քարայրներէն մէկուն մէջ, ուր կանխաւ ամրացած էին Տալւորիկցիները, գիշերամուխ մը կը գումարէր, չորս յեղափոխական խումբերու պետերուն հետ խորհրդակցելու համար ձեռք առնուելիք պաշտպանողական միջոցներուն վրայ։ Ցիշեալ գիւղերը միայն քանի մը պահապան հայ զինուորներ կը ձգային տակաւին, ո՛և է յարձակման մը պարագային, անմիջապէս իմաց տալու համար Մուբատի և ընկերներուն։

Մուբատ կը պատրաստուէր նիստը բանալու, երբ դրսէն ողբուկոծի ձայն մը լսուեցաւ, կնոջ ձայն մը. ժողովականները դուրս վազեցին ու գոցեցին քարայրին մուտքը։

Մանկամարդ կին մըն էր, հեբարձակ, որ արիւնոտ ապահչին մը երեցնելով, սրտակեղեք հեծեծանքներով կ'առաջնորդէր քարայրը։

Ճանչցան ռազմիկները, իրենց նահատակուած ընկերոջ՝ կրպեի նորապսակ կինն էր, որ իր սիրաս կանին դիակին վրայ լալէն ու կոծելէն ա՛լ յոգնած, կուգար իր վրէժխնդրութեան ուխտը կատարել Ֆըր-Ֆըրբարի քարայրին առջև, որ նոյն պահուն, Յեղափոխութեան նուիրուած տաճար մըն էր ...

Մուրատ, քարայրին առջև կեցած, յուզուած կը դիտէր տեսարանը։

Մարտիրոսուհին մօտեցաւ Մուրատի, վար դրաւ գերկի երախան, և.

— Մուրա՛տ Ջան, հեծկլտայ, կրպէս ինկաւ ազատութեան ճանապարհին...։

— Օհնեա՛լ ըլլայ կրպէիս յիշատակը, գոչեց լալագին Սեմալի Տէր Յովհաննէսը։

— Ինկա՛ւ կարիճս ու ինծի՛ ձգեց այս ձագուկը, գեռ մատղա՛շ է, երկո՛ւ տարուս, Մուրա՛տ Ջան, ո՞վ պիտի լուծէ իմ կրպէիս վրէժը...

— Մե՛նք, մե՛նք... ամէն կողմէ բարձրացան ձայները։

— Քաջի՛ կին, ըսաւ Մուրատ, Սասո՛ւնը պիտի լուծէ իր նահատակ զաւկին վրէ՛ժը...։

Ո՛չ, ո՛չ, հեծեց այրին, կրպէիս վրէժը՝ այս կոթիւնին մա՛յրը պիտի լուծէ...։

Մուրատ բզկկեցաւ. Տէր Յովհաննէս մօտեցաւ ուխտեալ զինուորուհիին, գետնէն վեր առաւ մանկիկը, գրկեց, համբուրներով ծածկեց ու գառնալով այրի մօրը.

— Կրպէի՛ հարս, ըսաւ, Սասնոյ Աստուա՛ծը քեզ պահապան, զինուո՛ր գրեցի՛ քեզ, Ազատութեան զինուո՛ր...,

Ու կրպէի սգաւոր այրին՝ Շուշան, այդ ժամէն իվեր, Ազատութեան զինուորուհի գրուեցաւ ու խառնուեցաւ ֆէտայիներու երամին։

Մուրատ իր ընկերներով դարձեալ մտաւ քարայրը։ Գիշերաժողովին մէջ խիստ կարեւոր որոշումներ տրուեցան, որոնք պիտի գործադրուէին նոյն գիշերը։ Ուստի, խմբապետները չուտով ճամբայ ելան դէպի իրենց գիւղերը, պաշտպանողական պատերազմներու նախապատրաստութիւնները փութացնելու համար։

Ու նոյն գիշերը սկսաւ վերկլքը, գաչաերէն դէպի լեռները։

Շէնիքի ու Սեմալի, ինչպէս նաև ասոնց դրացի Շատախ գաւառակին Գեղաչէն, Շուշնամերկ, Ֆօք, Կերմաւ և Իրիցանք գիւղերուն գիրքը քիչ մը դաշտային ըլլալով, գիշերաժողովին մէջ որոշուած էր նախ յիշեալ գիւղերու հայ բնակչութիւնը փոխադրել Անդոքի գագաթը, Կելիեկիւզանի արեւմտեան կողմը, քանի մը վայրկեան հեռու, Ս. Յակոբ, կամ տեղական բարբառով Կէրէ լերան ապառաժուտ կողերուն չզբաղուած։

Շէնիքցիները, Սեմալցիները և Շատախի միւս գիւղացիները գեռ իրենց բնակավայրերէն չէր մեկնած, արդէն Կելիեկիւզանի, Ազբիկի, Հիթինկի և Ալիանցիքի բովանդակ հայ բնակչութիւնը, մանուան համար պատրաստուած, կ'սպասէին ուրիշնորոյ, որոնք պիտի միանային իրենց։

Սակայն թշնամին չէր քնանար,

Մուրատ, Ֆրֆրքարի մէջ, Տալւորիկցիները կը խրախուսէր, իսկ Կելիեկիւզանի Տէր Քաջ քահանան իր ժողովուրդը կը հովուէր Անդոքի սարին վրայ։ Յանկարծ, երկու սուրհանդակներ, գրեթէ միևնոյն ժամանակ հասան, մէկը՝ Ֆրֆրքար, միւսը՝ Անդոք, երկուքն ալ գուժաբերի պաշտօնով։

Քրտինքի մէջ կը լողային սուրհանդակները։

Ցրիքքաբի սուբհանգակը Մուբաշի ներկայացաւ ու պատմեց թէ՝ ի՛նչպէս արեւելեան սահմանները աշխատող Բագրանցի, Զիլանցի, Ճէլալցի Պլէճքցի և նոյնիսկ Հալէպի կողմերու քիւրտ աշխէթները, հասած էին արդէն և Տալւորիկը կը պաշարէին։ Իսկ Անդոքի սուբհանգակը Տէր Քաջի մօտ անհալով.

— Տէ՛ր հայր, կը պատմէր հեւալով, Մուշ հասմախմբուած միւշիր Զէքի բաշայի բանակէն 12,000 զօրքեր, կինճի կառավարիչ միւթէսարըֆ բաշայի և Բաղէշի կուսակալին առաջնորդութեամբ, թնդանօթներով կը քալէին Շէնիքի ու Սեմալի վրայ...։

— Ի՞նչպէս տեսար, տղա՛ս, մեղմով հարցուց Տ. Քաջ, չկանգնելով ծածկել իր յուզումը։

— Տէ՛ր հայր, մեր հակոզ խումբերն ալ հիմա կը հասնին. թերևս այս պահուս հրդեհի մէջ են... տես սա՛յ, մարախի պէս կ'արշաւէին, Շէնիքի ու Սեմալի վրայ կը խուժէին. լսեցի՛, թնդանօթները կ'որոտային, զէնքերուն ճայթիւնները կը թնդացնէին չբոլ Քակայ լեռները...։

Տէր Քաջ, լուռ ու մտածկոտ, կը կանգար ինքզինք զսպել. տեսաւ սուբհանգակին վիճակը, արիւն քրտինք մաած էր, յուզումէն կը դողար։

— Տղա՛ս, ըսաւ սուբհանգակին, հանդչէ՛ դուն։

Իսկ ինք առանձնացաւ։

Կելիեկիւզանի ռազմիկները կը շրջապատէին սրճաթիրա քահանան, ու հարցումներով կը չարչարէին զինքը։

Վայրկեաններ կը սուրային,... Շէնիք ու Սեմալ պաշարուա՞ծ, կ'ըսէր ինքնիրեն Տէր Քաջ, վախ չղնեցուն կարաւանը պէտք է ճամբայ ելած ըլլայ, թերևս պաշարման չղթային մէջ գտնուի այս պահուն. Բես Գրգո, Տէր Յովհաննէս, երկու պահապան

հրեշտակները, կարաւանին գլուխը կը գտնուին ու կ'առաջնորդեն. տղայք, աղջկունք, կիներ ու ծերեր, ամէնքն ալ իրենց թևերին տակ են հիմա, ի՞նչպէս պիտի կարենան անցնիլ արգելք...։

Յանկարծ ցաւակից սեղմէն ու գոչեց իր չուրջ հաւմախմբուած երիտասարդներուն.

— Ընկերնե՛ր, գէթ ի՞նչ ենք կեցեր, Շէնիք ու Սեմալ կրակի մէ՛ջ են, թշնամին թնդանօթի՛ բերուներ է մեր օճախները։

— Երթա՛նք ուրեմն, օդնութիւա՛ն վազենք, մըռընչեց կելիեկիւզանի Բես Պետոն։

Սպզարարութիւնը բարձրէն կուգար, ռազմիկ խումբերը չարուեցան Տէր Քաջի չուրջը։

— Ընկերնե՛ր, գոռաց Տէր Քաջ, անա՛ւասիկ, ես պատրաստ եմ, եկէ՛ք ճաչակեցէ՛ք կենարար Փրկչին մարմի՛նը։

Ու գրպանէն հանեց սրբասուփը, կարգով չաղորդեց ուխտակալ զինուորները, և.

— Օ՛ն ուրեմն, յարեց, հրաժե՛շտ տանք մեր սիրելիներուն, Անդոքի սրբազան սա՛րը թող պահպան ըլլայ իրենց. մենք երթա՛նք, ազատե՛նք Շէնիքի ու Սեմալի փառքը կազմող մեր եղբայրները...

Օգոստոսի առաջին գիշե՛րը։ Հայաստանի անմեղ երկինքը կը վառէր բիւր ու բիւր բոցերով, ոբոնց մէջ կը չղչղար Սասնոյ լուսնակային խաղաղ դէմքը։ Պատերազմիկ խումբերը, Տէր Քաջի չուրջը մտիկներ կազմած, և իրենց կուշտին՝ իրենց ընտանիքները, երկինքի աստեղայ խորանին տակ, չերմեռանդութեամբ ըմբոչնեցին, կելիեկիւզանի նորընծայ Տէր Պետրոս քահանայ Տէր Ղազարեանի արտասանած «Տէ՛ր ողորմիա»ն և սկսան արագ արագ վար իջնել Անդոքի գագաթէն։

Երկաւոր ժողովուրդը՝ ծեր ու մանուկ, աղջիկ ու

կին, արցունքոտ աչքերով կը հետեւէին իրենց սիրելի կարիճներուն, որոնք հրացան ուսերնին, այծեամներու պէս կը ցատկռտէին Անդոքի կանանչ կողերուն վրայէն։

Վարը, Շէնիքի ու Սեմալի չրջակայ ընդարձակ դաշտին մէջ, կանոնաւոր զօրագունդերը կ'սուսաբանային ուրիչ անկանոն գունդերով, որոնք հետզհետէ կը հասնէին։

Ասո՛նք էին Պուլանըղի ու Քնուսի համիտիէներըը, Հայտարանցիք, Հասնանցիք, Սէյտանցիք, որոնց հրամանատար պէկերը, Մշոյ կառավարիչ բաշային նախապահպանութեան տակ և Սիւլէյմանիէի չէմ Սայիտ էֆէնտիին ներկայութեանը գումարուած արտաւոր նիստին մէջ, երդում ըրած էին Սասունը բնաջինջ ընել և իրենց անթիւ հօտերով գալ հոն հաստատուիլ։

Շէնիքի ու Սեմալի փախստականներու կարաւանին օգնութեան վազող Տէր Քալ, իր ռազմիկներով իջած էր Անդոքի ստորոտը, և կ'աճապարէր կարել առջեւի լայնատարած գաշտավայրը։

Հեռուէն, լուսնկայի լոյսին տակ, կը նշմարուէին անթիւ սև կէտեր, որոնք կը խլրտային, կը վազվզէին աջ ու ձախ, ամէն ուղղութեամբ։ Մերթ ընդ մերթ գիշերային քամին արձագանգը կը բերէր խառնիճաղանչ խուժանի մը վայրենի վայնասուններու, ձիերու վրնջիւններու, հրացաններու պայթիւններու և խուլ կոծերու։

Հայ փախստական ընտանիքներուն կարաւանը, գաշտավայրին մէջ պաշարուած կը մնար, վերջէն հասնող Համիտիէ հնձելագունդերէն։

Տէր Քալ, առիւծի մը պէս մռնչեց.

— Ընկերնե՛ր, աճապարե՛նք, եթէ ո՛չ, չա՛տ ուշ պիտի ըլլայ... չո՛ւտ, վազե՛նք, ազատե՛նք մեր կարաւանը։

Ռազմիկները ցնցուեցան, մէ՛կ րոպէի մէջ կ'ուզէին կարել ճամբան։

Հասած էին հեզեզատի մը եզերքը, երբ Տէր Քալ յանկարծ կանգ առաւ։

Ձայն մը զարկած էր ականջին, ցաւագին հեծեծանքի մը ձայնը, որ կը հասնէր հեզեզատին ծոցէն։

Ռազմիկները կանգ առին իրենց պետին հետ։

Հեծեծանքը կրկնուեցաւ.

— Պուտ մը ջո՛ւր, պուտ մը ջո՛ւր...։

— Տէ՛ր հայր, մրմնջեց կէլիէկիւզանցի ռազմիկ մը, վիրաւո՛ր մըն է, ընկե՛ր մը...։

Կայծակի պէս ամէնքը վար նետուեցան հեզեզատին մէջ, ու չրջապատեցին վիրաւորը։

Սեմալցի հովիւ մըն էր, համիտիէներու գնդապետ մը զարնուած էր փորէն, գնդակը ներսը մնացեր էր, ծարաւատանջ կը հեծէր։

Շուտով ջուր հասցուցին, անցուց ծարաւը, և սկսաւ հռնռալ։

Հոգեվարքի վերջին րոպէներուն մէջ էր հէք հովիւը։ Տէր Քալ մօտեցաւ, Ս. Հաղորդութիւնը տուաւ, համբուրեց ճակատը, զոր թրջեց արցունքի երկու խոշոր կաթիլներով։

— Անդոքի ստորո՛տը...

Ան իր վերջին խօսքերը, և փակեց աչքերը. ըսել կ'ուզէր թէ՝ իր հօտը կ'արածէր Անդոքի ստորոտը...

Տէր Քալ սրբելով իր աչքերը.

— Սիրելինե՛ր, հեծեց, փոսը փորեցէ՛ք Սեմալի հովիւին։

Տէր Քալ կատարեց թաղումը. ռազմիկները հրացաններն գլխիվար, քահանային հետ կը մրմնջէին մահուան աղօթքը, մինչդեռ հեռուէն, աւերակներու քուերուն վայրը, գիւղերու հոտէն արթնցած գիւ-

չաուիչ գազաններու առնուամներուն մէջ կը կորսուէր։

Լուսինը վերէն կը ժպտէր, քամին կիրճերէն ու ժայռերուն ծերպերէն կը սուլէր, երբ ռազմիկները վերջին հողերը կը ցանէին հովիւին հոգակոյտին վրայ։ Ռազմիկները իրենց պետին առաջնորդութեամբ, հեզնազան հովիւին թազման թարմ թարմ ու թախծոտ տպաւորութեանը տակ, և մօտեցող մահուան վտանգին դէմ կուրծք տալու տենդով, կը կըտրէին դաշտավայրը...։

ԺԱ.

Մուրատ, գուժկան սուրհանդակին վերջին խօսքերէն ազդուած, Ֆրֆրքարի սարահարթին վրայ, ապառաժի մը կուրծքին տուած էր իր կռնակը, Տալորիկի Տէր Գաբրիէլին հետ կը խորհրդակցէր։

— Մուրատ Ջա՛ն. զաւա՛կս, Տալորիկը պաշարուած է ու մենք դեռ հոս քաշուած, չսխալի՞ կրնանք վճռել թէ ի՛նչ կը պահանջէ վայրկեանը։

— Տէ՛ր հայր, վայրկեանը քննադատական է, ես արդէն վճռած եմ, եթէ այսպէս հոս նստինք, Տալորիկը պիտի...

— Մուրատ Ջա՛ն, պիտի դիմանա՞յ Տալորիկս, մեր ընաիր ընաիր մանկանին հա՛ն է, ես երբեք չեմ վհատիր, Տալորիկի սուրբը զօրաւո՛ր է։

— Ուրեմն, Տէ՛ր հայր, չուտով հաւաքեցէ՛ք մեր ռազմիկները, թո՛ղ պատրաստ ըլլան, և՛ս պիտի տանիմ զիրենք այս գիշեր, երթա՛նք, օգնութեան հասնինք՝ պաշարուած Տալորիկին...։

— Հապա և՞ս... մռնչեց Տ֊ր Գաբրիէլ։

— Դուք հո՛ս պէտք է մնաք, Ֆրֆրքարի ժողովուրդը զօսնպնդելու համար...։

Տէր հայրը լռեց. Մուրատի խօսքը պատգամ էր։

— Տէ՛ր հայր, վայրկեանները կը սահին, պէտք է աճապարե՛նք. գիս քիչ մը հոս առանձին թողուցէ՛ք, գուք պատրաստելու։ Ես գիշերուընէ պէտք է Տալորիկ իջնենք։

Տէր Գաբրիէլ քաշուեցաւ Մուրատի քովէն, ուղղելով ռանմիկներու կողմը, որոնք տենդոտ անհամբերութեամբ մը կ'սպասէին իրենց պետին։

Մուրատ քարայրին խորը կորսուեցաւ։

Քարայրը փոքրիկ մատուռ մըն էր, բնական կամարներով ու խորաններով, որոնք ձեւացած էին չմաքարերէն, ապառաժներէն ծորող այդ քարացած ջուրերէն։ Մուրատ այս քարայրին մէջ առանձնացած, կ'ուզէր անգամ մըն ալ աչքէ անցընել Հընչակեան գործիչ Մելքոն Յուրչիտի ձեռագիրները, որոնք հրաշքով մը, ձեռք անցած չէին, և կը պահէին խնամով, իր՝ Մուրատի գոյքերուն հետ, պայուսակի մը մէջ։

Մուրատ մօտեցաւ պայուսակին, բացաւ զայն, զատեց Յուրչիտի ձեռագիրները, և քարայրի մամռոտ ու տամուկ ձեղունէն կախուած լապտերի մը դողդոջ լոյսովը փորձեց աչքէ անցընել զանոնք։ Իր խուզարկու աչքերուն հանդիպեցաւ յանկարծ, «Ֆրֆրքար» խորագիրը կրող քերթուած մը, որուն վերջին տողին տակ գրուած էր.— «Սասուն, Ֆրֆրքարի սարահարթն, 1892»։

Պայուսակին վրայ հակած, մ'կ չունչով կ'ուզէր լափել այդ յուզիչ քերթուածը, որուն քանի մը տողերը կուտանք։

Ֆ Ր Ֆ Ր Ք Ա Ր

Քաջ Տալորցու ապաստա՛ն
Նեղ օրերու և կըռուի,

Ա՛յսօր բոլոր Հայաստան
Յուսալից քեզ կը յառի.
Ժա՛յռ սև ու լերկ՝ զոր և երբ
Ցամքն բերէ առ եզերք՝
Կը ֆըրֆըրաս զինչ վիշապ
Կամ ալէտանջ զինչ ծովափ.
Ո՛վ Ֆըրֆըրբար ապաւեր,
Որ սեպանաս փորխն ի վեր։

Ա՛խ, մինչ այսօր չատ Հայոց
Սիրտն ալ կարծես ժայռ դարձեր՝
Եղբարց ու քերց լաց ու կոծ
Հոն սէր ու գութ չարծարծեր.
Այլ իրար դէմ քինախանձ
Հոն բոյն են դրեր կիրք, նախանձ.
Գէ՛թ սիրտ մեզ տան քո բարձունք,
Սըրբեն աչաց մեր արցունք.
Ո՛վ Ֆըրֆըրբար ապաւեր,
Զըրկեալներու պաշտպան լե՛ր։

Երբ ազատուի Հայաստան,
Մի բերդ չինենք Ֆըրֆըրբար,
Վեհ դրօշակը հայկական
Անդ ծածանի վառ ի վառ.
Շուրջ լեռ հովիտ թող խայտան,
Հարսունք կուսանք թող ծափ տան,
Եւ մեծ Տօնին Թնդանօթ
Մեծաշառա՛չ տայ որոտ.
Հայոց պարծանք Ֆըրֆըրբար
Թո՛ղ հըռչակուի գարէ գար։

Մուրատ հեւասպառ, աւարտեց ընթերցումը։ Սիրտը՝ ծփուն, բռնկելու մօտ հրաբուխ մը, իսկ հոգին՝ ալէտանջ ծով մը։

Ջեռապիրը ծալլեց, խնամոտ ձեռքերով տեղաւորեց պայուսակին յատակը, պայուսակը դոցեց ու սկսաւ մտածել քարայրին մէջ։ Լապտերին պլպլուքին մէջէն կ'ընդունէր ինքը, դողդոջուն ըստուեր մը։ Իրա՛ւ ապաստան մըն ես դուն, Տալւորիկ՛ ամուր ապաստանը, ո՛վ Ֆրֆրբար... կ'ըսէր։

Դուրս ելաւ քարայրէն. Տէր Գաբրիէլ կ'ապասէր հոն, ռազմիկներէն չրջապատուած, որոնք կ'եռայինն, Մուրատի անխոս չրթունքներէն կախուած։

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ Մուրատ, պատրա՛ստ էք անշուշտ, Տալւորի՛կ պիտի իջնենք միասին։

— Պատրա՛ստ ենք, Մուրա՛տ Ջան, կռուինք միասին, ապրի՛նք միասին, մեռնի՛նք միասին, գոչեցին ռազմիկները։

Յետոյ, զինք ու ռազմիկները չրջապատող աղջիկներուն ու կիներուն դառնալով.

— Բոյրե՛ր ու մայրե՛ր, ըսաւ Մուրատ, ահա՛ կ'երթանք Տալւորիկ, աղօթեցե՛ք մեր զէնքերուն յաջողութեան համար։

— Բեզի՛ զուրպան, Մուրա՛տ Ջան, ձեր զէնքերո՛ւն զուրպան, ձիշկեին հազարաւոր վարդ չըրթունքներ ողջերթ ու յաղթական վերադարձ մաղթելով մեկնող ռազմիկներուն։

Մուրատ իր խումբերով սկսաւ վար իջնել Ֆըրֆըրբարի կողերէն վար, մինչդեռ ապառաժներուն վրայ կեցած, մատղաչ աղջիկներ կ'երգէին Ֆրֆըրբարի երգը.—

Քաջ Տալւորցու ապաստա՛ն
Նեղ օրերու և կըռուի,
Ա՛յսօր բոլոր Հայաստան
Յուսալից քե՛զ կը յառի...

Ու ռազմիկները կը թռչէին արծիւներու պէս, առանց բաժնուելու Մուրատէն, որ իր ամէն մէկ քայլը կ'առնէր... մտածելով, ու յոռետեսի դիտա կով հետազօտելով բոլորտիքը։

Ֆրֆրքարի անմատչելի սարատափը իր ապառաժ ժուռ կողերով կը ցցուի Տալւորիկի ծոցէն, որուն չուրջը, մէկ մէկ կիրճերու բերանը, կարգով չարաչած են Տալւորիկի թաղերը.— Տալւորիկ (Էգու տուն և Մերկեր), Հագմանք. Հլողինք, Դըվալինք, Ալհովիա, Փորթա, Հոսնուտա ու Հարթիք։

Ֆրֆրքարի կողն ի վեր մագլցելու համար խիտ վտանգաւոր ճամբայ մը կայ, զոր կարելու միջոցին, ճամբորդին ականջին կը հասնի հովին սօսափիւնը, կամ, Սասունցիներուն տեղական բարբառով՝ ֆըր֊ ֆըրալը. ու այս ձայնը կիրճերու մէջ կը զոյանայ, երբ օդին ուժգին հոսանքը, իր անցքին վրայ, կը հանդիպի և կը չիչփուի ժայռերու ծալծալ երեսնե֊ րուն։ Ահա՛ այս ձայնէն փոխ առնուած է Ֆրֆրքարի անունը։ Սարատափը թէև այնքան բարձրադիր չէ՛ որքան Անդոք, Կէքէն, Ծովասար ու Մարաթուկ, որոնք Սասունի լեռներուն ամէնէն բարձրաբերձ գագաթները կը համարուին, բայց, անոնց չափ կա֊ րեւոր է իր կողերուն սեպ դիրքովը, և գինք չըր֊ չալատող կիրճերով ու հեղեղատներով, որոնք ան֊ առիկ կ'ընեն գինքը։

Տալւորիկի օդնութեան վազող Մուրատի խում֊ բը, Ֆրֆրքարի կիրճը կ'անցնէր, երբ, Տալւորիկի կողմէն ձիաւոր մը կուգար դէպի կիրճը։

Մուրատ անմիջապէս ցրուեց ռազմիկները, կիր֊ ճին զանազան խոռոչներուն մէջ ու պարեհներուն տակին, ինք ալ քաշուեցաւ ապառաժի մը կռնակը, սպասելով որ անծանօթ ձիաւորը մտնէր կիրճին մէջ։

Իսկ ձիաւորը, անհոգ անտարբեր, հանդարտա֊ քայլ կ'առաջանար. հասաւ կիրճին բերանը։

Մուրատ, լուսնկայի ազօտ ճառագայթներուն տակ, դէպի այդ անծանօթ ճամբորդը դարձուց իր սուր նայուածքը, և յաջողեցաւ որոշել զայն։

Սակայն, ձիաւորին իսկութիւնը հաստատա֊ պէս վստահ ըլլալու համար, խորհեցաւ քիչ մըն ալ սպասել, որպէսզի մտնէր կիրճին մէջ և արդիւնքը այնպիսի տեղ մը, ուրկէ անկարելի ըլլար ո՛ւեէ նա֊ հանջում կամ փախուստ։

Ձիաւորը կ'առաջանար կիրճին մէջ։ Համիտիյէ հեծելազօրքի տարազով էր, և կը հասնէր ամենա֊ վտանգաւոր անկիւնը մը, որուն վերև կը կախուէին վիթխարի ապառաժներ։

Ձին կը խրտչէր ու կը դժկամակէր քայլը փո֊ խելու. Մուրատ պատուհ վայրկեանը չը փախցնելով, գոչեց քիւրտերէն.

— Նաչա՛ լօ՛... ինչ որ համանիչ էր թուրք֊ երէն տավրանմա՛ին։

Ձիաւորը Մուրատի հրամանը կրկնել չը տուաւ. գլուխը վեր առաւ և կիրճին երկու կողմի ժայռե֊ րուն վրայ նշմարեց մարդիկներ, որոնք իրեն ուղ֊ ղած էին իրենց հրացաններուն բերանը։ Մտերիմ կրկրիչ մը չը տեւեց, վար իջաւ ձիէն, և ձիուն սան֊ ձը բռնած սպասեց։

Մուրատ գոչեց.

— Ո՛վ մարդ, վա՛ր դիր զէնքերդ։

Անծանօթը վայրկենապէս գործադրեց կիրճերու այդ թագաւորին հրամանը։

Մուրատի ազդանշանին վրայ, երեք ռազմիկ֊ ներ զառուեցան խումբէն, և ժայռէ ժայռ նետուե֊ լով, իջան ձիաւորին քով և անմիջապէս խուզար֊ կութեան ձեռնարկեցին։

Բա՛ն մը չպանուեցաւ ձիաւորին վրայ, բայց ի «մարթին»ի հրացանէն, «պարատաղ» վեցհարուածեան

նէն, արծաթապատ դաշոյնէն, ու կուրծքին վրայ կարգ կարգ չարուած փամփուշտներէն։

Ձին ու ձիաւորը տարին Մուրատի քով, որ միւս ռազմիկներուն հետ հասած էր կիրճին բերանը։

Ձիաւորը լուռ էր ու մտածկոտ։

Հոն, տափարակ, ևս ապառաժի մը վրայ նստած, և իր ռազմիկներով չրջապատուած, Մուրատ իւնք կատարեց հարցաքննութիւնը։

— Ո՞վ ես դուն։

— Ճէլալցի աչիրէթի համիտիէներէն եմ.

— Ի՞նչ է անունդ։

— Ճէլլօ.

— Ո՞ւր կ'երթայիր այսպէս։

Գերին լռեց։

— Չը խօսի՞ս, ո՞ւր կ'երթայիր։

Գերին բերանը չը բացաւ, մտմտուքի մէջ էր։

— Եթէ հչմարիտը չը խոստովանիս, հոս վերջացընել կուտամ քեզ, գիտցած ըլլաս։

— Էֆէնտի՛, կրկնեց գերին, մեր հեծելապետին հրամանատարը Մուշ կը ղրկէր զիս...

— Մուշ ինչո՞ւ կը ղրկէր, հարցուց Մուրատ հետզհետէ արթննալով։

— Մուշի կառավարիչ բաշային իմաց տալու թէ Տալորիկը պաշարուած է արդէն և ռմբակոծումը պիտի սկսի...

— Շա՛տ լաւ, ո՞ւր է գրութիւնը, նամակ մը չը յանձնե՞ց քեզի հրամանատարը։

— Ո՞չ էֆէնտի, թոթովեց քիւրտը, բերանացի պիտի հաղորդէի հրամանատարին խօսքերը։

— Զի՛մ հաւատար, դուն սո՛ւտ կը խօսիս, խոստովանէ՛, ո՞ւր պահեր ես հրամանատարիդ նամակը։

Գերին կը դողար, լեզուն կապուեցաւ, ա՛լ չէր կրնար բառ մը յօդել։

Մուրատի կասկածները աւելցան. անկարելի էր որ կ'ըսէր ինքնիրեն, Մշոյ կառավարիչ բաշային սուրհանդակ մը ղրկուի առանց ո՛և է գրութեան։ Բայց միւս կողմէ կը զարմանար թէ ի՛նչպէս թուղթի կտոր մը չէր գտնուած վրան։ Յանկարծ, լոյս մը ծագեցաւ մտքին մէջ։

— Ինծի նայէ՛, ըսաւ, գիմացը բարև բռնող ու դողացող գերիին, յետոյ կը վէջաս եթէ չիտակը չը խօսիս. եթէ չը յայտնես թէ ո՛ւր պահած ես հրամանատարիդ նամակը, ե՛ս կ'ելլեմ, ձեռքովս կը գըտնեմ. այն ատեն ի՛նչպէս պիտի պրծիս ձեռքէս։

Գերին կը վարանէր։

Պազատիլ սկսաւ, երդումներով կը ջանար հաւատացնել թէ՝ ո՛չ մէկ գրութիւն չէր կրնր ինքը. բայց Մուրատ կը պնդէր։

Գերին անդրդուելի կը մնար։

Վերջապէս Մուրատ, իր քովի ռազմիկներէն մէկուն դառնալով.

— Ընկե՛ր, հրամայեց վստահ չեշտով մը, սա ձիուն թամբը քովս չը բերե՞ս...

Ռազմիկը մօտեցաւ ձիուն և հազիւ թէ ձիուն փորքաշը քակած էր ու կը պատրաստուէր թամբը վերցնել ու բերել, երբ գերին յուսահատի ճիչ մը փրցուց.

— Էֆէնտի՛, կ'ըսե՛մ, կ'ըսե՛մ, չիտա՛կը պիտի խոստովանիմ, կը պազատէր ու կուլար փոքրիկ տըղու մը պէս, կամ աւելի՛ ճիշդը՝ վիրաւորուած արջու մը պէս կ'ոռնար։

Թամբը բերուեցաւ և դրուեցաւ Մուրատի առջև։ Գերին ճգնաժամային պալարումներով ինկաւ դետին ու փաթթուեցաւ Մուրատի ոտքերուն։ Ռազմիկները, սրտի անհուն հրճուանքով մը կը դիտէին տեսարանը, մինչդեռ գերին, իր վայրենի սիամտու-

թեան ու ապիտութեան ապաւինած, տակաւին կը յուսար թէ՝ Թամբը չպիտի բանալ տար ապառաժին վրայ նստող մարդը։ Եւ Մուբատ, իր ժպտուն դէմքով ու դիւրահաղորդ կերպերով կ'ամրապնդէր քիւրտին միամիտ հաւատքը, յոյսը թէ՝ Թամբը չպիտի բանալ տար։

Մուբատ իր ձեռքը պզտուկ Թամբին, մինչդեռ գերին անոր ոտքերուն տակ կը Թապլտկէր։

— Էֆէնտի՛, Յիսուսի Քրիստոսի սիրո՛յն ըլլայ, մի՛ դպչիք Թամբին, կը պաղատէր գերին։

— Ինչո՞ւ չը դպչիմ, ի՞նչ կայ Թամբին մէջ։

— Հրամանատարիս նամա՛կը... Թոյլ տուէ՛ք որ ե՛ս հանեմ ձեռքովս...

Ու գերին զգուշութեամբ քակել սկսաւ Թամբին եղերքի կարը։

Մուբատ մանրերկրորդներ կը համբէր, որոնց իւրաքանչիւրը դար մը կ'արժէր։ Աւելօք ի՞նչ գաղտնիք կը ծրարէր այդ նամակը...։

Թամբը քակուեցաւ վերջապէս ու ծրարը դուրս հանուեցաւ։

Կիրճին ապառաժները թնդացին ռազմիկներուն ծափերէն ու գոռուգոչումներէն։

Գերին, դողդոջ ձեռքերը Մուբատի երկնցուց ու ծրարը յանձնեց անոր։

Մուբատ բացաւ նամակը ու սկսաւ կարդալ։

Համիտիէ հեծելազօրքի հրամանատարները և սէրքէներու պետերը կնքած և ստորագրած էին նամակը, Մշոյ կառավարիչ բաշային ուղղուած։

Կը գրէին թէ՝ Տալորիկի պաշարումը սկսած են, բայց թէ՝ մեծ յոյս չունին ելքի յաջողութեան վերայ, որովհետև իրենց ուժերը տարաղնուած են Շէխնիքի ու Սեմալի կողմերը, այնպէս որ չպիտի կրնան Տալորիկէն ներս մտնել, մինչև որ նոր, հանուաւոր զօրքերը չը հասնին օգնութեան։ Հրամա-

նատարները կը գանգատէին մանաւանդ իրենց համիտիէներուն ստրատեգութեանը դէմ. կարգով կը թուէին բոլոր հայ գիւղերը, որոնց բնակիչները փախած էին լեռները, իրենց բոլոր գոյքերը ձգելով այնպէս, երեսի վրայ։ Վերջապէս, կառավարիչ բաշային ուշադրութիւնը կը գարձնէին Սասունի ապստամբներուն վրայ, որոնք, կը գրէին, անհնազանդելի կամք ու զարմանալի քաջութիւն մը ցոյց կուտան իրենցմէ հարիւրապատիկ մեծ թիւով ուժի մը դէմ մարտնչելու չափ յառաջ։ Նամակին մէջ, յաւելով կը յիշէին թէ՝ Մուբատ անուն հզօրագոյն ապստամբին հետքը չէին կրցեր գտնել և թէ՝ կը կարծուէր որ ան անցած ըլլայ ռուսական սահմանագլուխը, և փախած։ Սակայն, ուրիշ կարծիք մըն ալ կար, կ'ըսէր նամակը, թէ՝ Մուբատ իր ընկերներով Անդոքի գագաթը քաշուած է, թէ՝ «գօմիթաճի»ները քարանձաւներու մէջ ռումբեր կը պատրաստեն պայթուցիկ նիւթերէ, ուժանակներով կռուելու համար։ Կ'աղաչէին ու կը պաղատէին որ Գ. Զօրաբանակը, երէկ կարելի էր ամբողջովին քալէր Սասնոյ վրայ։ Նամակը կը վերջանար կրկին ու կրկին յանձնարարելով փութացնել նոր ուժերու, ռազմանիւթերու և հրետանիներու առաքումը։

Մուբատ հրամայեց երկու ռազմիկներու, կապել գերին, ձիուը մէկտեղ տանիլ Ցրփրքար ու յանձնել զայն Տէր Գաբրիէլի հսկողութեան, պատուիրելով որ հոգ տանէր պահելու զայն քարայրին մէջ, մինչև որ ինքը վերադառնար։

Երկու ռազմիկները վայրկենապէս կատարեցին Մուբատի հրամանը. կապեցին գերին, և ձին իրենց հետ առնելով, մեկնեցան Ցրփրքար. իսկ Մուբատ, մնացեալ ռազմիկներովը կիրճէն դուրս ելաւ, ու կ'աճապարէր արշալոյսէն առաջ մտնել Տալորիկ։

ԺԲ.

Շէնիքի, Սեմալի ու Շատախի վախճատական ընտանիքներուն կարաւանը հասած էր Զայ կոչուած փոքր լեռնագաշտը որ կը տարածուի Անդոքի առջեւ։

Արշալոյսը գեռ նոր էր բացուեր։ Տէր Գալի արշաւախումբը, որ Անդոքի բարձունքէն վար իջած էր օդնութեան վազելու վախճատական ընտանիքներու կարաւանին, ամբողջ գիշերը քալած էր եւ ընդարձակ գաշտաւայրը կարելով, հասած էր բլուրի մը գագաթը, ուրկէ կը տեսնուէր կարաւանը, որուն գլուխը կը գտնուէր Շէնիքի հերոսը՝ Բես Գրիգոր։

Տէր Գալ կը դիտէր բլուրէն։ Դիմացի գաշտը վրաններու մէջ, արեւի առաջին ճառագայթներուն տակ, վառօդի մուխը բռնած էր օդը. անթիւ ձիաւորներու խուժան մը, անընդհատ հրացանաձգութիւններով, հեռատեսանելի հասնող խուլ մռընչիւններ. զարհուրելի էր տեսարանը։

Կարաւանը պաշարուա՛ծ է, կը խորհէր կէլիէկիւզանի քալէն երէցը. թշնամին հզօր, թիւը բազմապատիկ, զէնքերը գերընտիր, ի՞նչպէս պիտի կրնար իր ափ մը ժողովուրդով յարձակում գործել։

Յանկարծ, իր չուրջը ժողովելով արշաւախումբի բոլոր ռազմիկները.

— Ընկերնե՛ր, գոռաց, տեսէ՛ք, հոն վարը, վրաններով ծածկուած գաշտին մէջ, հրացանները կ'ոտոտան... մեր սիրելիները հոն են, գնատակներու տարափին տակ ու վառօդի մուխին մէ՛ջ պիտի խեղդըւին. չարքերը կը խտանա՛ն... ահա՛, ահա՛, չե՞ք լսեր. ահազանգը չը՞ զարներ ձեր ականջներուն... ըսէ՛ք, մենք հոս անտարբեր պիտի սպասե՞նք...։

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
48, Rue Soliman Pacha

— Տէ՛ր պապա, տէ՛ր պապա, մռնչեց կէլիէկիւզանի ծերունի Բես Պետօն, մենք ինչո՞ւ եկանք հոս, եթէ չպիտի օդնութեան վազենք մեր անբազդ ընտանիքներուն...

— Սպրի՛ մեր Բեսը, հազա՛ր ապրի, գոչեցին ռազմիկները, մենք պատրա՛ստ ենք յարձակելու, Տէ՛ր Գալ, ձեր հրամանին կ'սպասենք. ի՞նչ կ'արժէ թիւը, ի՛նչ կ'արժէ զէնքը, երբ թշնամին վա՛տ է, թուլամո՛րթ է...։

— Ընկերնե՛ր, գոռաց Տէր Գալ, քանի որ այդպէս է, դեռ ի՞նչ կեցեր ենք հոս... օ՛ն ուրեմն, սլանա՛նք, յարձակի՛նք թշնամիներուն վրայ... սակայն մարիկ ըրէ՛ք. մի՛ տարակուսիք, մենք պիտի յաղթե՛նք. միայն մի՛ մոռնաք պատուէրներս.— զատ զատ կռուեցէ՛ք, ժայռերու ետին դարանած, երբե՛ք պարապ մի՛ պարպէք, լաւ նշան առէ՛ք, խնայեցէ՛ք վառօդին, ինձի հետեւեցէ՛ք, և, վտան եղէ՛ք որ մենք պիտի յաղթենք, ընկերնե՛ր...

Բլուրը թնդաց ռազմիկներու ոտքերուն տակ ու շրջակայ քարանձաւներն ու անտառները հեծեցին միանուագ արձակուած հրացաններու որոտընդոստ պայթիւններէն։

Տէր Գալ, արշաւախումբին գլուխը անցած, խոյացաւ դէպի գաշտաւայրը։

Փոշին կը բարձրանար օդին մէջ։

Տասը վայրկեան եւս, մօտեցած էին թշնամի թեւերուն։ Երկերկու, երեք-երեք բաժնուելեան կէկիւզանի ռազմիկները, ժայռերուն ու ծառերուն ետին դարանամուտ, և սկսան հրացանաձգութիւնը։

Կարաւանը ամէն կողմէ սեղմուած, պաշարման կուռ շղթայի մը մէջ, ա՛լ անկարող՝ մարտնչելու վայրենի հրոսախումբերու և ստուար գունդերու տե-

զացուցած գնատակներու կարկուտին ու թնդանօթ-
ներու ռումբերուն դէմ, յուսահատութեան վերջին
նոպաներուն մէջ, խուճապի կը մատնուէր, երբ,
յանկարծ, Շէնիլքի առիւծը՝ Բես Գրգօն, ապառաժի
մը գագաթէն նշմարեց կէլիէկիւզանի ռազմիկներուն
արշաւասոյր յառաջխաղաց ընթացքը։

Կէլիէկիւզանի ռազմիկները յաջողեցան թեւերը
կոտրել Թշնամի գունդերուն, պաշարման շղթան
կարեցին անցան, ու խառնուեցան փախստական
ընտանիքներու կարաւանին։

Բիւրա աչիրէթներու պոռոտախօս չեխերը, ո-
րոնք ուխտած էին բնաջինջ ընել Սասունը, իրենց
դիակներով ծածկեցին ճակատամարտի դաշտը։ Իսկ
Համիտիյէ հեծելագունդերու հրամանատարները, ո-
րոնք վարժուած էին թալլելու, յարդելու միայն ան-
զէն գիւղացիներ, երբ իրենց դէմ ցցուած գտան
Սասնոյ կարիճները. զինեալ «ֆէտայի»ները, ամօ-
թալի փախուստ մը կազմակերպեցին անմիջապէս,
իրենց ձիերուն ոտքերուն տակ կոխկռտելով իրենց
աչիրէթներուն դիակները։ Միայն Դ. Զօրաբանակի
քանի մը վաչտերը դեռ կը յամառէին չարուշախել
ճակատամարտը, յուսալով իրենց թնդանօթներով
ահաբեկել հայ ընտանիքները, - երախաներ, աղջիկ-
ներ, կիներ, պատանիներ ու ծերեր - սակայն չա-
բաղար սխալած էին։ Փոքր աղջիկները անվախ ու
խիզախ, գնատակներու կարկուտին տակ. վառօդ ու
գնդակ կը հասցնէին իրենց կռուող եղբայրներուն
ու հայրերուն, որոնք ամէնի, փրփրերանց երիվար-
ներու պէս, կը վազվզէին աջ ու ձախ, և երբեք
չէին դադրեցներ հրացանաձգութիւնը։

Վերջապէս Զէյթի բաչային գունդերուն մէջ ալ
ինկաւ սարսափը։ Սասնոյ լեռները տեսան ատոնց
ալ կորակոր փախուստը, մարտիրոս ազգի մը ծա-

ռայող վրէժխնդրութեան սուրին առջեւէն հալածա-
կան, տեսան ու խայտալ սկսան։

Դիակները թաւալգլոր, իրարու վրայ կը դիզ-
ւէին։ Վիրաւորեալներուն հռնդիւնները, հոգեվար-
քի գալարումներով ու չկապկռումներով, խժալուր
երաժշտութիւն մը կը կազմէին. թալանի վարժուած
ձեռքեր՝ որոնք հողը կը ճանկռտէին. հայու արեան
ծարաւի շրթունքներ՝ որոնք կաթիլ մը ջուրի դէմ
կը թրթռային. հայու միսին հոտէն ու համէն գի-
նովցած բիթեր ու քիմքեր՝ որոնք չախչախուած
գանկի մը վրայ, վերջին անգամուան համար կը
սարսռային. աչքե՛ր, հայ աղջկան ու կնոջ գեղեց-
կութիւնը լափելու համար վառուող արիւնո՛տ աչ-
քեր՝ որոնք հիմա, վիզէն անջատուած գլուխ-
ներու վրայ կը բացուէին ու կը գոցուէին, վերջ-
նականապէս, ա՛լ չը բացուելու համար...։ Հայ
երկրագործին, խաղաղ մշակին ոսկորները կրծելու
սահմանուած ակռաներ՝ որոնք հիմա, ձգնաժամի
վերջին վայրկեաններու սարսուռին տակ, կը կափ-
կափէին ու կը կրճտէին. աղիքը դուրս թափուած
մարմիններ, իրանէն զատուած թեւեր, ձիերէն կոխ-
կրտուած կուրծքեր...։ Ահա՛ տեսարանը ճակա-
տամարտին, որուն բաղդը կը վճռուէր։

Թնդանօթներու վերջին բոմբիւնո՛ւն ալ լռե-
ցին. լռե՛ց հրացաններուն որոտը։ կը լսուէր ընդ-
հատ հռնդիւնը վիրաւորեալներուն։

Փախուստը սակայն, ամօթալի խուճապ տպա-
ւորութիւն մը կը կատարուէր արագօրէն. հեծելազօրք
ու հետեւակ՝ անկարգ, խառնակ վազքով ու վայ-
րենի աղաղակներով կը փախչէին, առանց եւեւնին
նայիլ համարձակելու։

Խուճապը կը տարածուէր միւս գունդերուն մէջ
և յուսահատութիւնը կը սաւառնէր դիակներու այդ
արիւնաթոյր դաշտին վերև...։

Յաղթութիւնը հռչակուեցաւ։

Առաջ անցան ուխտեալ մարտիրոսութեան սպառազէն խումբերը, պլուխնին ունեցողով իրենց խմբապետները։

Կէլիկիւզանի Տէր Քաջ քահանան ու ծերունի Բես Պետոն, Շէնիքի յաղթաթուղթ Բես Գրիգոն, Սեմալի Տէր Յովհաննէս քահանան ու միւս անուանի կարիճները, որոնք իրենց օրինակելի քաջութիւններով վճռած էին ճակատամարտին բաղդը, մօտեցան իրարու, ժողովել տուին Երեսունևութ երկաթե նահատակներուն դեռաջեր մարմինները, ու բոնք պիտի փոխադրուէին Անդոքի գագաթը։

Սև քարաժայռի մը կուրծքին վրայ կը պարզուէր, հայկական հին գարերու միամիտ ցնծութիւնները յիշեցնող սրտաչարժ տեսարան մը. Սասնոյ վարպետ ու հրաչուք զեղուհիներէն բազկացած գեղապատկ հարսներու ընտիր խումբ մը, բոլորաձև պար մը կազմած, սկսան երգել ու պարել։

Պարապետուհին՝ Շաքէն էր, Բես Գրիգոյի նորահարս կինը։

Ընդհանուր խանդավառութեան մէջ, գեղեցիկ-ներու խումբը, Շաքէի առաջնորդութեամբ, նոր խաղապար մը սկսաւ, Սասնոյ Պարը, մրրկի պէս գառնալով սև քարաժայռի կուրծքին վրայ, միևնոյն ժամանակ երգելով, լեռնականի առոյգ ձայներով, Քաջ Ըմմոուր քայլերգը՝ տարաբաղդ յեղափոխականին, որ տակաւին կը հեծեր Մշոյ գնաանններուն մէջ։

Ընկե՛ր, տեղէս Քաբէմըսուր
Սրձըկեցէ՛ք, հայեացք սո՛ւր սո՛ւր
Դէպ Մշոյ դաշտ հարթ ու դուրան,
Ա՜հ, գեղեցիկ է, բայց ալխուր։

Երբ դեռ երկրի հալն անուշ էր,
Միշտ ծըխային բուխերիկներ.
Անոնց ծուխէն ամառ ձմեռ՝
Մըշոյ դաշտը՝ միշտ մըշուշ էր։

Իսկ մեր տանն Համիտի լուծ
Մեր ծըխանոց ծուխըն անգուց.
Հուքմաթ անկուշտ տըրուկի պէս՝
Մեր ոսկրերո՛ւն ալ քամեց ծուծ։

Զեզ առաջնորդ եղնի Լեւոն
Զեզ քաջալեր Մուրատ, Մելքոն,
Հոգւով ձեզ հետ է Աբաքոն,
Զեզ կը դիտէ ամբողջ Տարօն։

Այսպէս կ'երգէին, այսպէս կը պարէին Սասնոյ հերոսուհիները, որոնց հոգին էր Շաքէ։

ԺԴ.

Շէնիքի, Կէլիկիւզանի, Սեմալի, Շատախի ու չրջակայ գիւղօրէներու բովանդակ հայ բնակչութիւնը, Անդոքի գագաթը համախմբուած աննկարագրելի խռնաճանչներով կը ծանէր Օգոստոս 2ի մեծ յաղթանակը։

Երեսունևութ երկաթե նահատակներուն աճիւնները՝ հայրեր, մայրեր, կիներ ու զաւակներ, ընդհանուր հաւաքական հրճուանքին մէջ, մոռցան իրենց սիրելիներուն սուգը, միացան միւս խումբերուն և հաւասար աւիւն ու հաւասար զուարթութիւն դրին իրենց զգացումներու արտայայտութեանը մէջ։

Երկաթե նահատակներուն թաղումը կատարուած էր արտայոյզ, հանդիսաւոր չքեղութեամբ մը։

Տօներ, պարեր, խրախճանքներ, ամէնքն ալ վերջացած էին։ Սասնոյ հայ տարբին տառապար մասը հոն էր, Անդոքի տարին վրայ, ամէն հազարդակցուհ թիւններէ հեռու. ապրուստը հետզհետէ կը նեղնար. ծծկեր երախաները կը ժժգունէին օրէ օր, յամառ օրէն կախուած իրենց մօր տիւնքներէն, որոնք, անուղղի պակասէն կը ցամքէին...։ Սովը, մահուան այս կրտսեր Քոյրը, Հայաստանի մէջ մատաղ կեանքեր հնձելէ, քանի՛ քանի վառարաններ մարելէ ետքը, մազլցի կ'ելլէր ու կը ցցուէր Անդոքի տարին վրայ, մէկիկ մէկիկ խլելու համար երախաները՝ մօրկան տաքուկ դիրկէն, և կարծով քաղելու հացմար դեռահաս պատուհները ծառերուն, որոնց բունին մէջ սպրդած էր ինք, ու որդի մը պէս, կամայ կամաց ծծած հատուցած էր կեանքի վերջին յոյզը...։

Մշոյ կառավարութիւնը, Եըլտըզի վերջին հրամանագրուն վրայ ձեւուած և Զէյթի բաշային կողմէն իրեն հաղորդուած նոր հրահանգներու համաձայն, բովանդակ հայ բնակչութեան բնաջնջումը անվրիպ պելիօրէն իրագործելու նոր գործելակերպ մը որոշած էր։ Յաջորդական քանի մը պարտութիւններէ խրատուած, հեռագրական պատուէրներ ղրկած էր Սասուն գործող կայսերական զօրագունդներուն, թէ՛ կանոնաւորներուն, թէ՛ համիտիէներուն և թէ՛ ասչիրէթներու հրոսախումբերուն, գործադրել յարձակողականը, ա՛լ չը հանդիսիլ ապստամբներուն, ա՛լ չը հետապնդել, այլ միայն, օրէ օր սեղմել պաշարուման շրջանը, բոլոր բանուկ ճամբաները բռնել, հաղորդակցութեան միջոցներէն զրկել զանոնք և անօթի մեռցնել...։

Տալորիկը պաշարող հրամանատարները ստացած էին արդէն այդ հրահանգները և կ'սկսէին օրէ օր սեղմել պաշարման շրջանը, միևնոյն ժամանակ ջանալով, երբեմնակի փոքրիկ ընդհարումներով գրաւել կարեւոր ճամբաները, կիրճերը և ուրիշ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ ընծայող դիրքերը։ Սակայն, Ցրփրքարի կիրճին մէջ գերի բռնուած զինուորը, Ցրփրքար փոխադրուելէ ետքը, Տէր Գաբրիէլի ձեռքով քրիստոնեայ մկրտուած էր ապառաժի մը կողքէն բխող վճիտ ու սառնուր աղբիւրի մը բնական աւազանին մէջ։ Այս նորահաւատ քիւրտը, թէև ազատ արձակուած՝ մօտէն միշտ կը հսկուէր, այնպէս որ իրեն առջև գոցուած էին փախուստի ամէն հաւանական դռները։ Եւ այս վիճակին մէջ, թանկագին ծառայութիւն մը ատնանուած էր մատուցանելու իր նոր որդեգրած կրօնի եղբայրակիցներուն։ Խոստովանած էր խիստ կարեւոր գաղտնիքներ, թշնամիին ռազմագիտական ծրագիրները պարունակող։

Ու քրիստոնեայ քիւրտին այս յայտնութիւնները պայծառ աստղեր էին, գաղտնիքներու խաւարաբոյր երկինքներու մէջ փայլող, որոնք վարդագոյն, լուսաւորդ հորիզոն մը կը բանային Սասնոյ մարտիրոսութիւնը մարմնացնող անձնուրաց հերոսներուն առջև։

Եըլտըզի վերջին հրամանը, նոյնութեամբ հաղորդուած Մշոյ կառավարիչին, միւնիր Զէյթի բաշային կողմէն լրացուցիչ յանձնարարներով, քառմնելի անակնկալներ կը պատրաստէր, որոնք պիտի խնայէին, պիտի չանթահարէին, սառկեցնէի՛ն պիտի տիեզերական կազմութիւնը, եթէ երբեք սասրհետքը մնացած ըլլար նիւթապաշտ Եւրոպայի մէջ, որ իր անարդ չահերը կը գերէր առաջ, Քրիստոնէութեան ու քաղաքակրթ յարգութեան նուիրական անուններ չհանգործելով...։

ԳԱՀԸ ԹԷՏՄԻ՛Ր... անա՛ր առաջին և վերջին հրամանը, որուն գործադրութիւնը վստահուած էր

Զէքի քաշայի տաղանդին ու անհատական փորձառութեանը, և այս հրամանը կէտ առ կէտ գործադրելու նպատակո՛վ է որ Տալւորիկը պաշարուած էր առաւարաթիւ զօրքերէ։

Այս առաւար գունդերուն միացուցած էր յետոյ չեխերու և համիտիյէներու փախստական խուժանը, որ կը վերադառնար Օգոստոս 2ի ճակատամարտէն, իր պարտութեան կատաղութիւնը բերել թափելու համար Տալւորիկի վրայ...։

Շաբաթներէ ի վեր պաշարուած թէև, Սասնոյ ռազմիկները կը չարունակէին մարտնչումը։ Ցանկարծ իրենց ամուր դիրքերէն վար իջնելով, յարձակումներ կը գործէին թշնամի գունդերուն վրայ, և առանց կորուստի մը, կը քաշուէին դարձեալ իրենց անառիկ ամրոցներուն մէջ։ Յրիմբրքարէն դէպի Տալւորիկ գաղտնի ճամբայ մը կար հաղորդակցութեան, որ անծանօթ մնացած էր թշնամիին։ Մուրատ իր ռազմիկներով հոն էր, Տալւորիկի մէջ, և ամէն օր սուրհանդակը կ'երթեւեկէր Յրիմբրքար և հակառակ ճաքար, պաշար և տեղեկութիւններ ու հրահանգներ փոխադրելով։ Օգոստոս 2ի յաղթութեան աւետիսը չուտով հասած էր Յրիմբրքար, մասնաւոր սուրհանդակներու միջոցաւ որոնք հանդիպած էին Մուրատի։

Ոգեւորութիւնը մեծ էր Տալւորիկի մէջ։ Ռազմիկները թշնամի զօրագունդերուն պաշարման գիծը խզելու յանդուգն ծրագիրներ սկսան մշակել և քանի մը փորձեր ալ ըրին բաւական յաջողութեամբ, այնպէս որ պաշարողներու մէջ տակաւ կը պակսէր հաւատքը, յոյսը. անկարելի՛ է գրաւել Տալւորիկը, կ'ըսէին հրամանատարները։ Մեծ մտահոգութիւնն մըն էր իրենց համար, Մուշ ղրկուած սուրհանդակին յապաղումը. արդեօք ի՞նչ պատահած էր ճամբան։ Տակաւին տեղեկութիւն չունէին անոր գերի

բռնուելէն։ Կացութիւնը տակաւ կը ծանրանար. կը դժուարանար պաշարման գործը, որովհետև Անդոքի սատրոտի դաշտավայրին մէջ մղուած արիւնոտ ճակատամարտին արդիւնքը, վերադարձող փախստականն պարտուածներուն աչքերուն մէջ կը կարդացէր. սոսկալի եղաւ պատրանքը։ Մօտաւորապէս հազար դիակներ դաշտը փռուած, ձիեր, ռազմամթերք, զէնք և ուտեստներ, այս ամէնը փախուստի խուճապին մէջ, Սասունցի ռազմիկներուն ձեռքը ձգուա՛ծ... ազէ՛տ մըն էր ասիկա, աննախընթաց չարիք մը, որուն հակազդեցութիւնը կ'զգացուէր արդէն Տալւորիկը պաշարող գունդերուն մէջ։

Ուստի, հրամանատարներ ու չեխեր խորհրդակցութեան մէջ մտան, կացութեան գարմանին վրայ վճռական միջոցի մը դիմելու համար

Աչիրէթներու չեխերուն մէջ Զիլանցի չեխ Մենմէտը, որ միւսներուն Մենտորը կը համարուէր իր մոլեռանդութեան գաղերով ու խրատներով, Օգոստոս 2ի ճակատամարտին մէջ վիրաւորուած էր պիտի էն ու գէռ կը տառապէր վէրքէն. նոյնպէս կային Համիտիյէի հրամանատարներ ալ, որոնք քիչ թէ շատ թեթեւակի կամ ծանրապէս վիրաւորուած էին, այնպէս որ անկարելի էր ամէնքը միասին հրաւիրել խորհրդակցութեան կանոնաւոր զօրաբանակին մէջ էր կինճի Մուսթաֆա բաշան, որ պիտի նախագահէր այդ ժողովին։

Սակայն այլապէս անօրինած էին դէպքերը։

Տակաւին առեանը չէր բացուած, երբ Յրիմբրքարի կողմէն խառնաձայն աղաղակներ լսուեցան, որոնք հետզհետէ կը մօտենային։ Գիշերուան մթութեան մէջ դժուար էր որոշել, սակայն սովորական աղաղակներ չէին թուիր. անազանգ մըն էր, վտանգի աղդարար, զարհուրելի ժխորներ՝ անձկութեան մատ-

նըւաճներու։ Աղաղակները տակաւ կ'որոշուէին։ Հըրամանատարները չուտով գումարտակ մը հանեցին Ֆրիդրքարի կողմը, և իրենք չարունակել ուզեցին ժողովը։

Երկայն ու տաք վիճաբանութիւններէ ետքը, որոշուեցաւ, եթէ տակաւին ուշանար նոր զինուած բանակ ուժերու առաքումը, վերցնել Տալւորիկի պաշարումը, և քալել Անդոքի վրայ, որուն գագաթը համախմբուած էր Սասնոյ հայ բնակչութեան մեծաւ գոյն մասը. հոն, Անդոքի բերդատի՛քը մղել վճռական պատերազմը։ Եւ այս որոշումը պիտի գործադրուէր նոյն օրը։

Դրկուած գումարտակը վերադարձաւ հետեւեալով։ Տալւորիկցիներէ բաղկացեալ հրոսախումբ մը, Ֆըրիդրքարի կիրճին մէջ հանդիպած էր բազական ըսպառաթիւ գունդերու, որոնք Մուշէն դրկուած էին Տալւորիկը պաշարող գունդերուն օգնութեան։ Կիրճին մէջ տեղի ունեցած էր կատաղի ընդհարում մը. Մուշէն դրկուած զօրքերը՝ Դ. Զօրաբանակէն, առհասարակ ոտքէներ՝ կիրճին ու խոռոչներուն, ինկած էին Տալւորիկցի հրոսախումբին ծուղակը։ Կիրճին ձախ ու աջ կողմերէն դիրքերը գրաւած, Տալւորիկցիները յաջողած էին խուճապ ձգել այդ գունդերուն մէջ, հարիւրներով վիրաւորելով ու սպաննելով սոսկալի։ Տալւորիկի պաշարման բանակավայրէն օգնութեան դրկուած գումարտակը, հազիւ կիրճը մտած. կիրճին ամէն կողմերէն, քովերէն ու վերէն տեղացող գնդակներուն տարափին տակ մնացած էր, այնպէս որ, իրենցմէ կարեւոր մասի մը դիակները հոն ձգելով, ստիպուած էր առանց ժամանակ կորսնցընելու փախուստական վերադառնալ։

Տալւորիկը պաշարողներուն վիճակը ծանրակշիռ կը դառնար տակաւ. կասկածը կ'ուժգնար իրենց

մէջ. ա՛լ կարելի չէր դիզերիլ հոն. վերցնել պէտք էր պաշարումը, բանակը փոխադրե՛լ պէտք էր Անդոք։ Ուստի չուն սկսաւ։

Կանոնաւոր զօրքերու սառնակներով վաշտեր, Համիտիէ հեծելագունդեր, աշխէմներու խուժան մը, ձիերով, թնդանօթներով, ռազմամթերքով և ուրիշ պարէններով բեռնաւորուած, մեկնեցան Տալւորիկէն, ուղղուելով Անդոքի բարձունքները։

Տալւորիկէն Անդոք տանող ճամբուն վրայ չատ մը գիւղեր կային, ամէնքն ալ հայ։ Թշնամի բանակին առաջնորդ ու մեծ հրամանատար կինճի Մուսա թաֆա փաշան, կը յորդորէր ու կը խրախուսէր զօրքերը, կողոպուտի, բռնաբարութիւններու և ջարդի, առանց խնայելու նոյնիսկ օրօրոցի մանկիկներուն։ Ա՛յսպէս, մինչև Անդոք, հայ գիւղ մը չմնայ կանգուն։

Բոլոր բուխերիկները մարեցան։

Վերջապէս կը հասնին Անդոքի սառոյցը, և կը սկսի մագլցի վերելքը՝ ժեռուտ կողերն ի վեր։

Դ. Զօրաբանակի հրամանատար Մուսթաֆա բաշան, միշտ Զէքի բաշային աչ բազուկը, այս անգամ վճռած էր ի՛նքը գործադրել կայսերական սուրբ իրատէն։ Ուստի հնչեցնել կուտայ պատերազմի պաշարափողը։ Գունդերը, զանազան թիւերու բաժնուած, կ'աշխատին պաշարել լեռը։

Յարձակումը կ'սկսի չորս կողմէն։

Կ'որոտան թնդանօթները, կը ճայթեն հրացանները, կը կոծեն չրջակայ ձորերն ու թաւուտները։

Սակայն, ո՛չ թնդանօթներուն որոտը, ո՛չ հրացաններուն ճայթը, ո՛չ ալ կատաղի մռնչիւնները, չե՛ն ազդեր Անդոքի գագաթը նստողներուն։ Սառնք Օգոստոս 2ի յաղթանակը դեռ կը տօնեն, և վարժուած են արդէն թնդանօթներու որոտումներուն։

Ու իր մագլցի վերելքը կը չարունակէ թշնամին։

Վերջապէս կ'երեւան Անդոքի սարը քաշուած ուխտեալ զինուորները։ Կը բարձրանան պարեխոներու վրայ և կը պիտեն թշնամի գունդերը, որոնք իրենց հրետանիներով, ու ռազմամթերքով կը ջանան եղլել Անդոքի գագաթը՝ ուր սովատանջ երկսեռ բազմութիւն մը, մայրեր ու երախաներ, կը գոչարուին քաղցէն։

Վտանգը՝ ստոյգ, անխուսափելի, ամօթալի մահ ան վտանգը մոգելի վեր կ'ելլէ, կը մօտենայ, կը պաշարէ լեռը, իրենց ապաստանարա՛նը...։

Կելիկիւզանի, Շէյխլի, Սեմալի, Շատախի և այդ կողմերու զեռ կանգուն մնացած գիւղերուն ժողովուրդը, Անդոքի սարին վրայ մէկ մարմին, մէկ հոգի, կը չրջապատէ իր ուխտեալ ռազմիկները, որ բոնք չուտով զիրար կը գտնեն, կը խորհրդակցին ու առանց վարանումի, ու առանց ո՛և է վերապահութեան, կը վճռեն ի գործ դնել ինչ որ վայրկեանը կը պահանջէ։

Ու վայրկեանը կը պահանջէր մարտնչիլ մինչև վերջին չունչը, ամէն զոհողութիւններու գնով։

Մուսթաֆա բաշային բանակը հասած էր Անդոքի մէջքը, երբ վերէն, ապառաժներու գագաթէն կարկուտ մը սեղալ սկսաւ, գետակներու կարկուտ մը, արագ արագ, անընդհատ, անվերջանալի՛...։

Գետակները պարապ չէին արձակուեր. մէն մի գետակ՝ թշնամի սև հոգի մը ճամբորդ կը ղրկէր հիւրինեերու ճէննէթին մէջ. Սասունցիին գետակը պարապ չէր արձակուեր, այնպէս որ գրեթէ ամբ բոպէի մէջ Անդոքի կողերը հարիւրաւոր դիակներով ծածկուեցան։

Թնդանօթները, հրամանատար բաշային ազդու հրամանին վրայ, որոտացին՝ ուժգին, աւելի՛ մոլեգին։ Հայերը՝ վերէն, թշնամիները՝ վարէն, պատերազմը լրջօրէն կը մղուէր. երկուստեք կ'իյնային վիրաւորներ ու ապաննուածներ, և սակայն կռիւը կը տեւէր ժամերով։

Այսպէս, քսանըչորս ժամ չարունակ տեւեց այս ճակատամարտը, որ ո՛չ նուազ նշանաւոր եղաւ քան Օգոստոս երկուքինը, հայ անձնուէր զինուորներուն յաղթանակովը պսակուած ա՛յս ալ։

Հայ ռազմիկին ետին կեցած, անդադար վառօդ ու գնդակ կը լեցնէ հայ հերոսուհին. որ կը գոչէ մէն մի հարուածի. «Ես՝ Մարաթա». քովէն ռազմիկ մը կը բացագանչէ. «Ես՝ Մչու Սուլթան սուրբ կապրանա»։ Ամէն անգամ որ ռազմիկ մը կ'իյնայ վիրաւոր կամ սպաննուած, իրեն կը յաջորդէ կին մը, ի՛ր իսկ կինը, կամ նշանածը։ Եւ այսպէս, աներևակայելի մոլեգնութեամբ չարունակուելով, քսանըչորս ժամ անընդհատօրէն տեւելէ ետքը, այս ճակատամարտն ալ կը վերջանայ թշնամի խուժանին խայտառակ փախուստովը։

Անդոքի կողերուն վրայ փռուած էին անկենդան հազարաւոր կանոնաւոր զօրքեր ու համիտիյէներ։

Հայ ռազմիկներէն հազիւ եօթը աւելի երիտասարդներ ու կիներ ինկան, գրեթէ ամէնքն ալ իրենց գլխէն ու կուրծքէն զարնուած։

Անդոքի կողերն ի վար պիտի սկսէր վայրէջքը՝ փախչող թշնամի գունդերուն, եթէ հրամանատար բաշան զարձեալ հնչեցնել չը տար զալարափողը, երկրորդ անգամ յարձակում մը հրամայելու համար։

Շեփորները զոռացին, թնդանօթները զարձեալ որոտացին, զարձեա՛լ հրացանաձգութիւններ, բայց ո՛ւր... Թուլացումը կը սողոսկէր երակներուն մէջ, կը թունաւորէր թշնամի չարքերու արիւնը, կռուելու յօժարութիւնը կը նուազէր, կը մեռնէր ատոնց սրտին մէջ. իրենց աչքերը՝ թալանի բացուած, հիմա կը մարմրէին, այն լկտի աչքերը, ամօթխած հայ կոյ-

սին չկինոտ այտերուն մէջ ընկղմելու վարժ այն խենէշ աչքերը՛ կը հալէին հիմա, կարօ՛տը կը քաշէին կողոպուտին, պիւրին բռնաբարութիւններուն. այն համիտիյէ համբաւաւոր հեծեալները, իրենց սատկած ձիուն պիակին եաին ամբած, փախուստը կ'ի՛ բազէին... մինչեւ վերէն, Անդոքի հպարտ ապառաժներէն կը տեղար կարկուտը հայ ֆէտայի գընտակներուն... Զո՛ւր կ'ապառնար հրամանատարը, ո՛չ ոք մահէ կ'ընէր, քայքայումը մօտալուտ էր։

Ու վերէն կարկուտը կը տեղար։

Բես Գրգօն, սեղ ապառաժի մը պատսպէն կը գոռար.

— Վատնո՛ր, եկէ՛ք, եթէ ջուր ունիք երեսի, ու կէք տեսէ՛ք Սասունի կորիւնները...։

Վարչն, հրամանատար բաշան գո՛ւր կը հնչեցնէր պատերազմի փողերը...։ Ստառնակութիւնը ծայր տալ սկսաւ...։

Փախուստի նշանը արուած էր, Անդոքի գագաթէն վար խոյացան պատերազմիկները։

Լռեց հրացանաձգութիւնը, ոտքս գունդերը զիւրար կռնակոտելով, թաւալգլոր կը փախչէին, կը փախչէի՛ն, լեզուապառառ։

—Յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն, գոչեցին վերէն հայ ռազմիկները.

—Յաղթութի՛ւն, արձագանգեցին չրջակայ ըսատերախտ անտառները։

Հրամանատար բաշան ինքզինք նետեց փախըստական գունդերուն մէջ և Անդոքի ստորոտի դաշտին մէ՛ջ առաւ չունչը։

Գիշերը վրայ հասաւ։

Սասնոյ ընտրեալ խումբերէն քանի մը տասնեակ ռազմիկներ, անմատչելի ժայռերուն վրայէն ցատկըռտելով, մէկիկ մէկիկ ժողովեցին իրենց ինկած ընկերներուն դիակները, որոնց մէջ կային կիսամեռ վիրաւորեալնե՛ր ալ։

Նոյն գիշերը կատարուեցաւ թաղումը։

ԺԳ.

Մինչեւ Անդոքի չուրջը, Տալւորիկի մէջ և Սասնոյ միւս հայաշատ կեդրոններուն մէջ կը մզուէին պատմական կռիւները. մինչեւ Պիթլիսի կուսակալը, Մշոյ կառավարիչը, և զինուորական իշխանութիւնները չուարած, կը բազմապատկէին իրենց կռուող ուժերուն արդէն սատար թիւերը, մինչեւ, Սասնոյ պաշտպան բոլոր գիւղերը, թալանի, հրդեհի ու ջարդի սարսափին տակ, մէկիկ մէկիկ կը սրբուէին իրենց բնակիչներով, ապրին, Եըլտըզի մէջ, քամմենէլի ոճիրներու չարք մը կը ծրագրուէր, Ոճիրներու Հօր՝ Համիտի ձեռքով։

Սասնոյ արիւնոտ դէպքերուն արձագանգը չուտով հասած էր Պոլիս։ Բրիտանական, Ֆրանսական ու ռուսական մեծ դեսպանները, իրենց ներկայացուցիչներուն միջոցաւ. ժամանակին ստացած էին զարհուրելի տեղեկութիւններ, այն կոչմերը մղուած կռիւներուն ու կազմակերպուած ջարդերուն վրայ։

Եըլտըզ գողի մէջ էր, Մեծ Տէրութիւնները, մանաւանդ վերոյիշեալ երեքները, պիտի միջամտէին, կը կասկածէր Սպարիւլ Համիտ։

Միւշիր Զէքի բաշան ժամը ժամին հեռագրած էր արդէն բոլոր անցքերը, ծածկելով միայն պարտուած թիւնները, զոր մէկէ աւելի անգամներ կրած էին իր կանոնաւոր զօրաբանակի գունդերն ու Համիտիյէ հեծելազօրքերը։ Մանրամասնօրէն տեղեկագրած էր բոլոր քանդուած, հրդեհուած ու ջարդուած հայ գիւղերուն բնակչութեան վիճակը։ Սպարիւլ Համիտ գիտէր թէ՝ «Գառները թէամիր»ի իրաւէն գոնէ մասամբ

մը գործադրուած էր իր սիրական միւֆիրին ձեռքը վը. սակայն տակաւին գոհ չէր, Սաանոյ բնաջնջումը դեռ չէր աւարտած։

Համիտի Ա. Ֆարաուզաքը՝ հայատեր Սիւրէյա բաշան, սովորականէն աւելի կանուխ եկած էր նոյն օրը, և կարգի կը դնէր ներսերէն հասած գաղտնի թղթակցութիւնները։

Սենեկապետ Բաղըպ պէյ ներս մտաւ սենեակէն։

— Ի՞նչ կայ, Բաղի՛պ պէյ, հարցուց Սիւրէյա։

— Ողջութի՛ւն, բաշա՛, հիմա իր քովէն կուգամ. վեհափառը չա՛տ յուզուած էր։

— Ինչո՞ւ յուզուած է։

— Չիմացա՞ք, բաշա՛, Չէքի բաշալի հեռագիրները չանցուցի՞ք աչքէն,

Սիւրէյա, Բաղըպ պէյին երեսը նայեցաւ. ինքը գիտէր Սաանոյ դէպքերը, Չէքիի բոլոր հեռագիրները իր ձեռքէն անցած էին. անտարբեր չեչտով մը պատասխանեց.

— Բաղի՛պ պէյ, գիտե՛մ, գիտե՛մ, Սաանոյ դէպքերուն չէ՞ք ակնարկեր։

— Այո՛, յարեց Բաղըպ պէյ, ամբողջ Սասունը կրակի՛ տալ տուեր է. հարկաւ խմացաք։

— Բայց, ընդմիջեց Սիւրէյա, ուրիշ դէպքե՛ր ալ տեղի ունեցած են այն կողմերը, որոնք միւֆիրին փառքը չե՛ն աւելցներ. խմացա՞ք, Դ. Զօրաբանակը, համիտիէ գունդերը, աշիրէթներուն խուժանը, այս ահագին ուժերը՝ մէկ քանի անպաճոյճ պարտութիւններ կրեր են։

— Որոնցմէ՞...

— Կայսերական բժշկ. վարժարանի ուսանող մը չը կա՞ր, այն որ յանկարծ անյայտ եղած էր...

— Այո՛, կը յիշե՛մ...

— Հիմա Սասուն կը գտնուի, լեռները քաշ-

ած, իր գլուխը հազարաւոր ֆէտայիներ համախմբած մինչև հիմա կը պատերազմէր...

— Անկարելի՛ բան. այդ ափ մը հայերը կրնա՞ն երբեք չափուիլ կայսերական հզօր բանակի մը դէմ, որուն վրայ աւելցած են նաև համիտիէներու գունդերն ու քիւրտ աշիրէթներուն աւազակները. ի՞նչ կ'ըսէք, բաշա՛, կարելի՞ բան է, չե՛մ հաւատար։

Սիւրէյա չը պնդեց, ո՛և է կասկած մը չը ներշնչելու համար։

— Բաշա՛, գիտե՞ք ինչու յուզուած է Հիւնքեարը։

— Ինչո՞ւ յուզուած է։

— Կ'ազաչե՛մ, բաշա՛, չարունակեց Բաղիպ պէյ, չուրջը կասկածոտ նայուածքներ պտըտցնելով, չա՛տ կ'ազաչեմ, գաղտնապահութիւնը պէտք է խստիւ յարգուի, որովհետև, հակառակ պարագային՝ երկուքի՛ս ալ կեանքը վտանգի կ'ենթարկուի։

— կարծեմ թէ աւելո՛րդ է ինձի համար այդպիսի պատուէր մը.. ։

Բաղիպ պէյ ինքզինք ամփոփելով.

— Բաշա՛, ըսաւ, «Գահրը թէմամիր»ի հեռագիրը կը յիշէք անշուշտ. այդ հեռագիրը գրեթէ կէտ առ կէտ գործադրուած է իր լայն իմաստով. այսօր Սասուն արիւնի և բոցերու մէջ է։

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ...։

— Սակայն, բան մը կայ որ ձեզի ծանօթ չէ՛։

— Ի՞նչ բան...

— Բրիտանական, ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպաններ՛րը...

— Գիտե՛մ, այդ ալ գիտեմ, ընդմիջեց Սիւրէյա, կ'ապառնան հաւաքական ծանուցագիր մը տալ Սասնոյ վերջին արիւնոտ դէպքերուն դէմ բողոքելու և հայկական բարենորոգումներուն անմիջական գոր-

ծագրութիւնը պահանջելու Բ. Դուռէն։

— Շա՛տ լաւ, վատա՞հ էք որ ռուսական դեսպանը միանայ միւս երկուքին, կը հաւատա՞ք թէ բաղձք անոնց հետ։

— Մ՛չդ ալ պիտեմ, բաւ Սիւրէյա, կը ճանչնա՛մ Նէլիաօֆը, ազուէ՛տը... իր երկու պաշտօնակիցներէն չը զատուիր. ծանուցագիրը կ՛ստորագրէ, բայց ձեռքի տակէ, լա՛ւ պիտեմ, մեր արտաքին գործերու նախարարին ականջին կը փսփսայ որ կարեւորութիւն չը տայ ծանուցագրին, հասկցա՞ք...։

— Քանի որ, ռուսական դեսպանը ձեռքի տակէ պիտի քաջալերէ, ա՛լ վատնդ մը չեմ տեսներ այդ դեսպաններուն երեսէն. անգլին, Գերմանուհան, Աւստրօ-Հունգարիան, ու Իտալիան, լուռ վկաներ պիտի ըլլան, հետեւաբար, հիմակուընէ կրնանք վստահ ըլլալ թէ՝ այդ խնդիրը պիտի թաղուի։

— Անշո՛ւշտ, բաւ Սիւրէյա գլխի ճօճումով մը։

— Ուրե՞մն..., ձեզի համար բնա՛ւ վատնդ մը չը ձնաց հեռագրի կողմէն, և...

— Ո՞ր հեռագրին։

— Սա «Գահրը թէամիր»էն. չէ՞ որ ձեր ստորագրութեամբ քաշուած էր։

— Ի՞նչ կ՛ըլլայ ատով, առարկեց Սիւրէյա, իմ ստորագրութեամբս թող քաշուած ըլլայ. բովանդակ աշխարհ չը՞ գիտեր թէ՝ ո՛չ մէկ պաշտօնեայ չկրնար Սուլթանէն գաղտուկ ո՛չ մէկ քայլ առնել...

— Բաւ՛, ազերսել սկսաւ Բաղիպ պէյ, քանի որ բոլոր աշխարհ այդպէս համոզուած է կ՛ըսէք, հիմակուընէ՛ դուք ձեր վրա՛յ առէք դեսպաններուն պաշտպանութիւնը, Հիւնքեարը գործին մէջէն հանե՛նք, խալիֆա՛յ մըն է վերջապէս...

Սիւրէյա բաշան մտմտալ սկսաւ. Բաղիպ պէյի լեզուին տակ բան մը կար։ Ինչ մը լուսթիւն պահեց, յետոյ.

— Բաղի՛պ պէյ, ըսաւ, ի՞նչ ըսել կ՛ուզէք հիմա.

— Սիրելի՛ս, պիտի՞ք ի՛նչ կայ. դեսպանները ծանուցագիրը տալէ ետքը, բնականաբար պիտի բացատրութիւններ պահանջեն, մանաւանդ բրիտանացին, որ ձեր մտերիմ բարեկամը ճանչցուած է, այնպէս չէ՞... Ուստի, դո՛ւք կ՛ստանձնէք ամէն պատասխանատուութիւն և այս կերպով կը գոցուի անոնց բերանը. բրիտանական դեսպանը ձեզի պէմ չպիտի գործէ անտարակոյս։ Եւ յետոյ, եթէ կ՛ուզէք, ուրիշ գործնական միջոց մըն ալ կայ. հիմակուընէ՛ կը հրաժարիք Ա. Բարտուղարութենէ, կաբնեւար նահանգի մը կուսակալ կը նշանակուիք, կը հեռանաք կեդրոնէն, մինչև որ այս խնդիրը փակուի. բնականաբար Հիւնքեարը ձե՛ր վրայ պիտի նետէ յանցանքը, և պիտի յայտարարէ դեսպաններուն թէ՝ ինքը ձեր պատիժը սահմանած է արդէն, հետեւաբար նահանգ մը աքսորելով... երբ խնդիրը մարի, կը վերադառնաք և Մեծ-Եպարքոս կ՛ըլլաք։

Սիւրէյա բաշան, զայրացած, պոռաց Բաղիպ պէյի երեսին.

— Դո՞ւք էք որ ինձի այդ խորհուրդը կուտաք, Բաղի՛պ պէյ, ես չե՛մ պիջամներ այդ ստորին միջոցներուն...։

Բաղիպ պարտուած, մեկնեցաւ և բոլոր պարագաները Հիւնքեարին պատմեց իր տեսակցութեան արդիւնքը։

Ապտիւլ Համիտ կատաղած, անմիջապէս իր քով կը կանչէ Սիւրէյա բաշան. նախ կ՛աղերսէ, յետոյ կ՛սկսի սպառնալ ու նեղել։ Սիւրէյա անդրդուելի կը մնայ։ Բաղիպ պէյ օրերով կը շարունակէ իր դիմումները, կը պնդէ, բայց Սիւրէյա չընկճուիր և ինքզինք կը յանձնէ ճակատագրին։

Ուրբաթ իրիկուն մը, Ապտիւլ Համիտ, գարձ-

եալ իր քով կը կանչէ Սիւբէյա բաշան ու կ'սկսի անսովոր մեծարանքներու մէջ խեղդել իր Ա. Քարտուղարը։ Եղբայր կ'անուանէ զայն. իր կայսերական գոհունակութիւնը կը յայտնէ անոր, կեղծ ներքողեանները կը հիւսէ, անոր հաւատարիմ ծառայութիւնները թուելով, կը գրկէ, կը համբուրէ զայն խանդակաթօրէն։

Կայսերական մեծարանքներուն ծայրը չէր գար. թէյ, սուրճ, անուշեղէն, իրարու կը յաջորդէին ու Հիւանդեաթը տատ անկեղծ, չատ զուարթ ու դիւրահաղորդ կ'երեւար այն օրը.

Յաջորդ օրը, չաբաթ օր մը, Սիւբէյա բաշան, Նչան Թաչի իր ապարանքին մէջ կը ճաշէր իր պետական քարտուղարներէն Քեազըմ պէյին հետ։ Ա. խորժակս փախած է, կ'ըսէր։ Քեազըմ պէյ պատճառը հարցուց. «Չե՞մ գիտեր, ընդհանուր ակարութիւնը մը կ'զգամ», ըսաւ. և սկսաւ պատմել իր սիրական քարտուղարին՝ բոլոր չերմագին ընդունելութիւնը, զոր գտած էր առջի իրիկունը Հիւանդեաթին քով։

— Ա՛լ հաշտուեցաք, ըսաւ Քեազըմ պէյ, ա՛լ պէտք չէ՛ այսուհետեւ թախծոտ ու կոտրտած մնաք։

— Անգամ մը կոտրտեցայ, յարեց Սիւբէյա, ի՛նչ ալ ընեմ, անօգո՛ւտ է։

Ըստ սովորութեան, ամանները բերուեցան և տարուեցան առանց չօշափուելու։ Սեղանէն ելան ներկայ մնաց Ա.ն իրիկունը կատարել տուաւ «միւթաա»ը, սովորականէն չատ առաջ. յետոյ իր պետական քարտուղարին հետ կառք նստան ու Նչան Թաչի կողմը գացին։ Ճամբան Սանոյ դէպքը վրայ գարձաւ խօսակցութիւնը։ Սիւբէյա ընկճուած էր, մարմնավին կը տառապէր. չա՞տ պէչ եմ, կ'ըսէր, վազը կիրակի է, և հերթը ձերը չէ՛, վաղը առտու չէք գար, բայց իրիկունը թերեւս աւելի՛ կանուխ վերադառնամ տունը. դուք ալ առէ՛ք ձեր ասները, միասին մեզի եկէ՛ք, նստի՛նք, թերեւս քիչ մը բացուիմ։

Նոյն իրիկունը տուն վերադարձաւ Քեազըմ պէյ։

Կիրակի, առտուն կանուխ, Քեազըմ պէյի քնասկարանին առջև կառք մը կանգ առաւ։

Կառքը Նչան Թաչէն կուգար, Սիւբէյա բաշայի ապարանքէն։

Սիւբէյա յանկարծ մարած ինկած էր. լուր տըրուեցաւ սիրական քարտուղարին։ Ա.յս վերջինը՝ կառքը նետուեցաւ ու վազեց Նչան Թաչ։

Բաշային ապարանքը խուճապի ու թախիծի մէջ էր, մանող ելլողին հաչիւը չկար. Եըլտըզի կայսերական բժիշկները հասած էին։ Սիւբէյա բաշային անկենդան մարմինը հոն էր, մէջտեղ։ Համիտի բժիշկները տեղեկագիրը պատրաստեցին բարձրագոյն կամքին համեմատ։

Քեազըմ պէյ չուտով կառքը կը նետուի, Բէրա կը վազէ, Սիւբէյա բաշայի սովորական բժիշկ Զամպաքօ բաշան կը տեսնէ և կ'ըսէ թէ՝ Սիւբէյա մահած է, բայց թէ՝ Եըլտըզի բժիշկները կը պնդեն որ մեռած է։

— Քեազը՛մ պէյ, կ'ըսէր Զամպաքօ բաշան, ես հի՛մա կուգամ Սիւբէյայի տունէն, գեռ սիկառը ձեռքս է. իրա՛ւ, բաշան քիչ մը տկար ըլլալը հասկըցուց, խօսեցաւ, բայց պննեցի զինքը, բա՛ն մը չը գտայ. միայն քիչ մը անհանգիստ կ'երեւար. բայց երբեք հիւանդութեան հետք մը չկայ...։

Երկուքը միասին աճապարեցին Սիւբէյա բաշային ապարանքը։

Տօքթ. Զամպաքօ մօտեցաւ, նայեցաւ, պննեց, յետոյ կամացո՛ւկ մը բաշային վրայի ծածկոցը վար վար քաշելով, մինչև ոտքը բերաւ ու համբուրելով եւ եւ քաշուեցաւ, գլուխը ճօճելով։

Բեազըմ պէյ հոն էր, Սիւբէյայի անարին քով։

— Տօքթո՛ր, կ՚ըսեր Զանգաբօ բաշային, ի՞նչ ըրիք...։

— Դուխանի՛դ ողջ ըլլայ, յարեց Տօքթորը, և մեկնեցաւ,

Մեռա՜ծ էր Սիւբէյա. Ուրբաթ օրուան արտասովոր մեծարանքներէն ի վեր դառապարտուած։

Քիչ յետոյ հասաւ Տօքթ. Տիգրան բաշա Փէշտիմալճեանը։

Բեազըմ պէյ ու ընտանիքին միւս անդամները, վազեցին, շրջապատեցին հայ բժիշկը։

— Տօքթո՛ր, տօքթո՛ր, կը հեծկլտային, յո՛յս մը յոյս մը չկա՞յ...։

Տօքթ. Փէշտիմալճեան մօտեցաւ դիակին, ծածկոցը վեր առաւ, դիաղնուժիւնը կատարեց, շրջապատուած ուրիշ ո՛չ նուազ մեծանուն բժիշկներէ, ու, վարանոտ դէմքով մը.

— Բեազըմ պէ՛յ, ըսաւ, լմնցա՜ծ է...։

Ու ետ ետ քաշուեցաւ։

Ըստ Տօքթ. Փէշտիմալճեանի յայտարարութեան, Սիւբէյա բաշան թունաւորուած էր։ Դիակը հետզհետէ կը սեւնար։

Ա՛լ կասկած չէր մնար, Սիւբէյա մեռած էր։

Լաց ու կոծի ճիչեր փրթան կանանոցէն։

Բեազըմ պէյ տղու մը պէս կուլար։

Հետզհետէ բաշային ապարանքը մը հաւնէին Եըլտըզի քարտուղարները, կայսերական թիկնապահները, սենեկապետները, ներքինիները, Բ. Դըրան մեծ պաշտօնատարները, դեսպանատուներուն առաջին թարգմանները, և ուրիշ բարձր անձնաւորութիւններ։

Եըլտըզի բժիշկները վազելով վերադարձած և Ապտիւլ Համիտի ետեւած էին բարի՞ լուրը։

Հիւանդապետը նշան թաշ ղրկեց անմիջապէս Բաղիպ պէյը, իր կայսերական ցաւակցութիւնները Սիւբէյայի այրի տիկնոջ յայտնելու պատրուակով։

— Ա՜խ, կ՚ըսեր Բաղիպ Սուլթանին բերնովը, ամենասիրեցեալ եղբօրմէս ղրկուեցայ, իմ սուգս իւրինէնն չա՛տ աւելի մեծ է. անպա՛տճառ է կորուստը. ինծի համար ամենասուրբ ա՜նձ մըն էր Սիւբէյա, չե՞մ ուզեր որ պալատէս հեռու տեղ մը թաղեմ. քո՞վա, աչքի՞ս առջեւ, եանիա՛ էֆէնտիին դամբարա՜նը թող թաղուի, որպէս զի ամէն օր աղօթքս ղրկեմ իրեն, ևն։

Սիւբէյայի հէգ այրին, Տօքթ. Տիգրան բաշա Փէշտիմալճեանի յայտարարութեան ամբողջ դառնութիւնը և վրէժի անմարելի կրակը սրտին մէջ, չէր կրնար հաւատալ Բաղիպ պէյի կեղծ ու պատիր հաւատումներուն. գիտեր թէ Համիտ կսկորպիլոսի արցունք կը թափէր իր ողբացեալ էրկան դիակին վրայ, և չէր ուզեր լսել անոր կեղծաւոր սենեկապետին գայլի չարականները։ Ուստի, գրեթէ վռնտեց Բաղիպ պէյը, և պնդեց որ Սիւբէյա թաղուի Սիւլթան Մահմուտի Դամբարանը։

Բաղիպ վերադարձաւ ու Հիւանդապետին պատմեց Սէ-բէյայի այրի կնոջ՝ իր էրիկը Սուլթան Մահմուտի Դամբարանին մէջ թաղել տրուելու փափաքը։ Հաճիւ, սրտի անհուն տրտո՜ւնջով մը.

— Օ՜ֆ, կ՚ըսէր Բաղիպ պէյի, փա՜ռք Աստուծոյ, սատկեցա՜ւ, ազատեցա՜նք, գերեզմա՜նը քաքնեմ, խո՜ղը, քաֆիրը...։

Եւ սակայն, Սիւբէյայի դահիճը՝ երեւոյթները փրկելու համար, ակամայ տեղի տուաւ անոր այրի կնոջ յամառութեան առջեւ, և հրամայեց որ Սիւբէյա Թաղուի մեծաշուք հանդէսով մը և մարմինը Սուլթան Մահմուտի դամբարանին մէջ ամփոփուի։

Իրաւէն գործադրուեցաւ։

Եըլտըզի քարտուղարները, ողբացեալ բաշային

երախտաւորեալները բոլորն ալ, անոր գագաղը կը կրէին իրենց ուսերուն վրայ, առանց երբեք ուրիշի մը յանձնելու զայն։

Մ՛յոպէս մեռաւ պարկեչտ Օսմանցին, հայասէր, մանաւանդ հայրենասէր, ազատամիտ Սիւրէյա բաշան, որ գիտցաւ մինչեւ իր վերջին շունչը մաքուր ապրիլ, Եըլտըզի ապականութեան մօրուտին անշնչելի մթնոլորտին մէջ, մինչեւ որ իվերջոյ հանգիստացաւ Սատոյ Տոամին ազնուագոյն զոհերէն մէկը, որ աւա՜ղ, առաջինը չեղաւ, և ո՛չ ալ վերջի՜նը պիտի ըլլար...։

Սիւրէյա բաշայի խորհրդաւոր մահուան չուրջը չատ մը զրոյցներ չրջեցան։ Դիւանագիտական չըրջանակներուն մէջ կը խօսուէր թէ՝ Համիտի Ա. Քարտուղարը թունաւորուած էր սուրճով մը. Բ. Դրան չրջանակներուն մէջ, տարբեր կարծիք մը կը պատէր. իբր թէ՝ Սիւրէյա բաշան, Եըլտըզի մէկ սենեակին մէջ նստած միջոցին, օգտուն մեքենայով մը առնուեր է սենեակին օդը, և Սիւրէյա չնչահեղձ, հազիւ կրցեր է հասնիլ իր քնակարանը, ուր մարեր ինկեր է։ Սակայն, այս իրարմէ տարբեր ենթադրութիւններէն միակ տայգը, Սիւրէյա բաշայի պատկան քարտուղարին վկայութիւնը, որուն համաձայն, թունաւորուած է քաղցր սուրճով մը, որ Համիտի կողմէն հրամցուած էր իր Ա. Քարտուղարին, երբ սա անդրդուելի կը մնար «գահը թէմամիր»ի հետապրին պատասխանատուութիւնը բացարձակապէս մերժելու յամառութեանը վրայ։

Հա՞րկ է յիշել թէ՝ այս խորհրդաւոր մահուան յաջորդեց ուրիշ մահ մը, ո՛չ նուազ խորհրդաւոր, Տ.քթ. Տիգրան բաշա Փէշտիմալճեանի մահը...։ Ողբացեալ բժիշկը վազո՜ւց գաղտագրուած էր, Սիւրէյայի մահերիմը, գաղտնիքներուն աւանդապահ՜ը ճանչցուած էր, հետեւաբար, անոր մահուընէն ետքը՝ կը դադրէր իր ապրելու իրաւունքը...։

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
48, Rue Soliman Pacha

Եւ չուտով կատարուեցաւ ինչ որ կը գուշակուէր. օրին մէկը մեռած գտնուեցաւ Աղտիւլ Համիտի հայազգի բժիշկը։

ՏՕՔԹ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՇԱ ՓԷՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ
(Աղտիւլ Համիտի զոհերէն)

Մայրաքաղաքին թերթերուն մէջ, Եըլտըզէն հաղորդուած բարձրագոյն հրամանի մը համաձայն և գրաքննութեան կողմէն պատրաստուած պաշտօնական զեկոյց մը հրատարակուեցաւ, որով կը ծանուցուէր թէ՝ Տօքթ. Տիգրան բաշա Փէշտիմալճեան յանկարծամահ եղեր է...։

Սակայն, խորհրդաւոր մտերու այս տխուր յա-
ջորդութեան մէջ բան մը չկար ապշեցուցիչ. անոա-
կընկալ մը չէր ան. նոյն սովորական, հին յանկերա-
գը, որ կը կրկնուէր պարբերաբար, Ապտիւլ Համի-
ի գահակալութեան չարաշուք օրէն ի վեր։ Տ.Ք.
Տիգրան Փէշտիմալճեանէն առաջ, տարինե՛ր առաջ,
ուրիշ հայ բժիշկի մը, տաղանդաւոր ու մեծանուն
Քեաթիպեանին դիակը կը հանուէր Վոսփորի ա-
լիքներուն մէջէն...։ Ժամանակին իշխանութիւնա-
ներն պնդեցին թէ՝ ինքնասպան եղած էր ան. ճըշ-
մարտութիւնը դժուար էր չրթունքներէն քաղել
դիակի մը, որ ծովին մէջէն հանուած էր. և սա-
կայն, դիակին հետ կարելի չէր թաղել ճշմարտու-
թիւնը, որ ծանօթ էր միայն Եըլտըզի Հարէմի ներ-
քինապետին ու ասոր Մեծ Տիրոջը, Ոճիրներու Դար-
քինին...։

Հապա Գազազեան Յակոբ բաչային մա՞ը...։

Մենք այդ սև վարագոյրը վերցնելու և Եըլտըզի
արիւնոտ պատմութիւնը ժամանակագրելու տխուր
հոգը թողլով Սրբազնիքի պատմագիրներուն, կ'անցս
նինք դարձեալ Եըլտըզէն Սասուն, հայկական մար-
տիրոսութեան հրաբխային վառարանը, ուր, արիւնի
ու բոցերու մէջ, օրհասական կռիւները կը մղուին։
Բռնապետութեան կանոնաւոր ու անկանոն բանակ-
ներու խուժանին ու հարատահարուած ցեղի մը՝ Հայ
Ցեղին հարազատ ու կենսունակ զաւակներէն բաղ-
կացած ափ մը ռազմիկներուն միջև...։

ԺԵ.

Սոսկալի՛ տեսարան...։

Սասուն կը տապլտկէր արիւնի ու բոցերու ճա-
պաղիքներուն մէջ...։

Մշոյ Դաշտի տեսարանը քաոսնելի էր. բովան-
դակ Դաշտը կը նմանէր համատարած ծովի մը, որ-
կան ծովի մը, որ կը տատանէր, և որուն ալիքնե-
րուն վրայ կը լողային մարդկային դիակներ, իրենց
վիզերէն կէս մը պատուած գլուխներ, արջառներու,
ոչխարներու, և ուրիշ ընտանի կենդանիներու հետ
խառնիխուռն։

Տալորիկ, չաբաթներէ ի վեր պաշարուած, կըր-
ցած էր դիմանալ, կուրծք տալով կանոնաւոր ու
անկանոն գունդերու այնքան կատաղի յարձակում-
ներուն դէմ։

Տէր Գաբրիէլ քահանան ու Մուրատ հոն էին.
Տալորիկի մէջ, ամիսներով կարենալ ապրելու հա-
մար բաւականաչափ պաշարով, ռազմամթերքով ու
զէնքերով։ Պաշարող գունդերը յուսահատած, որո-
շած էին արդէն իրենց վերջին կատաղութիւնը թա-
փել Անգոյի վրայ, վճռական յարձակում մը գոր-
ծելով այս ամպածրար սարերը քաշուած պատերազ-
միկ խումբերուն վրայ։

Պատմական ճակատամարտին օրը, Անգոյի կո-
ղերուն վրայ հազարաւոր դիակներ ձգել վախչելէ
ետքը, Զէյթի բաչային կանոնաւոր զօրքերը, և աչի-
րէթներու զինեալ խուժանը, հրամանատար Մուս-
թաֆա բաչային առաջնորդութեամբ, և նոր հասած
օգնութիւններով ու ռազմամթերքով աւելի՛ զօրա-

ցած ու սուսաթացած, պատրաստուելցան վճռական հարուածով մը վերջացնել Սասունը, ապըստամբութիւնը խեղդելու անմեղներու արիւնին մէջ։

Հրամանատար բաշան հնչեցնել տուաւ յարձակման չեփորները և գունդերը սկսան նախորդ պարտութեան վրէժը լուծելու կատաղութեան բոլոր թափովը բարձրանալ Անդոքի կողերն ի վեր, մինչ վերէն, ապառաժներու գագաթէն անդադար կարկուտա կը տեղար ու չարքերուն մէջ խուճապ կը ձգէր. սակայն, այս անգամ ուխտած էին ետ չը դառնալ, մինչև որ չվերջացնէին իրենց գործը...։

Ու մռայլի կ'ելլէին կողերն ի վեր, իրենց հետ քաշելով թնդանօթները, առանց կանգ առնելու։

Ու վերէն կը թափէին գնդակները, և վարը, գետին կը փռուէր հարիւրաւոր դիակներ, որոնց վրայէն կոխելով կ'անցնէին հաղարաւորներու գունդերը, անկանոն թէ կանոնաւոր։

Յառնիճաղանչ խուժանին մէջ խառնակութեան ու անկարգութեան ախտանշանները սկսան նշմարուիլ։ Դիակներուն դէմը կը բարձրանար. թնդանօթներուն ռումբերը չէին զօրեր լռեցնել հայ ռազմիկներուն բերանը. զո՛ւր կ'սպառնար հրամանատար բաշան, զո՛ւր կը չռայլէր ոսկեղէն խոստումներ իր մոլեռանդ հաւատացեալներուն, կայսերական ադամանդակուռ պատուանշաններով զարդարելու յաղթող պատերազմիկներուն կուրծքը. զո՛ւր չեփերը, թմբուկներու դափ զարնելով, ճէնն էթի հնչերինեերուն փափուկ գիրկը կը բանային իրենց աչքերէններուն առջև, բորբոքելով սոսկ առելաւառ երեւակայութիւնը մարգախաղաղ կիրքերը Հայերուն դէմ, այն ապերախտ, անհաւատ ու գաւաճան ցեղին դէմ, որ Մեծ Խալիֆային գահը յափշտակելու նպատակով ապստամբած էր? Օսմանեան բարձր կառա-

վարութեան դէմ...։ Զո՛ւր էր սակայն ամէն յորդոր, ամէն սպառնալիք. Անդոքի ապառաժներէն վար տեղացող տաք գնդակները՝ կը հաշեցնէին բոլոր կարծրացած գլուխները, արհաւիրք ու մահ կը սփռէին Սասնոյ մնացորդ սերունդը պատսպարող այդ սարահարթին կողերուն վրայ։

Ճակատամարտը կը սաստկանար, ու վայրենի վոնմակներուն վերելքը պահ մը կանգ կ'առնէր։

Սակայն, Անդոքի սարին վերև, սո՛վը կը սաւառնէր, մահուան կարապետը։ Հազարաւոր ալիքներ կը գալարուէին հոն այդ մարդակուռ ճիւաղի ճիրաններէն։ կռուող բազուկները կը թուլնային տակաւ. ոտքերը չէին կրնար չարժիլ, աչքերը կը նուաղէին քաղցէն ու կեանքը կամաց կամաց խոյս կուտար...։

Ահաւո՛ր վայրկեան, ազեպալար պահեր...։

Թշնամի խուժանը դարձեալ չարժիլ սկսաւ։

Հրետանիներ գրուեցան ապառաժներուն գագաթները, և ամբակոծումը վերսկսաւ մոլեգին թափով մը։ Ռմբակոծումը վճռական հանգամանք մը տուաւ ճակատամարտին։ Վերէն, անմատչելի ժայռերէն վար, անդադար կը տեղար գնդակներու կարկուտը, և գիակներու կարկառը կ'աշտարակուէր, կը բրգանար։

Անդոքի գագաթէն կը լսուէին վայրենի վոնմակներու խառնաժխոր աղաղակները, որոնք դեպի վեր կը բարձրանային։

Այսպէս, անընդհատօրէն կը մղուէր երկուստանք կատաղի կռիւը, առանց տակաւին մէկ կամ միւս կողմը հակած ըլլալու յաղթութեան նժարը։

Ու գիշերը վրայ կը հասնէր։

Անդոքի գագաթը քաշուող հայ ռազմիկները, տակաւին կը կռուէին։

Վերջապէս լռեցին թնդանօթները, լռեցին հրացանաձգութիւնը վարչին։ Սակայն. ժայռերուն գագաթները նստող հայ հրոսախումբերը, Արգոսի աչքերով կը հսկէին, ո՛և է պատահականութեան դէմ ու կազմ ու պատրաստ գտնուելու համար։

Կէս գիշերուան յարձակումը, փորձ մը թշնամի գունդերուն կողմէն, վիժեց։

Գանի՛ գանի ցերեկներ ու գիշերներ տեւեց այս վիճակը, գանի՛ գանի ճակատամարտներ մղուեցան հոն, Անդոքի չուրջը, և գանի՛ գանի անդամներ յաղթող ելան Սասնոյ պատերազմիկները, և արդարև, միշտ յաղթող պիտի հանդիսանային ասոնք, եթէ պաշարն ու ռազմամթերքը չը պակսէին յանկարծ, և եթէ Սովը սաւառնամիւ կախուած չըլլար իրենց գագաթներուն վերև...։

Այս տխուր պայմաններուն տակ, Սասուն կը յաղթէր, գերմարդկային ճիգերով, տոկալ և դիմադրաւել մինչև Օգոստոսի տասնըհինգը։

Այ՛լ հատած էր պաշարը, այ՛լ սպառած էր ռազմական վերջին մթերքը։ Սովը՝ ներսէն, թշնամին՝ դուրսէն, Անդոքի մարտիրոս ժողովուրդը ճգնաժամային րոպէներ կը բոլորէր։ Յուսահատութիւնը, ակարներուն այդ հզօր ղէ՛նքը միայն կը մնար. և սակայն, Սասունցին՝ հզօր ծնած ու ազատ ապրած, այդ ղէնքը չէր գործածեր երբեք։

Յուսահատութիւնը չէր խօսեր անոր սրտին. ան գերագոյն րոպէին մէջ, գիտեր բազմապատկուիլ և արհամարհել ամէն ընդդիմադիր ոյժ։

Կելիեկիւզանի, Սեմալի ու Շէնիւքի կարեւոր ուժերը, որոնք չաթաթներով կրցած էին տոկալ վայրենի վոհմակներուն ու Համիտիյէ գունդերուն կատաղի յարձակումներուն, մաքառելով սովին ու ռումբերուն դէմ միանպամայն, սպառնացող անխուս-

սափելի վտանգին դէմ վերջնական միջոց մը գտնելու յոյսով, Անդոքի սարին վրայ գիշերաժողով մը գումարեցին։

Խմբապետներու այս գիշերաժողովին մէջ որոշուեցաւ անմիջապէս պատգամաւորներ ղրկել Տալուորիկ, որ անընդհատ պատերազմի մէջ էր թէև, սակայն տակաւին մեծաքանակ պաշար ունէր ռազմամթերքի։

Պատգամաւորները գիշերանց մեկնեցան Անդոքէն և գաղտնի կածաններէ անցնելով՝ հասան Տալուորիկ, ուր Մուրատ կը վարէր ինքնապաշտպանութիւնը։

Ընկեր Մուրատ ու քաջարի Տէր Գաբրիէլ քահանան, Անդոքի պատգամաւորներուն հետ անմիջապէս կը մեկնին Տալուորիկէն, ընտրեալ երիտասարդներու հրոսախումբով մը, առատ պաշար ու ռազմամթերք տանելով իրենց հետ։

Վերատին կ'ոգեւորուի Անդոք։

Յաջորդ օրը կ'սկսի անվեղ ճակատամարտ մը։ Թշնամի գունդերէն մաս մը մեծ կորուստներով կը փախչին, և, մինչև իրիկուն կռուելէ ետքը, Հայերը կը յաղթեն։

Այս ճակատամարտին մէջ զարմանալի նախճիրներ կը գործեն երեք գեռատի երիտասարդներ, Ադամ, Գեւօ և Կրպօ, Սասնոյ անուանի հրոսախումբէն։ Ադամ, բարձր քարաւայրի մը գագաթը կանգնած, կը գոռար.

— Թո՜ւք, նախատի՜նք ձեզի, որ կը փախչիք Ֆլաի առջեւէն, վատե՜ր, վատե՜ր, փախէ՜ք, մեռէ՜ք ձեր որջերը, եթէ ո՛չ, Սասունցին գեռ ունի ձեզի համար տաք տաք գնտակներ...։

Գեւոն կը մռնչէր.

— Վայրենինե՜ր, ո՞ւր էք ո՞ւր, ցոյց տուէ՜ք հա-

սակնիպ. կը կարծէ՞ք թէ Սասունցին դողար ձեր ռումբերէն...։

Հրամանատար բաշային կատաղութիւնը գագաթնակէտը հասած էր. աչիրէթներու խուժանը, ա՛լ անկարող կառնելու, սկսաւ ընդվզիլ։

— Անկարելի՛ է յաղթել սոնց, կը սրտնջային։ սոնց հետ գերբնական ո՛յժ մը կայ որ անխնայ կը ջարդէ մեր շարքերը. արձակէ՛ մեզ, բաշա՛, եթէ ո՛չ, այսուհետև իրարու դէմ պիտի գարձնենք մեր զէնքերը...։

Հրամանատարը զո՛ւր կը պաղատէր, զո՛ւր կոչեմ կ'ընէր անոնց սոսկատկան հպարտ զգացումներուն։ Վհատութիւնը տիրացած էր շարքերուն, հոգինները թուլցած, կամքերը մեռա՛ծ էին...։

Ուստի, հրամանատարը գիմեց իր սովորական միջոցներուն. կը խոստանայ վերջ մը գնել կռիւներուն և խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ իր կանոնաւոր բանակին ու Համիտիյէ հեծելազունդերուն միւս հրամանատարները, ինչպէս նաև աչիրէթներու խուժանին աւատապետները։ Միաձայնութեամբ կ'ոչնչացնել հաշտութիւն կնքել և իսկոյն հաշտութեան դրօշակ մը կը պարզուի Անդոքի բարձր պարիսպներէն մէկուն վրայ։ Պատգամաւոր մը կը ղրկուի Անդոքի գագաթը և հաշտութեան նախնական պայմանները կ'նքուելու համար բանակցութեան կը հրաւիրուին հայ ռազմիկներուն պետերէն գլխաւորները։ Հաշտութեան իրրև գրաւական, բաշան կը խոստանայ Հայերուն, մինչև այն ատեն մզուած պատերազմներուն հետեւանքով իրենց կրած վնասները տուժել տալ կառավարութեան գանձէն։

Հաշտութեան դրօշակը պարզուելէ ետքը, երբ կուսակից դադրեցաւ հրացանաձգութիւնը, և առժամանակեայ գինադադար մը հռչակուեցաւ։

Հրամանատար բաշային պատգամաւորը, ճերմակ դրօշակ մը բարձրացուցած, կը մագլցէր դէպի սարը։ Դ. Զօրաբանակէն սպայ մըն էր, հարիւրապետ Բէշիտ էֆէնտի, ներկայացաւ Մուրատի. յանձնեց բաշային նամակը, որ կը պարունակէր հաշտութեան խոշոր պիծերը։

Պատգամաւորը չէր ճանչնար Մուրատը, ո՛չ ալ միւս խմբապետները։

Մուրատ ծայրէ ծայր կարդաց նամակը և բացատրեց զայն իր ընկերներուն. յետոյ, դառնալով պատգամաւոր սպային.

— Հարիւրապե՛տ էֆէնտի, ըսաւ միամիտ դէմքով մը, բարի գալուստ կը մաղթենք ձեզի և կը յուսանք թէ ձեր պատգամաւորութիւնը յաջողութեամբ պսակուի։

Շնորհակա՛լ եմ, էֆէնտի՛, վստահ եմ թէ՝ չը պիտի մերժուի մեր բաշային հաշտութեան առաջարկը, որ անկեղծ է և հետեւաբար երկուստեք ընդունելու արժանի։

— Շա՛տ լաւ կը խօսիք, հարիւրապե՛տ էֆէնտի, ես կը փափաքիմ որ ժամ առաջ գոյանայ առաջարկուած հաշտութիւնը. սակայն, իմ փափաքս բաւական չէ՛, ես մէ՛կ ձայն ունիմ միայն. ներկաներուն ձայները պէտք է միանան, որպէս զի կարելի ըլլայ ձեզի պատասխանել։

— Սակայն, յարեց սպան նշանակալից չարժուձեւով մը, կրնա՞մ արդեօք իմանալ թէ՝ որո՛ւ հետ է որ կը խօսիմ։

— Անշո՛ւշտ... Սասունի գիւղերէն եմ, ինչպէս հոս համախմբուած բոլոր ընկերներս։

— Ներեցէ՛ք էֆէնտի, ըսաւ սպան չարամիտ նայուածք մը չեզտելով Մուրատի, դուք գիւղացի չէ՛ք, գեղջուկի տարազի մը տակ քաղաքացի՛ մըն էք...։

Ներկաները քրքջալիր խնդացին։

— Ձեր լեզո՛ն կը վկայէ, չարաճակեցա պան, դուք հասարակ գիւղացի մը չէ՛ք կրնար ըլլալ։

— Այնպէ՛ս թող ըլլայ. սակայն ես ձեզի ըսի թէ՝ Սատունցի եմ, կէլիկիւզանէ՛ն։

— Այո՛, էֆէնտի՛, ըսաւ Տ. Քաջ, մեր գիւղէն է։

Քահանային յայտարարութեան վրայ, ապան լռեց։

— Ուրեմն, չարաճակեց Մուրատ, եթէ կարելի է, մեզ առանձին ձգեցէ՛ք քիչ մը, մեր մէջ խորհրդակցութիւն մը կատարենք և յետոյ արդիւնքը ձեզի հաղորդենք։

Պատգամաւորը, խմբապետներէն մէկուն առաջնորդութեամբ, ընտանիքներէն հեռու, ապառաժի մը տակ առանձնացաւ։

Ապին, Մուրատ, իր զէնքի ընկերներուն հետ խորհրդակցութեան մտաւ, պատգամաւորին տրուելիք պատասխանը պատրաստելու համար։

Խմբապետներուն ժողովը չատ ազմկալից անցաւ, որովհետև Մուրատէն ու Բես Գրգոյէն զատ, միւս խմբապետները, նոյնիսկ քահանաները, գրկաբաց կ'ընդունէին հաչատութեան առաջարկը, իբրև անըսպասելի բաղդ մը, խիստ նպաստաւոր առիթ մը, զոր փախցնել յիմարութի՛ւն է, կ'ըսէին իրարու։ Ա՛հ ձեզ խմբապետներ, ո՞վ պիտի համարձակէր մեղադրել զանոնք...։ Սովը սոսկալի աւերներ կը գործէր, անօտոյզ վաղուան արհաւիրքը կը սաստառնէր իրենց գլխուն վերև. այդ առաջարկը մերժել՝ դաւաճանո՞ւիլ էր հայրենիքին...։ Միամի՛տ, անձնուէ՛ր զինուորներ, որոնք միայն կռուիլ գիտէին, ու կը կարծէին քէ՝ թշնամին անկեղծ հաչատութիւն մը կ'առաջարկէր։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, եղբայրնե՛ր, կ'ազերսէր Մուրատ, չը խաբուի՛նք Համիտի ներկայացուցիչներուն կեղծ ու պատիր խոստումներէն, յետոյ կը զղջանք.

— Ուրեմն ի՞նչ ընենք, յարեց Տէր Պետրոս Տէր Ղազարեան նորընծայ քահանան, մերժե՞նք այս հաչատութեան առաջարկը։

— Այո՛, մերժե՛նք, գոռաց Բես Գրգո, այս առաջարկը ծուղա՛կ մըն է։

Եւ կարծիքները բաժնուեցան երկուքի։ Թէև ուղեմ խօսողներ չատ եղան. վերջապէս անկարելի եաւ հաչատանութիւն մը գոյացնել երկու ներհակ կողմերուն միջև։ Մուրատ ու Բես Գրգո կը պնդէին իրենց կարծիքին վրայ, մինչդեռ Տ. Քաջ, Տ. Յովհաննէս ու Տ. Պետրոս քահանաները, ինչպէս նաև միւս գիւղերու բեսերը, հաչատութեան կողմը կը հաւանէին։ Այսպէս, վիճաբանութիւնները կը տեւէին ժամերով և պատգամաւոր ապան դեռ կ'սպասէր պատասխանի մը։

Մուրատ, վերջին փորձ մըն ալ ընելու համար, ոտքի ելաւ.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ, ես յաճախ հանդիպած եմ համիտեան բռնապետութեան անարգ պաշտօնեաներուն, որոնք երբ կը հանդուրժեն թէ իրենց հակառակորդը զօրաւոր է, և թէ՝ չպիտի կրնան յաղթել անոր ուղիղ ու պարկեչտ միջոցներով, նենգութեան կը դիմեն, մինչև որ ձգեն զայն իրենց լարած թակարդին մէջ. ահա կը կրկնեմ, ես այս առաջարկին տակ կը նշմարեմ վտանգաւոր դիտում մը. եթէ ինծի կ'անսաք, հիմակուընէ ետ կը դրկենք սպան և հրամանատարը կը հրաւիրենք որ չարաճակէ կռուիլ. կը կարծէ՞ք թէ այս առաջարկը վճռանձնութենէ բըխած ըլլայ... սակայն ախո՛ն, դեռ չէ՛ք ճանչցած Համիտի արբանեակներուն կեղտո՛տ հոգին. ասոնք ո՛չ խիղճ ունին, ո՛չ պատիւ, ո՛չ հայրենիք ունին, ո՛չ կրօնք. ասոնց համար ի՞նչ նշանակութիւն կըրնայ ունենալ ընտանիքի սրբութիւնը. կը ծաղրե՛ն

ասոնք մեր քոյրերուն ու մեր մայրերուն լացուկոծը. եթէ անգամ մը սիրանան մեր դիրքերուն, եթէ ձեռք անցընեն անգամ մը մեր ընտանիքները, պիտացած ըլլաք, միամիտ ու բարի՛ ընկերներ, ո՛չ սեռի պիտի խնայեն, ո՛չ տարիքի...: Կ'աղաչե՛մ, չառնե՛նք այս վտանգաւոր քայլը, և՛ զրկենք պատգամաւորը...: Ա՛լա, իմ աղնիւ Սասունցինե՛ր, մտիկ ընե՛նք Մուրատ Ջանի, հետեւի՛նք իր օգտակար ու փրկարար խորհուրդներուն, մեր ձեռքով մեր գերեզմանը չը փորենք...:

Ո՛չ մէկ արձագանգ...:

Խմբապետները, բոլոր քահանաներով ու րեսեւրով, հակամէտ էին հաշտութեան. ա՛լ ձանձրացած էին, յոգնա՛ծ էին, ա՛լ անհանդուրժելի կը գտնէին իրենց ընտանեկան կացութիւնը: Սովէն կմախք դարձած մանկիկներ ու մատղաշ աղջիկներ, ուրուականներու պէս կը թափառէին, չէջ ու նուազուն աչքեր կը թարթափէին իրենց շուրջը. «հա՛ց, պատառ մը հա՛ց», ցաւագին աղաղակներէն կը գալարուէին ափլքները: Պատգամաւոր ապան՝ աւետաբեր, երկինքէն զրկուած հրեշտակ մը կը թուէր իրենց աչքերուն: Հաշտութեան ծիածանը պիտի ծածանէր իրենց գլխուն վերեւ ու պիտի վերջ մը գտնէր իրենց տառապանքներուն:

Ոտքի ելաւ Տէր Ղազարեան Տէր Պետրոս նորընծայ քահանան, կէլիկիւզանի նոր Դեւոնդ Երէցը.

— Ընկերնե՛ր, հայրենիքի անձնազո՛հ զինուորներ, իրաւո՛ւնք ունին ընկեր Մուրատ ու Րեւ Գրգո, թշնամին նենգաւո՛ր է, նենգաւո՛ր և հաշտութիւնը վտանգաւո՛ր. եթէ ինծի հարցնէք, ես մինչեւ վերջին չունչս կռուելու պատրաստ եմ, բայց, Անդոքի սարահարթին վրայ, ամէն րոպէ, ամէն ժամ, դժբաղդ դիտող մըն եմ ամենացաւալի

տեսարաններու, ականջներս խոցոտուեցա՛ն սովահար մանկիկներու լացի ճիչերէն ու ժողովուրդիս արցունքները սրբելու համար ուրիշ ձար մը չը մնաց, բացի ի հաշտութենէն. վե՛րջ մը դնել պէտք է այս կացութեան. ուստի, մտիկ ըրե՛ք, ես ուրիշ առաջարկ մը պիտի բերեմ ժողովին, գործնական և ընդունելի առաջա՛րկ մը.— կրնանք ընդունիլ հրամանատար բաշային առաջարկած հաշտութիւնը, սակայն մէ՛կ պայմանով.— Սպան հիմա ետ կը զրկենք գրաւոր պատասխանով մը, մեր կողմէն կ'առաջարկենք, իրրև առաջին և վերջին պայման հաշտութեան, ետ քաշել իր ռուսաց բանակը՝ մեր Անդոքի կողերէն, թնդանօթ, ռազմամթերք, պաշար, զինուոր, ամէն բան վերցնել տանիլ, վար իջնել ռուսաց, դաշտին մէջ, և մենք մեր կողմէն, պատկառելի թիւով պատգամաւորութիւն մը կազմելով, կ'երթանք հրամանատար բաշային քով և տե՛ս կը կնքենք հաշտութեան պայմանները. ասիկա ի՞նչպէս կը գտնէք, ընկերնե՛ր:

Ամէնուն կողմէն ալ հաւանութեան ձայներ բարձրացան, բայց ի Մուրատէն ու Րեւ Գրգոյէն, որոնք քացարձակապէս կը մերժէին ո՛և է հաշտութիւն...:

Ա՛յսպէս, գոռոզ Սասունցի առիւծները, սովէն ու ռազմամթերքի չգոյութենէն ահխրուած, հակառակ Մուրատի ու Րեւ Գրգոյի թախանձագին բողոքներուն ու համոզիչ փաստերուն, և ամէն վըտանգ արհամարհելով, կը զինջանին ընդունիլ հաշտութեան առաջարկը:

Մուրատ ու Րեւ Գրգո կը բաժնուին ու կը հեռանան, ներկայ չըլլալու համար միւս խորհրդակցութեանց, ա՛յնքան կոտրուած էր իրենց սիրտը:

Պատասխան մը գրուեցաւ Տէր Պետրոս քահանային առաջարկած բանաձեւով, և պատգամաւոր ապան չուտով հա՛ զրկուեցաւ:

Գիշերը վրայ հասաւ։

Յաջորդ օրը, առաւօտն կանուխ, Անդոքի սա-բանարքէն պիտի մեկնէր պատգամաւորութիւն մը, եթէ հրամանատար բաշան իր բանակը ետ քաշած ու սաորոտը իջած ըլլար բոլոր ռազմամթերքովը։

Գիշերը, քունը փախած էր Մուրատի ու Բես Գրգոյի, որոնք վաղորդայնի աղէտքը կը նախազգային և գո՛ւր կ'աչխատէին տարհամոզել հաշտութեան ջերմ կուսակիցները, որոնք առնդոտ անձկութեամբ մը կ'սպասէին վազուան արշալոյսին, որպէսզի պատգամաւորութիւնը վար իջնէր, Անդոքի սաորոտը, ուր իջած պիտի ըլլար արդէն Մուսթաֆա բաշայի բանակը, հաշտութեան վերջնական պայմանները կնքելու համար։

Մուրատ ու Բես Գրգօ առանձնացած, կը խորհըրդակցէին տակաւին։ Մազմիկներէն՝ Ադամ. Գեւօ և Կրպօ, այս երեք պատանի հերոսները, պատգամաւորութեան պիտի մասնակցէին. ատո՛նք ալ վաղը պիտի վար իջնէին դաշտը, հաշտութեան պայմանները կնքելու համար։ Մուրատ կը խորհէր դոնէ այդ երեք առիւծասիրտ ռազմիկները, և իրենց նըմանները պահել Անդոքի սահմանները, ամէն պատահականութեան դէմ, ընտանիքները պաշտպանելու համար, սակայն, ատոնք, միւսներէն աւելի անհամբեր, կ'սպասէին որ չուտով լուսնար, որպէս զի խառնուէին պատգամաւորութեան մէջ ու վար իջնէին, իրենց աչքերով տեսնելու Թշնամի բանակը։

Ամէն կարգադրութիւն վերջացած էր սակայն. Մուրատի ու Գրգոյի բոլոր պաշտօնեաները, զգուշացուցիչ յորդորները մեռժուեցան. վճռուա՛ծ էր, հաշտութիւնը պիտի կնքուէր...։

Գիշերուընէ կազմուեցաւ պատգամաւորութիւնը՝ որուն գլուխը կը գտնուէին հետևեալները. —

Կէլիէկիւզանէն՝ Տէր Պետրոս նորընծայ քահանան, Նիկօեան Օհան և Կէլիէկիւզանի Բես Պետօն։

Շէնիքէն՝ Տէր Տօնապետ քահանան և Գորքէհան Սաքօն։

Սեմալէն՝ Տէր Յովհաննէս քահանան և Կածօհան Շառօն։

Տալւորիկէն՝ Փուրխ Թաղի քալարի Տէր Գաբրիէլ քահանան և Տալւորիկ Թաղէն՝ Զօռօհան Պետրոսը, և ատոնց կ'ընկերանար հարիւր վաթսուն ընտիր ռազմիկներ։

Թշնամի բանակին մէջ սկսած էր չարժուիմ մը։

Պատգամաւոր սպան վերադարձած, Սասունցիներուն պատասխանագիրը յանձնած էր հրամանատար Մուսթաֆա բաշային. այս վերջինը, ժողովի հրաւիրած էր սպայակոյտը, Համիտիէ հեծելագունդերու հրամանատարներն ու աչիրէթներու պետերը, Սասունցիներուն պատասխանը հաղորդելու և վերջնական որոշում մը ձեռք բերելու համար։

Այս գիշերաժողովին ներկայացաւ պատգամաւոր սպան, իր տեսածը պատմելու համար։

— Տղա՛ս, Բէչի՛ր էֆէնտի, ըսաւ բաշան, ի՞նչ տեսաք այս լերան գագաթը։

— Բաշա՛, յարեց պատգամաւորը, անապին բազմութիւն մը տեսայ, ամէնքը զինուած. կիները, աղջիկները, տասը տասնեակու տարու տղա՛ք անգամ. անկարելի՛ է յաղթել ատոնց... գիտցա՛ծ ըլլաք, լերան բոլոր կարեւոր դիրքերուն վրայ դէտեր դրուած են, որոնք կը հսկեն մեր ամենափոքր շարժումներուն. ես առաստիլ չեմ պատմեր, աչքերո՛վս տեսայ. երիտասարդ մը կար իրենց մէջ, որ մաքուր Թուրքերէն կը խօսէր, թէև Սասունցիի տարազով, ա բա խ ջ ին դրած էր, չա՛տ կարիճ ու խելացի երեւցաւ ինծի. հաւատացէ՛ք, ո՛չ թէ մենք, եթէ մեր

գունդերուն վրայ կրկնապատիկ, քառապատիկ ուժեր ալ աւելնան, կարելի չէ՛ նուաճել զանոնք։

— Ա՛յդքան վախցուցա՞ծ են ձեզ, տղա՛ս. ա՛յդքան զարհուրելի՞ են այդ մարդիկները...։

— Ա՛յո՛, հրամանատա՛ր բաշա, սոսկալի՛, արիւնաչուէ մարդիկնե՛ր են. հապա կիները... հապա աղջիկնե՞րը...։

— Ի՞նչ կ՚ըսես, զաւա՛կս, ի՞նչ ունին կիները, աղջիկները...

— Ի՞նչ պիտի ունենան... իրենց կուրծքը ծածկըւած է փամփուշտներով, ամէնքը զինուած են. հրացան, ատրճանակ, դաշոյն, աչխարհիս բոլոր զէնքերը կը կրեն այդ կիները... հապա փոքր պատանիները, փոքրիկ հրացաններով, առաջնակարգ նշանառուներ են...։

— Զըսէ՞ք որ անյուսաճելի՛ են, ըսաւ բաշան, մինչդեռ սպայակոյտի միւս անդամները լուռ, կը հետեւէին երկուքին խօսակցութեան։

— Ա՛յո՛ բաշա էֆէնտի, անյուսաճելի՛ են. մե՛ծ կորուստներ պիտի տանք, եթէ տակաւին չարուշնակենք կռիւը...։

— Շա՛տ լաւ, պաշար չատ ունի՞ն.

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, բաշա՛ էֆէնտի, պաշա՞ր?. գիտէ՞ք ինչ կ՚ուտեն. կլկլի հա՛ց. ծայրայեղօրէն չարքաշ են ու սակաւապէտ. առտուընէ մինչեւ իրիկուն չոր հացի կտորիկով մը կը դիմանան. ես հարցուցի փորձ ըրի զիրենք, հակերով ուտելիքներ ունին. քարանձաւներու մէ՚ջ պահած են անթի՛ւ չուվալներ...։

— Իրենց պետերը տեսա՞ր։

— Սմէնքը չը տեսայ, միայն մէկ քանիներուն երեսը տեսայ. քահանանե՛ր կան իրենց մէջը, որոնց աչուընները խարոյկներու պէս կը վառէին. կատաղի մարդեր. ժողովուրդը գառնուկի պէս անոնց ետեւէն կ՚երթայ...։

Պահ մը լռութիւնը տիրեց։

Յետոյ հրամանատար բաշան գառնալով սպայակոյտի անդամներուն.

— Ի՞նչ կ՚ըսէք հիմա, ըսաւ անոնց, մեր զբօսած պատգամաւորը լսեցիք... խօսեցէք հիմա, ի՞նչ է ձեր կարծիքը, հաշտութի՞ւն պիտի կնքուի, թէ պատերազմը պիտի չարուշնակուի։

— Բաշա՛, մեզմէ աւելին Սէյտանցիներու սատապետը, ես չե՛մ կրնար չարուշնակել պատերազմը, հերի՛ք է որքան գոհ տուի իմ քաջ ձիաւորներս. վաղը հաչիւ պիտի տամ ես անոնց ընտանիքներուն. դուք կրնաք կռիւը չարուշնակել, անա՛ կ՚երեւի, ես իմ մարդիկս պիտի առնեմ քաշուիմ։

— Ա՛յո՛, այո՛, իրաւունք ունի Սէյտանցիներու յարգելի սատապետը, ըսաւ ուրիշ մը, Հայտարանցի աչիրէթէն, մենք չատ զղջացինք այսպիսի անխոհեմ գործի մը ձեռնարկելնուս համար. չիտակը. ե՛ս ալ պիտի քաշուիմ իմիններովս։ Ա՛յս ֆէլանները Մշոյ կամ ուրիշ տեղերու ֆէլաներուն չե՛ն նմանիր, ատոնք տարբե՛ր ցեղէ, տարբե՛ր խմորէ չինուած են, ատոնց հետ չե՛նք կրնար չափուիլ. եթէ կ՚ուզէք, բաշա՛, մենք Մշոյ Դաշտը կ՚երթանք, հոն ողջ միացած միւս քնակիչներն ալ թուրէ կ՚անցընենք, արջառ ու ոչխար կը քշենք կը տանինք, կիները կ՚առնենք... ռեւանպէնք, աղջիկները կնութեան կ՚առնենք... ատիկա դիւրին է, դաշտեցի ժողովուրդին գործը մեղի՛ ձգեցէք. մենք, եթէ յարմար կը գտնէք, զատւինք ձեր բանակէն և երթանք մեր միացեալ ձիաւորներով ասպատակե՛նք դաշտային գիւղերը...

Սպայակոյտին մէջ տաք բանավէճ մը սկսաւ. թէր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութիւն մը. ո-

մանք կը պնդէին անմիջապէս մերժել այդ առաջարկը, ա՛յնքան հրամայական, տեսակ մը մ ո ս կ ո վ թ է լ է ֆ ի, ղրկել երկրորդ պատգամաւոր մը, վերջնագիր մը ձեռքը, սահիպլու որ անձնատուր ըլլան, հակառակ պարագային՝ Սասունը, բոլոր շրջակայ գիւղերովը մոխրակոյտ մը վերածել սպառնալով։

Վերջապէս հրամանատար բաշային առաջարկուած ձեան վրայ, ժողովը որոշեց առերեսս ընդունիլ Սասունցիներուն պայմանները։ Ուստի, գիշերուընդ սկսաւ չուն։ Աչերեթները, իրենց ձիերով ու ռազմամթերքով կամաց կամաց սկսան վար իջնել Անդոքի կողերէն, հաստատուելու համար սառրոտի դաշտը. նոյնպէս, Համիտիէ հեծելապուդներէն ու կանոնաւոր բանակէն մաս մը միացան աչերեթներու կարաւանին։ Կողերուն վրայ, քարաժայռերուն մէջ մեկ քանի թնդանօթներ միայն գրուեցան, բանակալ գունդերուն հետ։ Ամբողջ գիշերը տեւեց վայրէջքը։ Շատ մը թնդանօթներ, ռազմամթերք ու պաշար, փոխադրուեցան սառրոտի դաշտը, ուր անմիջապէս լարուեցան վրաններըը։

Ճերմակ դրօշակ մը կը ծածանէր բանակատեղի կեդրոնին վրանը, ուր կը գտնուէր հրամանատար բաշան։

ԺԶ.

Աբշալոյսը կը բանար իր ծոցը, վարդափթիթ կոյսի մը պէս, վարդ, յասմիկ ու շուշան սրսկելով շուրջը, և չիկնոտ նայուածքներ ղրկելով հպարտ ու սեգ սարերուն, որոնք, գիշերուան ցօղէն թրջուած, և մշուշի թափանցիկ շղարշի մը մէջ փաթթուած, կը պահէին իր գիշական ոտքերուն տակ։ Երկինքի լուսացայտ առհաւքները բացուած էին. կաթ կը

ծորէր վերէն, ու ասլիներու սրբազան անտառները կը սարսռային, բարձունքներուն վերև սաւառնող վհատած ուրուականներուն նպումէն։ Հովիտներէն կը ծառանային, դէպի վեր կը սլանային հառաչանքները բոլոր տառապող իրերուն, և արիւնոտ ծաղիկներուն բուրումները կը ռաւալէին դաշտերուն ու բլուրներուն վրայ...։ Ու տակաւին կը մնայի՛ն մոխիրները գիւղերուն, աւաններուն, որոնք դեռ եւ բո՛ղ հրդեհուեցան։

Մուրատ ու Գրգո, սև ու սեպ քարաժայռի մը գագաթէն կը դիտէին թշնամի բանակին չարժուժը։ Կարաւաններ կարաւաններու նետուէ, կ'երկարաձգուէին, կ'իջնէին գնդապօրէն ու կը տարածուէին Անդոքի սառրոտի դաշտին մէջ, ուր վրաններըը կը լարուէին։ Նորածագ արեւուն տակ զէնքերը կը շողշողային։

Անդոքի սարահարթը կը թրթռար նռւասարդեան առաւօտներու լուսափրփուր ալիքներուն ու հեռուա գնդիւռներուն համբոյրներէն...։

Եռուզեռը սկսաւ։

ՀԱՐԻՒՐ ՎԱԹՈՒՈՆՆԵՐՈՒ գինեալ պատգամաւորութիւնը կ'երերար։ Անդոքի սառրոտէն, դաշտի կեդրոնին վրանին վերև կը ծածանէր ճերմակ դրօշակը, հաշտութեան նշանակի մը պէս։

Նշանը տրուած էր։

Ծծկեր երախաներուն ձիչը, մատղաշ աղջիկներուն լաց ու կոծը, սովաստանչ կիներու, գալկահար մայրերու հեծկլտանքը, ծերուներու պաղատանքը, ռազմիկներուն որոտացող աղաղակները, այս ամէնը խառնուած իրարու, Անդոքի սարահարթին վրայ, թախծոտ, աղեխլար, վայրագ դաշնակութիւն մը կը կազմէին։

Առաջ անցան պատգամաւորութեան պարագլուխ-

նները՝ Տալուորիկի Տէր Գաբրիէլ, Շէնիքի Տ. Տօնապետ, Սեմալի Տ. Յովհաննէս ու Կելիէկիւզանի նորընծայ Տ. Պետրոս քահանաները, չրջապատուած բոլոր գինուորագրուած Սասունի խմբապետներէն ու ընտիր ընտիր ռազմիկներէն։

Բես Գրգոյի աղերսագին ձայնը կը խեղդուէր աւանոյ աղաղակներուն մէջ։

Մուբաա, վերջին անգամուան համար, վար իջաւ ևս քարաժայռէն, մօտեցաւ հաշտութեան համար աւրիւնի ճամբան գացող իր սիրական համհարզներուն, և կերկեր ձայնով մը.

— Ընկերնե՛ր, բաւ, գիտե՞մ, պիտի մեկնի՛ք, զո՞ւր են պաղատանքներս, ձեր ականջները խո՛ւլ պիտի մնան իմ ձայնիս. բայց, յիշեցէ՛ք, ընկերնե՛ր, յիշեցէ՛ք իմ վերջին խօսքերս. թշնամին թակա՛րդ է լարեր, թակա՛րդ...։

Մուբաաի ձայնը խեղդուեցաւ...։

Ու վայրէջքը սկսաւ արագ արագ։ Ռազմիկները, կիները, մայրերը, ևս ևս նախազգացումներէ ամպռոտած, արցունքոտ աչքերով կը հետեւէին մեկնողներուն։

Իջած էին Անդոքի սառոյցը, և կը պատրաստուէին ուղղուիլ դէպի կեդրոնի վրանը, որուն վրա կը ծածանէր հաշտութեան? դրօշակը, և որուն առջև նստած, իր սպայակոյտով, իրենց պիտի սպասէր հրամանատար Մուսթաֆա բաշան...։

Եւ ահա՛, թշնամի բանակը հնչեցուց պատերազմի ազդարար փողը։

Անդոքի կողերէն, թնդանօթները գոռացին։

Պատգամաւորներու վաչտը պաշարուած էր, ծուղակի մէջ ինկած...։

Մուբաաի ու Բես Գրգոյի դուշակութիւնը կը կատարուէր։

Ահաւո՛ր պահ, արնաբաղձ տեսարան...։

Կարկուտը կը տեղայ, ուժգին, կատաղի, Անդոքի ժեռուտ կողերէն։

Թնդանօթները կ'որոտան, հրազէնները կը ճայթեն, հրացանի բերանները նոր կը ժայթքեն... ռումբերը կը պայթին ու չանթերը կը չառաչեն...։

Դիակները թաւալգլոր, իրարու վրայ կը տապալին։ Վայրենի վոնմակները կը խուժեն, վիրաւորներուն վրէժի աղաղակները կը խառնուին անդադար արձակուած ռումբերու ու գնդակներու պայթումներուն։

Փաշարման չղթան կը սեղմուի։ Անդոքի սառոյցն վար իջած հարիւր վաթսուններորու չուրջը դժոխային ցլամարտ մը կը մղուի, ու բոցերը կը փայլատակեն։

Հէյ Սասունցիները չա՛տ ուշ կ'իմանան լարուած դաւը...։

Ճգնաժամի րոպէ՛ն է, վերադա՛յն րոպէն։

Շարքերը կը խառնան ու կը մօտենան իրարու։

Հիմա պիտի սկսի ճակատ առ ճակատ կռիւը, կուրծք կուրծքի կռի՛ւը։

Լռեցին հրազէնները, ա՛լ չեն գոռար թնդանօթները, ա՛լ դադրեցան գնդակներու կարկուտը։

Նաջախը (կացին), խանջարը, դաշո՛յնը կը նետուին առաջերէն։

Կռուողները խառնուեցան իրարու. փաթթուեցա՛ն... պիրաք կը խեղդեն, իրարու փո՛ր կը ճեղքեն. ափիքներ դուրս կը թափին, գլուխներ կը թռչին օդին մէջ, թևերը վար կ'իյնան, կիսամեռ դիակները գաշտին մէջ կը չարուճակեն ոգոռումը, ժանիքներու, եղունգներու բզքտումները...։

Ու դիակները, վիրաւորուածներու մարմիններուն հետ չփոթ, իրարու վրայ կը դիզուին, կը կու-

տակուբին, բլուրներ կը կազմեն Անդոքի սաորոտը, ուր տեղ տեղ, արիւնի եղտիւրներ, լիճեր կը ձեւանան։ Եւ սակայն տակաւին կը տեւէ մարդազոհը։

Գաղանամարտի այս կրկէսին մէջ, անդամատուած մարմիններու այս ճիւաղային գրկախառնուածներուն մէջ, պրկուած կզակներու մէջէն գլուխ ցցող ժանիքներու և սուրի հարուածով մը ձեռքէն կէս մը զատուելով կախուած մահակներու մէջէն ցցուող եղունգներու այս վայրագ հանդիպումներուն մէջ, ա՛լ կարելի չէ՛ ճանչնալ, որոշել խաթարուած դէմքերը, որոնք նոզկալի, գարշելի, քամմնելի համայնապատկեր մը կը պարզեն հոն, Անդոքի սաորոտի դաշտին մէջ...։ կարուած ականջներէն ու քիթերէն ցայտած արիւնովը ներկուած, անճանաչելի դարձած գլուխներ, որոնց վրայ, պայմած աչքերու վերջին պլպլուքները կը նուաղին։ Կուշտին մնացած գաւչոյի մը կակիծէն գալարուող դնդերներուն վերջին մնացորդ ուժո՛վը պինուած բազուկներ, որոնք պինդ մը կը պրկուին ու կը պլլուին վիզի մը, որ արդէն կիսովի զատուած է ուսէն։

Հոս, սաորոտի ապառաժի մը կռնակին վրայ կը թապլակին երկու դէռ չնչող դիակներ, որոնք զիրար կը խածկռտեն, կը բզքտեն, իրարու միսի կտորներ կը փրցնեն, իրենց արիւնլուայ մարմինի միսերէն ու կը ծամծմեն հուսահատ։

Հոն, արիւնի լիճի մը մէջ, կը լողան, կը թաւալին, կը սուզուին ու կը յառնեն մարդկային զարհուրելի կերպարանքներ ու յետոյ, քանի մը վայրկեան եռքը, կը թաղուին ու կ'անյայտանան արիւնի ալիքներուն տակ, ծիրանի փրփուրներ արտկելով արեւին դէմ...։

Հոն, քանի մը քայլ անդին, մոլեգին խուժանի մը խիտ անտառին մէջ, կռնակնին ժայռի մը տը-

ւած, երեք կտրիճներ, կուշտ կուշտի, դաշոյնները, խանջարներ ու նաջախներ կը ճօճեն, կը խաղցընեն օդին մէջ, մինչ իրենց դիմացէն, երկու քոչերէն, եռեւէն, կը տեղան անդադար տարափները գնտակներուն, ու կը ծակծկեն իրենց գեղեցիկ մարմինները, և սակայն տակաւին կը չարժին գըլուխները, կ'սպառնան, կը մաքառին բազուկները. երե՛ք խարտեաշ գլուխներ, երե՛ք ալ արախչինով, ամէն մէկը՝ նոր Աբէս մը, երեքը միասին վրէժխնդիր երրորդութի՜ւն մը...։

Ահա՛ երեք հերոսները, պատանի ռազմիկները, որոնց ամէն մէկը տասնեակ մը քուրդ փռած է գետին ու հիմայ, ասոնց դիակներէն պատնէշ կազմած, կը կռուի, կը կռուի, կը կռուի...։ Թշնամին կը դողայ, կը սասանի, չկրնար մէկ քայլ առաջանալ։ Հարիւրաւոր խուժանէ մը պաշարուած են սակայն, վերջին վայրկեանները կը համրեն, իրենց թարմ, առոյգ, մատաղ կեանքի վայրկեանները, և, միշտ կռուելով, և դիակ դիակի վրայ փռելով, արագ արագ, չարունակ, վերջապէս... կը թուլնան, երե՛ք ալ գնտակի հարուածներ ստացած են, երեքն ալ իրենց ճակտէն ու կուրծքէն...։

Կը նուաղին ու կը փլչին իրենց զոհերու դիակներուն բլուրին վրայ։

Պաշտելի՛ պլուխներ, համբուրելի՛ բազուկներ Սասնոյ չեկ կորիւններուն.— Ադա՛մ, Գեւօ՛, Կրպօ՛։

Վերէն, Անդոքի գագաթէն, Մուրատ ու Գրգո կը դիտեն տեսարանը։ Սարահարթի ժողովուրդին պլուխը կանգնած, Կէլիէկիւզանի Տէր Ղազ քահանան, Մուրատի յորդորներէն ու Գրգոյի պատասանքներէն պարտուած ակամայ կը պահէր սարահարթը, հարիւրաւոր ռազմիկներով, ուր առաջ կը նետուի, հարիւրաւոր ռազմիկներով, որոնք աւա՛զ, ո՛չ փամփուշտ ունին, ո՛չ ռազմամը-

թերք, և որոնց բերանը կվկլի փշրանք մը չէ մտած քանըչորս ժամէ ի վեր, և կը գոչէ.

— Մուրա՛ծ Ջան, Մուրա՛ծ Ջան, թոյլ տուէ՛ք երթամ, ե՛ս ալ խառնուիմ մեր նահատակներու ե-բամին, անո՛նց հետ միասին մարանչիմ ու անո՛նց հետ մեռնիմ։

— Տէ՛ր Քալ, ըսաւ Մուրատ խեղդուկ ձայնով մը, ո՞ւր կ'երթաք, ո՞ւր, ո՞վ պիտի պաշտպանէ այս անղէն ընտանիքները...։

Ու Մուրատ կուլար երախայի մը պէս։

Սակայն Տէր Քալ, առիւծի մը պէս կը մռնչէր.

— Մուրա՛ծ Ջան, մեր զաւակները՝ հոն օրհա-սական կռի՛ւը կը մղեն, մենք հոս կրնա՞նք անս-տարբեր հանդիսատեսներ ըլլալ միայն. այս ընտա-նիքները չե՞ն կրնար օգնել մեզի, Սասնոյ մատակ մատակ առիւծները չե՞ն...։

— Ի՞նչ ընենք...

— Ի՞նչ կ'ընէ անղէն հաւը, Մուրա՛ծ Ջան, մը-ոընչից Տէր Քալ, երբ բազէն կը յարձակի իր ձա-գերուն վրայ, ի՞նչ կ'ընէ մատակ առիւծը, երբ իր կորիւնները կը տեսնէ որսորդներէ պաշարուած...

Բես Գրգո վրայ հասաւ ու գոռաց.

— Մուրա՛ծ Ջան, թոպէները կը սուրա՞ն. անա՛ ես, անա՛ մեր ընտանիքները. հրամայեցէ՛ք միայն... եթէ փամփուշտը կը պակսի, Անդոքի քարերը չե՞ն պակսիր. մեր ընտանիքները չե՞ն նմանիր ուրիշ քաղաքներու փափուկ տիկիններուն, ո՛չ ալ զար-դամոլ աղջիկներուն...։

— Ուրեմն, յարեց Մուրատ ընկճուած դէմքով մը, քարեր գլորենք, ժայռե՛ր...։ Սակայն, կ'աղա-չե՛մ, քիչ մը խորհեցէ՛ք, թշնամին չա՞րթնոտր այն աստն, չը՞ հասկնար մեր գաղտնիքը, չը՞ գուշակեր թէ մեր փամփուշտները սպառած են ու մենք, գըն-տակներու տեղ՝ քարեր կը տեղացնենք...։

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

Սակայն. ամէն առարկութիւն անօգուտ էր. սա-բանարկի ժողովուրդը գերագոյն ճգնաժամին մէջ, ստորոտի ռազմիկներուն օգնութեան վազելու ան-զսպելի անդիմադրելի կը տանջուէր։

Մուրատ, հազարաւոր երկտեղ ռազմիկներու միա-համուռ ազազականերէն խելայեղ, տեղի տուաւ։

Ու հազարաւոր բազուկներ բարձրացան օդին մէջ։ Վիթխարի ապառաժներու թաւալգլոր գահա-վիժումը սկսաւ։

Իսկ վարը, Անդոքի ստորոտը, տակաւին կը հա-սէր արիւնը հեղհեղօրէն։

Հոն, կիսամեռ դիակներու կարկառները կը բար-ձրանային ու այդ կարկառներուն վրայ մարդկային կառափներու թաւալումը կը տեսնուէր։

Եւ արեւը, իր միջօրէի հրեղէն հեղհեղները կը թափէր պատերազմի դաշտին վրայ, ուր արիւնի հե-ղեղները կը թաւալէին, կը չոգիանային. կ'երթա-յին խառնուիլ վառօդի մուխերուն ու դաշտի փոշի-ներուն, որոնք մթնոլորտը կը պատէին։

Քիւրտ աշիրէթներու չեխերը, այս խուճապ տես-նալին, արիւնի մէջ լողացող իրենց հազարաւոր մարտիկներու դիակներուն տեսքովը մոլեգնած, սա-րիւնուայ աչքերով կը հետախուզէին քահանաները, որոնք դեռ ողջ, կը մարանչէին ու գետին կը փռէին աշիրէթներու հարիւրաւոր դիակներ։

Ա՛հ, ա՛հ, քահանայ մը, ուխտակալ զինուոր-ներէն, որ քիւրտ չեխերու և համիտիէներու վոհ-մակէ մը պաշարուած, ամեհի առիւծի մը պէս կը մա-քառի, աջ ու ձախ ճօճելով ձեռքի գաւազանը. արդէն հօթը քիւրտ սպանած է, և ինքը տակաւին ո՛ղջ է. ձախ թեւը ուսէրը տարաւ, բայց աջովը կը չարունակէ գաշնամարտը. անկարելի՛ է մօտենալ

իրեն. լոկ ալ ձեռքովը կը չարունակէ ճգնաժամա-
յին մարտնչումը. մէկ հարուածով կ'զգեանէ յարձա-
կողը, մռնչելով.— «Այսուհետեւ Թո՛ղ հանգիստ մեռ-
նիմ...»: Բայց աւա՛ղ, քահանային ուժերը տակաւ
կ'սպառին. ձախ ուսէն ուղխօրէն հոսող արիւնը կը
քաղէ, կը քամէ իր կեանքի յետին միացորդները, և
այլևս անկարող կառնելու, իր խակ ձեռքով սպան-
նած քիւրտի դիակին վրայ կը նետուի, կ'ինայ...:

Շեխերը, սովառած քանասարներու պէս կը խո-
յանան, կը յարձակին անպարտելի նահատակին վը-
րայ, որ դեռ կը չնչէր...:

Երանի՛ քեզի, Սահակ Ղեւոնդ երէց, կելլէք
կիւզանեի նորընծայ Տէր Ղազարեան Տէր Պետրո՛ս...,
դուն որ Տալւորիկի պատերազմին օրը, Հարթք Թաղի
Գասպարին տունը, ա՛յնքան արիաբար կռուեցար ու
յաղթանակի դափնի՛ն խլեցիր. դո՛ւն, որ հիմա ինչ-
կար անարգ թշնամիներուն ճանկը, հոգ չէ՛, պիտի
մարմինդ [մահացնե՛ն, բայց հոգիդ, անմա՛հ հոգիդ,
յաւիտեանապէ՛ս պիտի ապրի, պիտի վերէն, անոնց
նին ծոցէն պիտի պիտէ Սասունը, ազատագրուած
վերջապէս, բռնապետական լո՛ւծը թօթուած, և պիտ-
ի բերկրի՛ հայրենիքին փառքը տեսնելով...:

Շեխերը, դիւրին որսը ձեռքերնին, թմբուկնե-
րով կը ծանուն իրենց յաղթանակը?, մինչ անդին,
չեխերու ուրիշ վոնմակներ, ուրի՛շ քահանաներ կը
հալածեն, իրենց սիրելիներու դիակներուն վրայէն
կոխել անցնելով:

Հետզհետէ ողջ ողջ կը բռնուին Տալւորիկի Տէր
Գաբրիել ու Շէնիքի Տ. Տօնասեան քահանաները,
հարիւրաւոր թշնամիներու կեանքը հնձելէ ետքը, և
կը տարուին հրամանատար բաշային վրա՛նը...:

Սակայն, մէ՛կ քահանայ միայն կը պակսէր. Սե-
մալի Տէր Յովհաննէ՛սը, որ իր կօրիւնները կորսընց-

ցընող առիւծի մը պէս ամեհի, դեռ կը մենամար-
տէր: Տասնեակներու գլուխը կերած էր արդէն ձեռ-
քի սուրովը, տասնեակներ ալ խեղդամահ ըրած էր իր
ջղուտ բազուկներով և տակաւին կը կռուէր, ալ ու
ձախ կը ճօճէր իր մահացան գաշոյնը. երեսը վէր-
քերով ծածկուած, մօրուքը բոսոր ներկուած, կը
չարունակէր տակաւին մենամարտիլ, տեսքով իրմէ
չա՛ռ նուժկու, յաղթանդամ քիւրտերու հետ, որոնց-
մէ չատերը, հոգեվարքի գալարումներով, հողը կը
ճանկռոտէին ու գետնի քարերը կը խածնէին...:

Արեւը բոլորած էր կէսօրուան կամարը, և տա-
կաւ կը մօտենար արեւմուտքի հորիզոնին, և տա-
կաւ կայն պատերազմը դեռ չէր վերջանար:

ՀԱՐԻՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆԵՐԷՆ ողջ կը մնային տա-
կաւին քահանաները, և թէև վէրքերով ծածկուած՝
հրաշքով կ'ապրէին դեռ: Բոլոր կարիճները սպան-
նըւած էին, բայց ի Սեմալի Տէր Յովհաննէսէն, որ
գաշտին մէջ, դիակներէ պատնէշ մը չինած, օրնա-
սական կռիւ մը կը մղէր տակաւին:

Հրամանատարը պատուիրած էր զգուշանալ մեռ-
ցընելէ գլխաւորները, այսինքն՝ եկեղեցականները.
հետեւաբար, հրացանները չէին գործեր: Գաշտրոշ-
նները կը ջանային ողջ ողջ բռնել. և, աւա՛ղ, յա-
ջողեցան վերջապէս...:

Քահանէ աւելի խիզախ քիւրտեր, իրենց գաշոյնը
մերկացուցած, ամէնքը միասին խոյացան առիւծա-
սիրտ քահանային վրայ, պաշարեցին, սեղմեցին,
ձերբակալեցին ու վզին չուան անցընելով, տարին
գինքը հրամանատար բաշային վրանը, ուր, չղթա-
ներու զարնուած իրարու քով չարուած միւս քա-
հանաները, կ'սպասեն իրենց ճակատագրին:

Վրանին մէջ էին սպայակոյտի անդամները՝ հրա-
մանատար բաշային կողմէն հրաւիրուած, ներկայ

ըլլալու գերի բռնուած քահանաներուն հարցաքննութիւնը...։

Քահանաները, միաձայնութեամբ մը, կը յամառէին, չէին ուզեր հարցաքննուիլ, գիտէին թէ՝ մահը պիտի ըլլար իրենց բաժինը, թէ՝ չարչարանքի ու տանջանքի մէջ պիտի աւանդէին իրենց հոգին. ամբիծ հոգիները. հետեւաբար, զո՞ւր էր ամէն տպառնալիք, ճնշում ու խոչտանգում. տանջանքի գործիքները չէի՛ն կրնար ո՛ւղէ ազդեցութիւն գործել Սաուհայի երեցներուն վրայ...։

Պատերազմի գաչաին վրայ չէր նշմարուեր ո՛չ մէկ հայ պատերազմիկ, ամէնքն ալ սպաննուած էին. սակայն կատաղի կռիւը դեռ կը տեւէր։ Քիւրտերը պիտի կը յօշոտէին, գայլերու վոհմակներու պէս, ո՛ր րոպէ, երբ իրենց մէջէն մէկը վիրաւորուի, ամէնքը միասին կը յարձակին վրան ու կը յօշոտեն զայն։

Վերջապէս, հրամանատարը գաղարի փողը հնչեցնել տուաւ։

Կեդրոնի վրանին առջեւ, քառմնելի անասարանները չարք մը կ՚սկսէր պարզուիլ յաջորդաբար։

Հոն կուգային հետզհետէ Համիտիյէ հեծելագունդերու հրամանատար պէկերը, աշրեթիներու աւազակապետները, քանակին իմամները, ամէնքն ալ հրաւիրուած, հանդիսատես ըլլալու հայ քահանաներու վրայ իւրաքարծ դրուած տանջանքներուն։

Հայասարանցի աշրեթիէն սոսկալիօրէն հսկայ մը նետուեցաւ մէջտեղ. գերի բռնուած քահանաներուն գահի՛ճը...։

Վրանին բոլորտիքը հազարաւոր հանդիսատեսներ կարգ կարգ չարուած, կ՚սպասէին հոն։

Հրամանատար Մուսթաֆա քաշան երեցաւ վրանին առջեւ, և մօտենալով գահիճին, որ կը ճեմէր խրոխտաքայլ, մերթ ընդ մերթ ճօճելով ձեռքի մերկ սուրը։

— Համա՛ ազա, ըսաւ, պատրաստուէ՛։

Եւ վրանին բոլորտիքը խռնուած խուժանին չարքերը հետզհետէ կը սեղմուէին։

Վրանին մէջէն դուրս ելան կարգով հրաւիրեալները և չարուեցան վրանին առջեւ, լարուած տանջանքի գործիներուն չուրջը։ Առանց պլուխը կը զբաղեցնէր հրամանատար քաշան։

Վրանէն երեսուն քայլ հեռու, տանջանքի գործիքներուն դիմացը, աշրեթիներու վրաններէն սկսան հնչեցնել թմբուկը, տամ տու բան, չէօ կի ւբը, քէմանչէն ու տէֆը, մինչդեռ, վրանին միւս կողմէն, յիսուն քայլ հեռուէն կանոնաւոր բանակի նուագածու զինուորներու երաժշտութիւնը։

Վրանին մէջէն դուրս հանուեցան գերի քահանաները, չղթայակապ ու վիզերնին սարիքներով, իրարու քով չարուած։

Հրամանատար քաշային վրանին մէջ գումարուած ժողովը՝ մահուան պատասխանատու էր արդէն չորս քահանաներն ալ, որոնց մէջէն միայն նորընծայ Տէր Պետրոս քահանան հոգեվարքի մէջ էր։

Ուսաի, հրամանատարը, իր անհուն գթութեան? գործնական ապացոյցը տալու համար, հրամայեց դահիճին նախ այդ մահամերձ կաթողիկոսը, իսկ ինչ որ պարապաչը վերջացնել, ժամ առաջ վերջացնելով զինքը, հոգեվարքի տուապանքներէն...։

Ու գահիճը գործի սկսաւ։

Երիտ չեխեր, արիւնոտ աչուըներով, հիւսուած ծամերով, հանդիսատես տօներու ոսկեթել վերարկուն հագած, մօտեցան մահուան դատապարտուած երէցներուն, որոնց մէջէն զատելով Կէլիէկիւզանի նորընծան, բերին գահիճին առջեւ, մերկացուցին, և գահիճին յանձնեցին։

Գահիճը, իր տխուր պաշտօնին բոլոր պատասխա-

նովը, հետաքրքիր խուժանին վայրենի աղաղակնե-
րուն մէջ, հանեց իր մէջքէն մագործի սուր դանակ
մը, Տէր Պետրոսի գլուխը դրաւ իր ծունկին վրայ,
և սկսաւ դէմքի դիւային ծամածռութիւններով ու
չնական անգթութեամբ մը, քերթել մորթը, գլխէն
մինչև գօտեկապը, մինչդեռ, Սպահիլ Համիտի հա-
րազատ ու սիրական հնձելագունդերու հրամանատ-
արները՝ քրքջալիր կը խնդային ու նուագարան-
ները կը հնչէին անընդհատօրէն։ Տէր Պետրոս, զար-
հուրելի տանջանքներու մէջ կը վախճանէր...։ Սա-
կայն, տանջանքին վախճանը դեռ չէր հասած։ Վը-
րանին աջ կողմը, չեխերու կիսաբոլոր չրջանակի մը
մէջ, խարոյկ մը կը վառէր։

Երկու չեխեր չալկեցին նորընծային մորթազերծ
մարմինը, տարին խնամով մը տեղաւորեցին խարոյ-
կին վրայ։ Դահիճը, ձեռքի թուրին մէկ հարուածո-
վը կը թոցնէ գլուխը, մարմինը կը կարէ ու կրակին
վրայ կ'ելնէ. մարդկային միսի հոտը կը ծաւալի ու
կը գինովցնէ մոլեռանդ խուժանին ռունգերը։ Շե-
խերը թմբուկով ու ափ-ով պար կը բռնեն խա-
րոյկին բոլորտիքը, կը պարե՜ն, մինչև որ կ'աճուե-
նան՝ նահատակին դիակը։

Շեխերու խօտապարը գադրեցաւ և նուագարան-
ները լռեցին։ Պահ մը խորունկ հանդարտութիւն մը
տիրեց։ Խուժանը չէր յագեցած, դեռ ըմբոշխնել
կ'ուզէր հայ քահանայի ողջակիզման ճենճերը, և
խարուկահանդէսին հեշտանքը...։

Սակայն, հրամանատար բաշան և իր սպայակոյ-
մը, ուրիշ անակնկալնե՜ր ալ պահած էին, պատե-
րազմի արհաւիրքէն զարհուրած միտքերը զուարճա-
ցընելու և հազարաւոր սիրելիներու կորուստին կըս-
կիծէն այրած սրտերը զովացնելու համար...։

Հրամանատար բաշան դարձեալ երեցաւ վրանին

առջև, ուր դարավերջիկ ոճիրներու բեմը յարդար-
ած էր։ Եզեռնի բեմը բերուեցաւ երկրորդ մահա-
պարտը, Շէնիլի անձնուէր հովիւ Տէր Տօնապետ
հաստաբազուկ քահանան։

Առաջ անցան ուրիշ երկու չեխեր, մօտեցան զո-
հին, մերկացուցին մարմինը, որ կը սարսռար լայն
ու խոր վէրքերէն որոնք կը կոտորային։

Յետոյ դահիճը մերկ սուրը վար դրաւ, մօտեցաւ
վրանին առջև կանուխէն ցցուած ձողին, ու երկու
չեխերուն օգնութեամբ, ցիցը հանեց մահապարտը։

Նուագարանները քրտական եզանակ մը հնչեցու-
ցին, մինչ խուժանը խանդավառ ծափերով կը հրա-
շակէր բարբարոսութեան յաղթանակը։

Հրամանատարը իր սպայակոյտով կը մասնակցէր
խուժանի ծափերուն։

Դահիճը սուսերամերկ, պաշտօնին գլուխը կանգ-
նած, ազդանշանի մը կ'սպասէր։

Հրամանատարը տուաւ ազդանշանը։

Վրանին առջև, ցիցին քով, բարձրավանդակ մը
կար։ Դահիճը հոն բարձրացաւ, օդին մէջ բարձրա-
ցուց մերկ սուրը, ճօճեց, չոզացուց ու մէկ հար-
ուածով թոցուց Տէր Տօնապետի գլուխը, որ ինկաւ
խուժանին մէջ։

Խուժանը ձեռքէ ձեռք կը նետէր զայն ոռնալով.

— Ֆլանե՜ր, առէ՛ք ձեզի գլո՜ւխ մըն ալ, սե՜ր
գլուխ մը...։

Ու սև գլուխը կը տատանէր ձողի մը ծայրը։

Դարձեալ լռեցին նուագարաններն ու ծափերը,
դարձեալ դադրեցաւ չեխերուն պարը, լռեց դարձեալ
ամբոխին աղաղակը, և հանդարտութիւնը վերահաս-
տատուեցաւ...։ Զե՜ր աւարտած մարդազոհը։

Հրամանատար բաշան, հրճուանքի, զմայլանքի
ու փառքի գագաթնակէտը բազմած, կը դիտէր տես-

սարանը, մինչ խուժանը դեռ կը պարագնէր Տ. Տօնապետի դլուխը, յաղթութեան աւարի մը պէս։

Սակայն դեռ երկու զոհեր կը մնային վրանին քով, սպասելով իրենց ճակատագրին։

Կարգը Տալւորիկի Փուրիս թաղի Տ. Գաբրիէլին էր, առիւծապէմ քահանային։

Երեք չեխեր, երէկն ալ անթիւ զոհեր տուած այս արիւնռչակ քահանային արձակած անվրիպելի գնդակներուն, վրէժխնդրութեան խարույկը աչքերնուն մէջ, վրանէն դուրս քաշեցին ու բերին զայն եղեռնի բեմը, ուր գահիճը, սուրը ձեռքը, կ'սպասէր։

Բայոն երեցաւ և գառնալով դինքը շրջապատող խուժանին.

— Իսկամի պանծալի՛ ժառանգորդներ, բաւ, ե՛տ, ե՛տ քաշուեցէք...։

Ու խուժանը, ծփանուտ ծովի մը պէս տատանեցաւ ու ետ ետ քաշուեցաւ։

Երեք չեխերը, մերկացուցին ու կռնակին վրայ պառկեցուցին Տալւորիկի առիւծը, որ մարտիրոսի մը համակերպութեամբ կը կրեր ամէն լուտանք, ամէն տանջանք։

Յետոյ, բայային հրամանին վրայ, համիտիէնեները ճեծելագունդի պէկերէն մէկը մօտեցաւ գահիճին ու փափաց ականջին։

Գահիճը դաշոյնը հանեց մէջքէն, և սկսաւ մերբաձել զոհին փորը, կուշտը, կուրծքը, ծակծկելով ամէն մասերը։

Համիտիէնեները պէկը, փոքրիկ քսակ մը ձեռքը, զոհին վրայ ծռեցաւ ու մեծ զգուշութեամբ մը քսակը տեղաւորեց Տէր Գաբրիէլի բերնին մէջ, դուրսը ձգելով քսակին ծայրի պատրոյգը։ Յետոյ, բռնկուց զայն ու ինք հեռացաւ։ Հեռացան նոյնպէս զոհը շրջապատող չեխերուն, սպաներուն շարքերը։

Բոց մը փայլատակեց, վառօդը պայթեցաւ ու տարաղնեց զոհին գլուխն կտորները, մինչդեռ զոհին անգլուխ մարմինը կը գալարուէր ու կը սարսար։

Նուագարանները հնչեցին գարձեալ, խուժանին խանդավառ ծափերուն հետ։

Երեք չեխերը գետնէն վեր առին անգլուխ գիակը, զոր Տէր Տօնապետի քով, ուրիշ ձողի մը վրայ ցիցը հանեցին։

Մարգազոնի ասոնը քանի՛ կը մօտենար վախճանին, այնքան կ'ոգեւորուէր խուժանը, և գահիճը, իր արհեստին բոլոր գազանիքները, և իր տապանին բոլոր նրբութիւնները վերջին զոհին վերապահած, կ'սպասէր, իր պաշտօնին գլուխը։

Վերջապէս, համիտիան գալրոցի վկայեալ ոճրագործներէն հրամանատար Մուսթաֆա բայան, երեք զոհերուն վրայ իր հրէշային վայրագութիւնները յագեցնելէ ետքը, ա՛լ ձանձրացած կը թուէր իր հնարած տանջանքներու տափակ միօրինակութենէն, և կը խորհէր ուրիշ մեթոտ մը, աւելի՛ նրբացած, գեղարուեստական հնարք մը, որով կարենար պարծենալ և թերևս առաջին մրցանակը խլել ոճիրներու մրցամարտին մէջ. գիւտ մը, որ գնահատուէր նո՛յն իսկ Ոճիրներու Հօրմէն, իր վեհափառ տիրոջմէն... բայց ի՞նչ կար ա՛յնքան գիւրին, որքան նոր գիւտ մը, Սատնոյ հրամանատար կինճի Մուսթաֆա բայային պէս ճիւաղի մը՝ ոճիրներով ա՛յնքան բեզուն ըղձղին համար...։

Մաներկրորդի մը մէջ ծագած էր լոյսը. Մուսթաֆա բայան ստեղծած էր գիւտը։

Գարձեալ երեցաւ վրանին առջև, ուր ոգեւորութիւնը մեծ էր։ Յայտարարեց թէ՝ վերջին զոհը պիտի գար բեմին վրայ, և խուժանին ուշադրութիւնը հրաւիրեց նոր ու հիասքանչ տեսարանի մը վրայ, որ պիտի տեղի ունենար քիչ յետոյ։

Մուսթաֆա բաշան վրանը մտաւ. իրեն հետեւեցաւ չեխերու ջոկիր մը. յետոյ կարգով ներս մտան սպայակոյտի անդամները: Ներսը, վրանին մէկ անկիւնը կ'սպասէր Սեմալի Տէր Յովհաննէսը՝ վերջին դատապարտուածը, երկու հուժկու զինուորներու սուինններուն մէջ:

Բաշան, վրանի քնակիչներուն երկու բառով բացատրեց իր նոր գիւտը, որ պիտի գործադրուէր վերջին զոհին վրայ:

Ներկաները խանդավառ ներբողներով անգամ մըն ալ խոստովանեցան ու հռչակեցին իրենց հրամանատարին առեղծագործ հանճարին մեծութիւնը, և իսկոյն պատասխանելով անոր ազդարարութեան, վրանէն դուրս խուժեցին, իրենց երեսները խուժանին դարձուցած, որ սրտի տրոփումներով, անհամբերութեան նշաններ ցոյց կուտար, սպասելով աւետուած եղերական ներկայացման:

Վայրկեանը հասած էր, վերջին զոհին վերջին վայրկեանը:

Չորս չեխեր, Սեմալի դժբախտ քահանային վազեմի ու ոխերիմ թշնամիները, անմիջապէս մօտեցան իրեն, երկու թեւերէն բռնած, չորն ալ թիքան ետեւը, սպառակեցին, սպառակեցին ու քաշկռտելով բերին վրանին առջեւի բեմը:

Խուժանը կատաղի, դժոխային «հուռհա»ներով ողջունեց քահանային երեւումը:

Չորս չեխեր մերկացուցին զոհը:

Բաշային ձեռքի մէ՛կ շարժումը բաւական եղաւ, որպէսզի Համիտիէյ հնծելագունդերէն վեց սպաներ առաջ նետուին: Չորսին ձեռքը մէյ մէկ աքցան կար, իսկ միւս երկուքին ձեռքը՝ մէյ մէկ սրածայր գամնակ: Չորս աքցանակիր սպաները սկսան քահանային միսերը փրցնել աքցանով, մինչդեռ չորս չեխերը

խարազանի հարուածներ կ'իջեցնէին չարունակ. իսկ երկու սպաները, դանակով աչքերը կը փորէին Տէր Յովհաննէսի...:

Աչքերը փորուած, հայ իդիպոս մը, կը խարխափէր, վէրքերուն կսկիծը ծամելով ակռաներուն տակ, որոնք կը կրճտէին:

Աբիւնի մկրտութիւնը կը մկրտուէր ան, որ ուխտած էր, Աղատութեան սեղանին առջեւ, իր անձը մատուցանել պատարագ:

Եւ սակայն տակաւին կ'ապրէր...:

Հրամանատար բաշային հրամանին համաձայն, չորս չեխերը չարունակ կը խարազանէին անոր մերկ մարմինը, և չորս սպաներ կ'աքցանէին զարձեալ, միսերը փոքր փոքր կը թափէին ու զոհը, լուռ ու մունջ կը հանդուրժէր այդ տարտարոսային տանջանքներուն:

Յանկարծ, քուրդ աւատապետներէն մէկը, խուժանին մէջէն ոռնաց.

— Հրամանատա՛ր բաշա, թո՛ղ պարէ, նայինք ի՞նչպէս կը պարէ:

Ու երկու աչքերը փորող երկու սպաները քաշկռտին զոհին ոտքերն ու ձեռքերը պրկող չղթաները և ստիպեցին որ պարէ:

Կարմիր զոհը, փոսացած ու խաւարած աչքերը սեւեռած դէպի վեր, երկինքն ի վեր, խարազանի հարուածներէն ու աքցաններու վէրքերէն արբշիռ, և արձակուած ձեռքերը պարզած, կը պարէր, կը պարէր ու կը պարէր երգելով.— «Օրհնեա՛ տանձն իմ Տէր...»:

Կանոնաւոր քանակի զինուորական նուագախումբը մէկ կողմէ, և քուրդ աշիրէթներու նուագածուները միւս կողմէ կը խեղդէին նահատակ քահանային ձայնը, որ տակաւ կը նուաղէր...:

Այսպէս, Սէմալի առաքը երէցը, քաամնելի, անհերեւակայելի և անկարելի տանջանքներու մէջ կ'աւանդէր իր անարատ հոգին, աւանդելով յետագայ սերունդին վրէժխնդրութեան անչէջանելի հուրը, համիտական բռնապետութեան բոլոր կազմին ու բոլոր արբանեակներուն հանդէպ։

Սակայն, հրամանատար բաշան ախուր էր, եւ բեսը չէր ծիծաղեր. ինքը չպիտի ուզէր ա՛նքան ապրիլ մահապարտը քահանայի մը, որ իրենցմէ ա՛նքան թանկագին կեանքեր խլած, ու ա՛նքան քաւերու արիւնը խմած էր, ինքը պիտի փափաքէր որ այդ անիծապարտ քահանան ապրէր դեռ, տարիներով պաըաէր զեռնին երեսը, մուրացիկ կո՛չը մը կ'ուզէր տեսնել զայն, որ յաւիտեան տառապէր ու քաշկռտէր իր ազատա՞ գոյութիւնը...։

Այսպէս կը խորհէր կինճի Մուսթաֆա բաշան և չէր կրնար ինքզինք ոտքի՝ կ'ակսէր անիծել ձեռքերը որոնք աքծանի անհահնիմ հարուածներով մայր երակներ կտրատեցին ու մահը փութացուցին այդ ա՛նիծեալ գարապաչին???։

Ուստի, գոնէ պիակին վրայ յագեցնելու համար իր ճիւաղային անդթութիւնը, մօտեցաւ գահիճին, և հրամայական չեչառով մը.

— Համա՛ ազա, պատրաստուէ՛։

Գահիճը հրճուանքէն սարսռաց։ կը կարծէր թէ՝ ուրիշ զոհ մըն ալ պիտի յանձնուէր իր վարպետի ձեռքերուն։

Յետոյ, հրամանատարը դառնալով չեխերուն,

— Յարգելի՛ չեխեր, ըսաւ, հրամայեցէ՛ք ձերիններուն, թո՛ղ վառեն խարոյկը։

Խարոյկը վառեցին չեխերուն ծառաները։

Գահիճը կ'սպասէր բաշային երկրորդ հրամանին, որ արուեցաւ։ Գահիճ Համօ, վագրի մը կատաղու-

թեամբ խլացաւ դեռաչեր դիակին վրայ, սուրը շողացուց ու պլուխը թռցուց. յետոյ դիակին չուրջը խնդի մը պէս դառնալով մէկ քանի անգամներ, սուրի հարուածներով յօշոտեց մինչեր, իրարմէ անջատեց անդամները, մինչև որ չեխեր ևկան ժողովելու, քաւորչի մը մէջ լեցուցին սուրբին նշխարները և հայհոյներով ու քրքիջներով փոխադրեցին գանոնք խարոյկին վրայ։ Բոցը կը բարձրանար ու Սեմալի նահատակ քահանային նշխարները կը ճենճերէին, արիւնի հոտերը տանելով ուսնդերուն այն անգութ Անծանօթին, որուն փառքին համար կատուցած տաճարները՝ պիտի չուտով վերածուէին քիւրտ աւազակներու օրջերուն ու իրենց քշած տարջառներուն ախոռներուն ու գոմերուն...։

Մարգապոնի տօնը վերջացաւ։

Բաշան տնչեցնել տուաւ ազդարար փողը։

Անմիջապէս տող տող չարուեցան Դ. Զօրաբաշնակի վաշտերը, իրենց սպաներով. յետոյ, Համիտիէ հեծելազունդերը իրենց հրամանատարներով, և յետոյ աշխերճներու անկանոն գունդերը իրենց աւատապետներով։

Փող մըն ալ տնչեց և ազօթքը սկսաւ, իրիկուա՞ն ազօթքը...։

Բիւրաւոր բերանների թռաւ միևնոյն ազազակը, խժալուր վայրենի, որոտագոչ.— «Փառիչանըմ չօք հաչա՛...»։

Ազօթքը վերջացած, իւրաքանչիւր վաշտի պետը, հրամանատար բաշայի հրահանգներուն համաձայն, կը համբեր այն օրուան ողջերուն թիւը...։

Վերջալոյսը կը մարեր արեւմուտքի մութ ու կապոյտ լեռներուն գագաթը։ Երկինքի ամայութեան մէջ ամպերու կարմիր կարաւաններ կ'երթեւեկէին, արշաւելով հիւսիսէն հարաւ կամ արեւելքէն արև-

մուտք։ Մթնոլորտը վառօդի մասնիկներէն ու արիւնի չոզներէն ծանրաբեռնուած, վայրկեանէ վայրկեան անձրեւի մը կ'սպասուէր, որ պիտի մաքրէր այս մահաւան գաշտին բոլոր գարշանքը։ Մօտակայ ձորերէն ու բլուրներէն կը լսուէր ընդհատ ու կեզեքիչ արձագանգը սև ագռաւներուն, որոնք դիակներու հոտէն առաջնորդուած՝ տարմավին կը թռչէին ու կու գային դէպ ի Անդօքի ատրատը։

Յերեկուան պատերազմին մէջ, թշնամիին կորուստը հաշուուած էր. երկու հազարը կ'անցնէր, որոնք սպաննուած էին Անդօքի «տարիւր վաթսունն»ներու գնտակներէն, և մանաւանդ, գաշոյններէն ու սուրներէն։

Ու այդ հաշիւը ներկայացուած էր հրամանատար բաշային։

Ու դիշերը քայլ առ քայլ կը մօտենար։ Զինուորները քաշուած էին վրանները, և դիշերապահ զօկամանները կը թափառէին Անդօքի ատրատներուն երկայնքը։ Հոս ու հոն, խարոյկներ վառուած, չուրջը հաւաքուած կը նայէին աչիրէթներըՀ Քրտական եղանակներ կ'ընդհատուէին մերթ ընդ մերթ վայրենի քրքիջներէ, որոնք վրաններուն խորերէն կը պոռթկային։ Աչիրէթները սուգի մէջ էին. հրամանատար բաշան կ'զգար իրականութիւնը, և տակաւին կը մտածէր գոնէ քանի մը վայրկեան թմրեցնել վէրքերուն կսկիծը։

Դուրս նետ վրանէն և հերթապահ զինուորի մը պատուիրեց իր վրանը հրաւիրել ս պայակոյը։

Սպայակոյի բոլոր անդամները գումարուեցան կեդրոնի վրանին մէջ։

— Սրի՛ զինակիցներս, ըսաւ բաշան, երկու հազար զոհ տուած ենք այս գաշտին մէջ, և վաղուան օրը չենք գիտեր թէ՝ ի՛նչ պիտի բերէ մեզի. աչի-

րէթները կատղած են, չէ՞ք լսեր ինչ ախուր ոգեր կը հիւսեն իրենց նահատակներուն վրայ։ Շեխերէ՛ն կը վախնամ, որոնց ձեռքին մէ՛չ է աչիրէթներուն հոգին, այնպէս չէ՞...։

— Բաշա՛, յարեց սպայ մը. վտանգաւո՛ր են չեխերը. եթէ ատոնք ապստամբին, հետեւանքները չենք կրնար հիմակուընէ գուշակել...

Սպայակոյի միւս անդամները հաւանութեան նշաններով գլուխնին կ'երերցնէին։ Իսկ Մուսթաֆա բաշան մօրուքը ձեռքին մէջ, կը խոկար. իրաւունք կուտար իր խորհրդական սպային, որուն խօսքերը խորապէս կը քանդակուէին ժողովականներու մտքին մէջ։

— Հրամանատա՛ր բաշա, չարունակեց սպան, մենք չատ զուարճացանք մէկ երկու քանանաներու անօգուտ տանջանքներուն տեսարանովը. սակայն, տեւական չէ՛, չուտով կ'անցնի և ատոր կը յաջորդէ հետաքրքրութիւնը, այնպէս չէ՞.

— Այնպէ՛ս է, այնպէս է, կրկնեց բաշան։

— Աչիրէթները գիւրին է զսպել, ըսաւ ուրիշ մը, բաւակա՛ն է որ աւատապետները վատկինք...

— Հապա չեխե՞րը, յարեց ուրիշ մը, որոնք կ'իշխեն աւատապետներուն։

— Զինակիցնե՛րս, ըսաւ բաշան, գիշերը կարճ է, աճապարենք թաղել տալ մեր նահատակները...

Սպայակոյը, կարեւոր խորհրդակցութիւններէ առաջ, որոշեց հետեւեալները.—

1.— Նոյն գիշերը կատարել տալ երկու հազար գիակներուն թաղումը. 2.— Համիտիէ հեծելագունդերէն մին միայն վար գնել, մնացեալը խառնել միւս աչիրէթներուն հետ և ամէնքը փոխադրել տալ Մշոյ Դաշտը, ուր իրենց կ'սպասէր ամբաւ ու ճոխ աւար մը. 3.— Յաջորդ օրը՝ արշալոյսին, վերսկսիլ

պատերազմը, կանոնաւոր զօրապուղերով ու մընաց-
եալ համիտիէներով մպլցի կլլել Անգօրի սարա-
հարթը, և պաշարումով գրաւել այդ անառիկ բեր-
դը, ուր ապաստանած էին Սասնոյ գրեթէ կարեւոր
ուժերը։

Այս որոշումները հաղորդելու և գործադրութեան
ձեռնարկելու համար, հրամանատար բաշան իր վը-
րանը հրաւիրեց Համիտիէ հեծելազունդերուն հրա-
մանատար պէկերը և աշիրէթներուն ատաման-
ներն ու բոլոր չէթաները, որոնք չուռավ համախմբը-
ւեցան հոն, կեդրոնի վրանին մէջ։

Առանց ո՛ և է առարկութեան, ընդունուեցան
բոլոր որոշումները։

Կը մնար գործադրութիւնը։

Շէխերը, գինուորներուն աջակցութեամբը, ժո-
ղովեցին ու թալեցին գիւղերը, իսկ ատաման-
ները չուռավ անցան իրենց աշիրէթներուն գլուխը։

Եւ չուն սկսաւ։

. . . . . .

ԺԷ.

Ամպիւլ Համիտ խրախճանքի մէջ էր։

Եըլտըզի մէջ կը ծօներ Սասնոյ Ազնուիրքը, ո-
րոնց արիւնոտ մանրամասնութիւնները, Զարդեր-
կազմակերպիչ միւշիր Զէքի բաշային կողմէն օրը օ-
րին հեռագրուած էին իրեն։

Եւրոպական Մամուլը, մասնաւորապէս Լոնտոնի
պատասխան թերթերը, տիեզերական խղճմտանքին
կոչում կ'ընէին այս հակամարդկային ոճիրներուն
վերջ մը դնելու։ Կատաթոնի ահեղ ձայնը կը գո-
ղացնէր եւրոպական դահլիճները, որոնց միջև հե-
ռագրական բանակցութիւններ կը փոխանակուէին,
անմիջական, հաւաքական միջամտութեան մը հա-
մար։ Սակայն Ամպիւլ Համիտ խրախճանքի մէջ էր,
Վիլհելմի ու Նիքոլայի, իր երկու Օգոստափառ եղ-
բայրներուն կողմէն հարկ եղած ապահովութիւնները
ստացած էր, և արհամարհելով անհամաձայն Եւրո-
պայի պոռչտուքները, միւշիր Զէքի բաշայի կուրծքը
կը զարդարէր ոսկեմանեակ ականակուռ պատուա-
նշանով մը, որ յատուկ էր միայն, Խալիֆային հա-
քը, Օսմ. Կայսրութեան առաջին անդամին ...։

Այդ օրերը, Ամմանի դէպքին հետեւանքով ձեր-
բակալուած հայ քաղաքական բանտարկեալներէն
չատերը, քանըչորս հոգի, մահուան դատապարտը-
ւած, երդնկայի կեդրոնական բանտին մէջ կ'սպա-
սէին իրենց մահավճիռներուն գործադրութեան։

Այս մահապարտներուն մէջ էին Գալուստ Ա-
խանեան և Տօքթ. Կարապետ Փաչայեան։ Այս վեր-

ջինը նչանուած էր Փաղըպիւղի վազեմի հայրենաշէրնակէն Պօղոս էֆէնտի Թորգոմեանի աղջկան, Օր. Վերժինէի հետ, Հօմ Սբուլի մէջ պատահարակուած տիպար Հայուհի մը, ճշմարիտ հերոսուհի մը որուն անունը պիտի անմահանայ ժամանակակից հայ ցեղասիրական պատմութեան ոսկեզօծ էջերուն մէջ։

Օրիորդ Վերժինէ, ի ծնէ չանդուդն, իր ցեղի անասկիզնեռուն փառքը կազմելու առնմանուած, և, արեւմտեան առաջ գաղափարակութեան մը ձիրքերով օժտուած աղջիկ մը, իմացած ըլլալով իր նչանածին՝ Տօքթ. Կարապետ Փաչայեանի մանուան գաղտապատրաստութեան բօթը, վայրկեանապէս կ'ուխտէ կա՛մ իր անձը զոհել, կա՛մ ազատել իր սիրականը։

Նախ, օրիորդին հայրը, պատկառելի դէմք մը, իր ազգի և թէ՛ օտար շրջանակներու մէջ յարգուած իբրև պարկեչտ, ուղղամիտ ու ազատնպաստ անձնաւորութիւն մը, իր աղջկան արցունքներէն յաղթուած, իր մտքէն վտանգի կ'ենթարկէ, գաղանի թղթակցութեամբ մը պիմլով Լոնտոն, Անգլօ-Հայկական ընկերութեան նախագահ՝ Տիւք ա'Արկայլի և խնդրելով անոր հզօր միջամտութիւնը՝ կ Պալաց քրիստ մեծ դեսպանին մօտ, վերաքննել տալու հարցը Արմանի Դէպքին գործադրութիւնը։

Տիւք ա'Արկայլ, ազնուաբարոյ հայասէրը, կը դիմէ անմիջապէս իր կառավարութեան Արտաքին Գործերու պաշտօնատունը, ուրկէ Պալաց քրիստ. մեծ դեսպանին ազդու հրահանգ մը կը հաղորդուի հետաքրքրով, ծանուցագիր մը տալ Բ. Դրան, Տօքթ. Կ. Փաչայեանի և իր ընկերակիցներուն գործադրութեան վերաքննութիւնը պահանջել, և այդ կերպով յետաձգել տալ մահավճիռներուն գործադրութիւնը։

Պալաց քրիստ. մեծ դեսպանին կողմէն — ուր անգամ մը պիտած էր արդէն Օր. Վերժինէ Պ. Թորգոմ և առանց մեծ գեսպանը տեսնելու, յաջողած էր իր հասցէն ձգել հոն, Բ. Թարգման Մր. Էլիզպի միջոցաւ, — Օրիորդ Վերժինէ նամակ մը կ'առանայ հաղորդել իրեն թէ՛ Տօքթ. Կ. Փաչայեանի գործերը ձիւը պիտի վերաքննուին։

Օրիորդը կը վազէ Գալաթ-Գարաւ, Անգ. Պատրիարքարանը, ուր կը գտնէ Մատթէոսեան Յարութիւն էֆէնտին, Պատրիարքարանի արտաքին յարաբերութեանց պէտնին մէջ, և ասոր աջակցութիւնը կը խնդրէ կարենալ ներկայանալու համար Պալաց քրիստանական մեծ դեսպանին, կամ գոնէ Տիկին դեսպանուհիին։ Մատթէոսեան, Օրթաքեոյի հանգստարանին մէջ, ընկերակից եղած ըլլալով Բ. Թարգման Մր. Էլիզպի, ասոր միջոցաւ կը յաջողի մեծ դեսպանուհին ձեռք առնել, Օր. Վերժինէի ուղղուած պրուժիւն մը չնորհելու։

Գաղտնի էֆ. Զէրազի առաջնորդութեամբ, Օր. Վերժինէ կ'երթայ քրիստ. դեսպանատունը, և նամանաւանդ Տիկին դեսպանուհիէն ունկնդրութիւն կը խնդրէ։ Քիչ յետոյ պրուար պատասխանով մը կը հաղորդուի օրիորդին թէ՛ Տիկինը պատրաստ է զինք ընդունելու յաջորդ օրը, կէս օրէն ետքը ժամը 2ին։

Հետեւեալ օրը, քրիստ. դեսպանատան մեծ գոնէն ներս կը մտնէր սեւեր հագուած օրիորդ մը, մեւաքի քաղ մը ձեռքին մէջ, նոյնինքն Օր. Վերժինէ, որ նոյն պիշերը նամակ մը առացած էր Երզնկայի բանտէն, իր նչանածէն՝ որ իր մտնուան գաղտապատրաստութիւնը գուժելէ ետքը, կը յայտարարէր թէ՛ այնուհետեւ ազատ էր Օրիորդը՝ քակելու իրենց սրտի կապը, և ուրիշի մը հետ ամուսնանալու...։

Դեսպանատան առնդուխին պուխը, բարձրաձա-

սակ մարդ մը կ'ընդունի օրիորդը, և կ'առաջնորդէ հիւրասրահը։

— Մտամուազէլ Վըրճինի՛ Թորպամ, կ'ըսէ բարձրահասակ մարդը, անգլիերէ՞ն թէ ֆրանսերէն կը խօսի՛ք։

— Անգլիերէն կրնամ խօսիլ, կ'ըսէ օրիորդը, բայց որո՞ւ ներկայութիւնը պատիւ ունիմ վայելելու։

— Ե՛ս եմ դեսպանը, Ֆիլիք Ֆըրրի...

Օրիորդը յուզուած՝ ծռեցաւ դեսպանին առջև։

Ու նոտան երիտասարդն ալ։

— Լէյտի Ֆըրրի՞ն կ'ուզէք, ըսաւ դեսպանը։

— Այո՛, Վսեմաչա՛ւք Տէր։

— Շուտով կու գայ։

Եւ Սըր Ֆիլիք Ֆըրրի դուրս ելաւ։

Հինգ վայրկեան հաբը, ընդունելութեան հագուստով, ձեռնոցներ դրած, ներս կը մտնէր Լէյտի Ֆըրրին ու կ'առաջանար սենեակին մէջտեղը, ուր, Օր. Վերգինէ, ոտքի վրայ, դիմաւորէց։ Դեսպանուհին, օրիորդին ձեռքէն բռնած, իր աջ կողմը նըստեցուց, և մայրենի գորովանքով մը.

— Օրիո՛րդ, ըսաւ, ի՞նչ բանով կրնամ օգտակար ըլլալ ձեզի։

Օրիորդը, արտասուալանեղ ու գալկահար, փաթթըեցաւ Լէյտի Ֆըրրիի ոտքերուն. իսկ Լէյտին բռնեց ձեռքէն, վեր առաւ օրիորդը, և խնդրեց որ հանդարտի ու մանրամասնօրէն ընէ իր պատմութիւնը...։

Յետոյ, Օրիորդին աղեխարշ պատմութիւնը լըսելէ հաբը, հարցուց.

— Օրիո՛րդ, Իզմիրլեան Պատրիարքը, գիտէ՞ք, ի՛նչ կը մտածէ այս բաներուն վրայ։

— Կը կարծեմ թէ, մեր Ս. Պատրիարքը կը փափագի կայս. ընդն. ներսմով մը նախ արձակել տալ

մեր եկեղեց. բանտարկեալները, յետոյ միւսները։

Լէյտի Ֆըրրիի քեռայրը, որ Պոլիս կը գտնուէր այն օրերը, անգլ. Փարլամէնթի անդամ ըլլալով, տեղեակ էր բնականաբար հայկական գործերու մասին։ Ան անցած գարձածներուն, զորս պատմած էր արդէն մեծ դեսպանին ու դեսպանուհիին։ Բաւական տարցուփորձերէ հաբը, դեսպանուհին դառնալով Օրիորդին.

— Քանի որ բոլոր բանտարկեալները պիտի արձակուին ընդհանուր ներումով մը, մանաւանդ ձեր նշանածին համար բան մը չե՞նք կրնար ընել։

Երկրորդ անգամուան համար Օր. Վերգինէ պըլլըեցաւ Լէյտիի ոտքերուն, լալով, պաղատելով.

— Լէ՛յտի, կը հնծծէր, ա՛լ սպառա՜ծ են միջոցներս, աղբիւրներս ցամքեցա՜ն կաչառք տալէ...

Ու կը խեղդուէր արցունքներու մէջ։

Դեսպանուհին յուզուած, մօտեցաւ և ըսաւ.

— Օրիո՛րդ, հանդարտի՛, հանդարտի՛...։

Օրիորդը դրպանէն հանեց իր նշանածին փոքրիկ լուսանկարը. դեսպանուհին անոնք զոյն և յուզուեցաւ. ոտքի ելաւ և սկսաւ մտն գալ հիւրասրահին մէջ. յետոյ գառնալով Վերգինէի.

— Օրիո՛րդ, ըսաւ, մե՛ծ զգուշութիւն պէտք է գաղնապահութի՛ւն, որպէս զի վտանգ մը չը հասնի ձեր բանտարկեալին։

Օրիորդը երկրորդ անգամ ըլլալով, փարեցաւ իր ոտքերուն և կրկնեց իր պաղատանքները։

Դեսպանուհին փղձկեցաւ. օրիորդին գլուխը իր երկու ձեռքերուն մէջ առած, ինքն ալ սկսաւ լալ, և քիչ մը հանդարտելէ հաբը, նոր սկսաւ թէ Վերգինէ կու կ'աղերսէր լալագին,

— Օրիո՛րդ, ըսաւ գորովոտ ձայնով մը, սպասեցէ՛ք, ամուսինս դեսպա՛նը կանչեմ։

Մեծ դեսպանը նեղս մտաւ ու նստաւ երկուքին մէջտեղը։ Միևնոյն խօսքերը կրկնեց, իր կնոջ յայտարարութիւնները, և աւելցուց.

— Թանկ որ բոլոր բանտարկեալներու համար ընդհանուր ներման մը խնդիր կայ, ես չե՞մ կրնար մէկ անհատի համար միայն ա՛ղաչել։

Սակայն Օր. Վերգինէ յանդիմանել չը գիտեր։

— Մեծ դեսպան, ի՛նչ հեծկլտաւբով մը, մէկ անհատի համար մի՛ աչխատիր, այլ իմ նչանածիս բախտակից միւս քսանեւեք մահապարտներուն համար ալ աչխատեցէ՛ք. քանըչորսին ալ կեանքը փրկեցէ՛ք...։

Մեծ դեսպանը, դժբախտաբար կը կրկնէ միևնոյն առարկութիւնները։ Վերջապէս, օրիորդը, միայն կրնալու յաւուկ գերմարդկային ճիգի մը թափով մը, քաջութիւնը կ'ունենայ Սըր Ֆիլիբ Քըրրիի ըսելու.

— Վանմաչա՛ւք Տէր, ես վատահ եմ, կը հաւատա՛մ, որ եթէ Դուք ուղղակի Սուլթանէն պահանջէք, ինքը պիտի տայ ձեզի...։

Ու իր սև հագուստներուն մէջ, արցունքներու հեղեղներով ողողուն իր թարմ ու վարուկ այտերով, այն պահուն, գեղեցկութեան դիցուհի մը կը ներկայանար։

Սըր Ֆիլիբ Քըրրի պարտուեցաւ։

Սրածայր մօրուքը ձեռքին մէջ, ակաւ խոկալ։ յետոյ, արդահատող ակնարկ մը նետելով օրիորդին վրայ, որ կը դողար յուզումէն.

— Օրի՛որդ, ըսաւ, ես ձեզի քանի մը հարցումներ պիտի ուղղեմ, կրնա՞ք պատասխանել։

Օրիորդ Վերգինէ իր կրած յաջորդական ապտակներէն ու յուզումներէն. մանաւանդ ցաւագին խոնաւ օդէն հիւանդացած, էնֆլուէնցայէ գեռ

նոր ապաքինած էր. և ինքզինք չափազանց տկար կ'զգար, կարենալ պատասխանելու համար մեծ դեսպանի հարցումներուն, որոնք գրաւոր պատասխաններ կը պահանջէին։ Լէյտի Քըրրի, նչմարելով վերջինէի չուարումը, միջամտեց և ըսաւ.

— Ես ինձ կը գրեմ հարցումները, թո՛ղ օրիորդը գրէ պատասխանները։

Օրիորդը վայրկենապէս յիշեց ամերիկեան միսիոնար Մաթր Բիչարասընը, որ անգլիական հիւանդանոցին մէջ, բժշկական գործակատարութեան մը համար, երզնկայէն Պալիս եկած էր այդ օրերը։ Այդ միսիոնարին քոյրը, Հօմ Սբուլի մէջ, գաշնակի պատասխանարին էր Օր. Վերգինէի։ Սա մտածեց որ՝ ամերիկեան միսիոնարը, երզնկայէն նոր եկած, թարմ լուրեր կրնար ունենալ երզնկայի բանտէն, ուր նետուած էր իր նչանած աօքմոքը. և ա՛ն էր միակ մարդը, որմէ կարելի էր լաւագոյն տեղեկութիւններ քաղել բանտարկեալներուն նկատմամբ։ Ուստի, ինքզինք ամփոփելով ու մեծ դեսպանին դառնալով, ըսաւ Օր. Վերգինէ։

— Վանմաչա՛ւք Տէր, Մաթր Բիչա՛րասըն կրնայ պատասխանել Ձեր գրաւոր հարցումներուն։

— Վատա՞հ էք իր վրայ, օրի՛որդ։

— Այ՛, մեծ դեսպա՛ն, վատահ եմ...։

Ու Լէյտի Քըրրին գրի առաւ մեծ դեսպանին բոլոր հարցումները, երզնկայի բանտարկեալներուն նկատմամբ։

Սըր Ֆիլիբ Քըրրի կը մեկնէր հիւրասրահէն, երբ Լէյտիի իր գրաւոր հարցումները յանձնեց Օրիորդին և կրկին ու կրկին պատուիրեց՝ ամենամեծ զգուշութիւններով չանալ խնդիրը գաղտնի պահել, որ չըլլա՛յ թէ վաղը մը հասնի իր նչանածին. ուրիշ կարգ մը մայրական խրատներ ալ տալով,

— Օրիո՛րդ, ըսաւ գորովալի ձայնով մը. հոգ առ բեք ձեր առողջութեան, մենք առանց ձեզի բա՛ն մը չենք կրնար ընել։

Ու Լէյտին, մինչև նախասենեակին դուռը, ընկերանալով Օրիորդին, յայտարարեց թէ՝ դեսպանատունը բաց է իրեն համար և թէ օրիորդը երբ ուզէ, ազատ է գինք տեսնելու։

Օրիորդը կը մեկնի յոյսերով ու գեղեցիկ երազներով։

Երեք օր վերջ. օրիորդը կ'երթայ անգլ. հիւանդանոցը, Մաթը Բիչարասընը տեսնելու։ Օրիորդին նչանածը ժամանակին տեղեկագրած էր իր ու Մաթը Բիչարասընի միջև կատարուած յարաբերութեանց պարագաները։

Մաթը Բիչարասըն, օրիորդին պատմութիւնը լսելէ ետքը, խորհուրդ տուաւ իրեն, ֆրանսական մեծ դեսպանի՛ն ալ դիմել. բայց օրիորդը մերժեց. միայն Լէյտի Քըրրիի գրի առած հարցումներուն թուղթը յանձնեց անոր։ Այդ հարցումները կը վերաբերէին Տօքթ. Կ. Փաշայեանի բանտարկութեան պարագաներուն։ Միսիոնարը խոստացաւ ութ օրէն պատրաստել այդ հարցումներուն գրաւոր պատասխանները։ Եւ օրիորդը, գոհ սրտով մեկնեցաւ հիւանդանոցէն։

Ութ օր վերջ, գրաւոր հարցումները գրպանը, Օրիորդը գնաց բրիտ. դեսպանատունը. նամակով մը հաղորդեց իր գիմումը, Լէյտի Քըրրիէն ունկընդրութիւն մը խնդրելու։

Իրիկունը, ժամը 5ին, Օր. Վերդինէ դեսպանատան սանդուխը կ'ելլէր։

Լէյտին հոն էր, ինչպէս նաև իր քեռայրը՝ լորտ Երեսփոխանը, որուն ներկայացուց օրիորդը, իր հետ կիրճ կենսագրական ծանօթութիւններով։ Լորտը

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
48, Rue Soliman Pacha

չնորհաւորեց ու սրտագնդեց օրիորդը, երջանիկ հարսնիք մը մաղթելով։ Լէյտի Քըրրին չատ զուարթ կ'երեւար նոյն օրը. ձեռքովը թէյ կը մատուցանէր օրիորդին, որ չուտով իրեն յանձնեց Մր. Բիչարասընի պատրաստած գրաւոր պատասխանները։

— Կը յուսամ, ըսաւ Լէյտին, որ դեսպանը հոս չէ՛, երբ գայ, իրեն կը յանձնեմ։

Այդ րոպէին ներս մտաւ Սըր Ֆիլիբ Քըրրի, որ Լէյտիին ձեռքէն առաւ պատասխանները պարուհուկոզ թուղթը, և խոստացաւ մէկ քանի օրէն հաղորդել արդիւնքը։

Սըր Ֆիլիբ Քըրրի նոյն իրիկունը ելլաբզ հրաւիրուած էր Ֆիթթարի, խոստացաւ Օրիորդին խընդիրը ներկայացնել Սուլթանին։

Ուրախութենէն գրեթէ խելակորոյս, օրիորդը ձեռքը համբուրել ուզեց մեծ դեսպանին, որ եա եա քաշեց իր ձեռքը. իրենց խնդակցութիւնները կըրկնեցին դեսպան ու դեսպանուհին, երկուքն ալ գնահատելով օրիորդին անձնուիրութիւնը։

Օրիորդը մեկնեցաւ։

Նոյն օրերը, Յարութիւն Էֆ. Մոսթիչեանի միջոցաւ բրիտ. դեսպանատան կողմէ իմաց տրուած էր օրիորդին հոր՝ թէ գործը յաջողութեան մէջ է։

Մայրաքաղաքի բոլոր հայկական եկեղեցիներուն զանգերուն ղօղանջը կ'աւետէր Ս. Ջատկի Ճրագալոյցը, հանդիսաւոր ժամին հրաւիրելով հաւատացեալ ամբոխը։

Տուն մը միայն կար, սուգի մէջ թաղուած։ Օր. Վերդինէի տունը, ուր, ծովին նայող լուսամուտի մը կռթնած, արցունքոտ աչքերով կը դիտէր ծովը, ու կը գալարուէր ան, իմացած ըլլալով սև լուրը. իր պաշտելի նչանածին մահավճիռը գործադրելու հրամանը հեռագրուած էր Երզնկա։

Նոյն րոպէին օրիորդը նշմարեց հեռագրատան ցրուիչ մը, որ ներս կը մտնէր իրենց բնակարանի դրսի երկաթի դուռնէն։

— Ի՞նչ է այն, հարցուց վերջն օրիորդը, բաւ նալով փեղկը։

— Հեռագի՛ր մը...։

Սպասուհին վար վազեց, առաւ հեռագիրը ցըրուիչին ձեռքէն ու բերելով յանձնեց զայն օրիորդին։

Հեռագիրը առորագրուած էր Գասպար Ջերազէ, որ կ'աւետէր երթալ Բեռա, բրիտ. դեսպանատունը, կարեւոր գործի մը համար։ Օրիորդը, հեռագրով կը պատասխանէ թէ՝ ուշ էր ժամանակը, և կը խնդրէր երկրորդ ունկնդրութիւն մը, և Ջաակին երկրորդ օրը, Լէյտի Քըրրիի նամակովը դեսպանատուն կը հրաւիրուի ու կ'երթայ։

Մեծ դեսպանը մինակ էր։

— Օրիո՛րդ, ըսաւ, ցոյց տալով բանտարկեալ նշանածին դատական պարտքերն, պէտք է պալատ երթաք։

— Վանմաչո՛ւք Տէր, արտասուապին ըսաւ օրիորդը, չեմ կրնար երթալ հոն, քանի որ դեսպանատուն մը չէ։

— Ո՛չ, Օրիո՛րդ, պնդեց Սըր Ֆիլիբ Քըրրի, ատիկա վերջին միջո՛ցն է, պէտք է պալատ երթաք։

Յետոյ, նշմարելով օրիորդին չուարումը.

— Օրիո՛րդ, չարաճնակեց դեսպանը, կ'ուզէ՞ք որ Մր Թր Մասաիչը գայ և ձեր տեղ ինդը խօսի, քանի որ դուք չուարած էք։

Ու ներս մտաւ Մասաիչեան։

Սըր Ֆիլիբ Քըրրի քանի մը կէտեր յիշեցուց Մասաիչեանի, օրիորդին ազերսագրին պարունակութեանը մասին. պատուիրեց որ գրուի թէ՝ երջնկա բանտարկուած Տօքթորը՝ գինուորական մըն է, հե-

տեւաբար Սուլթանին գաւակը կը համարուի, թէ՝ այնքան անգութ պէտք չէ գտնուի հայր մը գաւակին հանդէպ։

Մասաիչեան ու Օր. Վերդինէ դուրս կ'ելլէին, երբ հանդիպեցան Լէյտի Քըրրիի, որ նոյն պահուն դեսպանատունէն դուրս կ'ելլէր, գերմանական դեսպանուհին ճամբու դնելու համար։ Լէյտին կեցուց օրիորդը, ձեռքէն բռնեց և գրկելով ըսաւ գորովոտ ձայնով մը.

— Կ'աղաչե՛մ, օրիո՛րդ, գերագոյն րոպէն է, պէտք է գործադրէք դեսպանին պատուէրը, առանց վարանելու։

Դեսպանատան գաւիթը, Գասպար էֆ. Ջերազ և ուրիշներ, տաք բանավէճի մը բռնուեցան։

— Օրիո՛րդ, կ'ըսէր Ջերազ, մենք քու նշանածիդ համար բոլոր բանտարկեալները չե՛նք կրնար զոհել և այդ ազերսագիրը չպիտի՛ գրուի...։

Իսկ օրիորդը, յուզուած ու լքուած, գո՛ւր կը պաղատէր ու կը ջանար համոզել թէ՝ ինք լոկ իր նշանածին համար չէ՛ր որ կ'աշխատէր, այլ միւսներուն համա՛ր ալ։

Յաջորդ օրը, Օր. Վերդինէ, հիւանդ, յուսահատ, գրեթէ բռնի գնաց դեսպանատունը, Ջերազ էֆէնտիի հետ, մուտքի քառդի մը համար, որ անհրաժեշտ պայման մըն էր ընդունուելու Ելիզեի մէջ։

— Օրիո՛րդ, կ'ըսէ Մր. Պլաք, մի՛ վհատիք, եթէ կէ՛ս հոգի մըն ալ կարենանք ազատել ժանիքէն, այդ ալ մեծ բարիք մըն է այս փոփուկ ժամանակին մէջ։

Ու այս խօսքերը կ'ընէր ի պատասխան օրիորդին դանդաղին. «Երանի՛ թէ ո՛չ նշանած ունենայի, ո՛չ ալ այսչափ խոչտանգուէի...»։

Մթեր Պլաք, մուտքի քառդը տալով.

— Օրիո՛րդ, կ'ըսէ, պէտք է Թանդին պէյը տես-նէք, և եթէ հարկ ըլլայ, ոտքերը համբուրեցէ՛ք, վերջին րոպէներ՛ս է...։

Օր. Վերգինէ, մուտքի քառդով մը կը վերադառ-նայ Գաթը-Փիւզ, իր հօր բնակարանը։

Աւելորդ է յիշեցնել թէ՝ ազերբագիր մատուցա-նելու խնդիրը ծագումէ առած էր Իֆթարի իրի-կունը, Սուլթանին ու գեսպանին տեսակցութենէն։

Ապահովէ Համիա պնդած էր թէ՝ Արմանի դէպքի քանտարկեալներուն մահուան դատապարտութիւնը օրինաւոր էր, հարիւրաւոր վկաներով հաստատուած և իր կայսերական իրաւէով վաւերացուած ըլլալով. մինչդեռ գեսպանը, յամառօրէն պաշտպանած էր զա-նոնք, և մանաւանդ, Օրիորդին նշանածին ան-միջական արձակումը պահանջած։ Սուլթանը, իր բոլոր առարկութիւնները թափելէ ետքը, զարմանա-լով մեծ գեսպանին յամառութեան վրայ.

— Մե՛ծ գեսպան, ըսած էր, ձեր երկրին մէջ այսպէ՞ս կը յարգուի օրէնքը. ան ի՞նչ այժ է որ կը բռնադատէ ձեզ, ա՛յգքան պնդելու ձեր պահանջում-ներուն վրայ, և կ'ստիպէ ձեզ մոռնալու նոյնիսկ օրէ՛նքը։

— կի՛նա է, կի՛նա, վեհափա՛ռ, բացագանչած էր Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, և ապագայ կնոջ մը, նշանածի մը կեա՛նքը պիտի չնորհէք իրեն...։

Ու Սուլթանը տեղի տուած էր։

Սըր Ֆիլիբ Բըրրի, Իֆթարի միջոցին Սուլ-թանէն խոստումը առանալէն ետքը, յաջողած էր յետաձգել տալ երդնակայի մահավճիռներուն գործա-դրութիւնը։ Յետոյ, յաջորդ ուրբաթ օրուան ա է-լամլըք էն ետքը, Սուլթանը տեսակցութեան մի-ջոցին հարցուցած էր մեծ գեսպանին թէ՝ ինչո՞ւ օրիորդը չէր մատուցած աղերսագիրը։

Ադին, Օր. Վերգինէ, Գաթը-Գիւզի բնակարա-նին մէջ, հոգեկան անհուն տառապանքներու մատ-նուած, ան ևս խորհուրդներ կը յղանար, ինքնասա-պանութեամբ վերջ մը դնելու համար իր մարտիրո-սութեան։

Օրիորդին ալեւոր հայրը, իր աղջկան սենեակը փակուած, զո՛ւր կը փորձէր օրօրել զայն յոյսերով ու խոստումներով, որոնց ի՛նք ալ չէր հաւատար, խորապէս թափանցած ըլլալով Համիաի ազատ ու աղջամղջուտ հոգին, որուն արիւնոտ ծալքերուն մէջ երբեք չէր կրնար ապրիլ գութի ա՛չ մէկ հիւղէ, քա-րութեան ա՛չ մէկ զգացում...։

— Հա՛յր, կ'ըսէր օրիորդը ճղնաժամային նոպայի մը մէջ, ա՛լ ինձի համար չէ՛ այս կեանքը, յուսա-հա՛տ մըն եմ, մանուան պապակո՛վը կ'այրիմ...։

— Ինչո՞ւ յուսահատիլ, աղջի՛կս, երբ տակաւին չեն փակուած յոյսի բոլոր դռները...։

— Յո՞յսը... կը հեծեծէր օրիորդը, հեգնա՛նք մըն է, հեգնա՛նք մը... յաւիտենապէս մարա՛ծ է ան աչքերուս մէջ, ուր սիրականիս տրտում նայուա՛ծքը միայն կը պլպլայ, որ կ'աղերսէ կախաղանին բար-ձունքէն... Յո՞յսը... մեռա՛ծ է ան արտիս մէջ, ուր մեր առաջին սէ՛րը, հազիւ ծնած, կը խեղդը-ւի՛... Թաղէ՛ք զիս, հա՛յր, թօթուէ՛մ վրայէս այս անարգ բեռը, թո՛ղ սլանայ չարչարուած հոգիս, միա-նա՛յ իր քոյր հոգիին հետ, որ հիմա կը սաւառնի՛ արդէն գլխուս վերև ու կը հրաւիրէ զիս... անա՛, անա՛ իր սաւառնումը, հեռաւոր, անհուն ոլորանե-րուն մէջ...։

Երկու խոշոր կաթիլներ ինկան ալեւոր հօր եր-կու աչքերէն և սպիտակ մօրուքը թրջեցին։

Աղջի՛կս, ըսաւ Թորգոմեան, գերագոյն ճիգով մը զսպելով իր ներսիդին պոռթկուղ փոթորիկը, մի՛

վհատիր, մե՛ծ է Աստուած, պիտի ազատի՛ նշանածդ։

— Այո՛, կը հեծկլտար օրիորդը՝ հազիւ լսելի ձայնով մը, որ կ՚խեղդուէր հոգւոյն մէջ, մինչ արցունքի հեղեղներ կ՚ողողէին իր կուսական թարմ ու փափուկ այտերը, այո՛, ազա՛տ է ան հիմա, բոլոր բովի՛ն ազատ... ան՛, ան՛, կը տեսնեմ կախաղանը... ան՛, մարմինը կը ճօճա՛յ օդին մէջ...։

— Բայց... ի՛նչպէս ծերունին դողդոջուն ձայնովը, աղջի՛կս, ինչո՞ւ այս մութ մտածումները...։ Ես կը սիրե՛մ դինքը, պիտի ապրի՛ ան երկար տարիներ. այս օրերը կ՚անցնին ու դուք պիտի դիրար գտնէք վերստին, ու պիտի վայելէ՛ք կեանքը. դիմա՛ այս սպիտակ մազերուս...։

— Հա՛յր, ցնցումով մը յանկարծ գոչեց օրիորդը, աչքերուն բոցը փայլատակելով, իրա՞ւ կը սիրէք դինքը... իրա՞ւ պիտի ապրի...։

— Անշո՛ւշտ, աղջի՛կս... կարելի՞ է չը սիրել քու սիրականդ... փեսացուս չէ՞։

— Կը սիրե՞ս Տօքթորը, յարեց օրիորդը, որովհետեւ փեսացո՛ւդ է, այնպէս չէ՞։

— Միայն փեսացո՞ւս է, աղջի՛կս, կրկնեց Թորգոմեան զուարթ չեչտով մը, կրնա՞մ չը սիրել փեսացու մը, որ մեր Ազգային Դատի զո՛հն մըն է...։

— Զո՞հ մը... ցաւագին ճիչ մը փրցուց վերջինս, զո՞հ մը, ուրեմն վերջացա՛ծ է արդէն ու դուն ինչ կը պահե՛ս...։

Ու նուաղած ինկաւ թիկնաթոռին վրայ։

Ալեւոր հայրը չուարած, կը վազվզէ սենեակին մէջ, գարանը կը բանայ, մէջէն հապճեպով սրուակ մը կը հանէ, կը մօտեցնէ նուաղած աղջկան քիթին։ Սպասուհին կը հասնի, օրիորդը սթափած կը գտնէ։

Ուրբաթ իրիկուան դէմ, ուշ ատեն, Թորգոմեան նի բնակարանին դուռը կը զարնուի։ Սպասուհին

վար կ՚իջնէ։ Նամակատան ցրուիչը նամակ մը կը յանձնէ, կը մեկնի։

Թորգոմեան կ՚սպասէր օրիորդի սենեակին դուռը. սպասուհին ձեռքէն առաւ նամակը, վերցինէն հասցէին ուղղուած։

— Աղջի՛կս, կ՚ըսէ հայրը գորովոտ ու մեղմիկ ձայնով մը, երկու ձեռքերուն մէջ դարձնելով նամակը, չըսի՞ քեզի թէ՝ Աստուած մե՛ծ է. նայէ՛, գիրը կը ճանչնա՞ս։

Ու նամակը երկնցուց իր աղջկան, որ խենդի պէս խլեց գոչելով.

— Հա՛յրիկ, հա՛յրիկ, Մոսափչեանէ՛ն է, Մոսափչեանէ՛ն...։

— Աղջի՛կս, յարեց հայրը ժպտելով, ես արդէն պիտէի, գիրէ՛ն ճանչցայ, գիրէ՛ն։

Օրիորդը մէ՛կ չունչով լափեց նամակը։

Մոսափչեան, Սըր Ֆիլիբ Բըրրի յանձնարարուած փեսացուն, կը գրէր օրիորդին, որ անմիջապէս պատրաստել տար աղերսագիրը, որովհետեւ յաջորդ օրը չարաթ էր և անպատճառ պէտք էր երթար օրիորդը։ Վերջին բովէ՛ն է, կը գրէր Մոսափչեան։

Յաջորդ օրը կանուխ, Օր. Վերգինէ, Գատըգիւղի չոգենաւը նետուեցաւ, ուղղակի Գասպար Ջերազի քով երթալու։

Սակայն, գժբախտաբար, աղերսագիրը դեռ պատրաստուած չէր։ Բէլէկեան Տիրան էֆէնտին խմբագրեց զայն, մաքրուրը քաշուեցաւ ու Օր. Վերգինէ, մինչ սեւերու մէջ, կառքը նետուեցաւ կօզմոս Թօթիլեանի հետ, որ իրեն առաջնորդ կարգուած էր, Ելլոզլի մուտքը պիւրացնելու և աղերսագիրը՝ ապահով ձեռքերու միջոցաւ մատուցանել տալու համար։

Կառքը կը թաւալէր ու կը սուրար Ելլոզլի պատառ տանող մեծագոյն պողոտային վրայէն։ Կառքին

մէջ, օրիորդը հարիւր անգամ կը մեռնէր, հարիւր անգամ կ'ողջանար։ Աղերսագիրը, բրիտ. մեծ դեսպանին առած մուտքի քառդը, և իր քառդը, Թանկագին նշխարներու պէս կը պահէր։ Իր մասնաւոր քաղուին վրայ գրուած էր.— «Իտամէ մահտում Տօքթոր Փաշայեանըն նշանլըսը, Մատմուազ-

ՕՐԻՈՐԴ ՎԵՐԳԻՆԷ Պ. ԹՈՐԳՈՄ

(Մանապարանին յուշեցեալը)

ղել Վ. Պ. Թորգոմ». Օրիորդ Վ. Պ. Թորգոմ, մահուան դատապարտուած Տ.քթ. Փաշայեանին նշանածը։

Կառքը, կէս օրէ ետքը ժամը 4ին հասաւ ու կանգ առաւ Եըլտըզի արտաքին դուռին առջև։

Երկուքն ալ վար իջան կառքէն։

Օրիորդը դռնապանին յանձնեց բրիտ. դեսպանին մուտքի քառդը, նաև իր ծանօթ քառդը։

Դռնապանը քառդերը ներս տարաւ։

ՏՕՔԹ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՇԱՅԵԱՆ

(Մահապարտը)

Քանի մը րոպէ վերջ, պալատական մը ներկայացաւ և Օրիորդին մօտենալով.

— Օրիո՛րդ, ըսաւ խիստ քաղաքավար ու փափուկ կերպարով, ձեր քով աղերսագիր մը պիտի ըլլայ.

— Ներեցէ՛ք, պէ՛յ, ըսաւ օրիորդը դողդոջուն ու վհատուած ձայնով մը, կարելի չէ՞ր որ ես անձամբ ներկայացնէի զայն Ս. Բարձրաղար Թագուհին պէյին։

— Ո՛չ, օրիորդ, առարկեց պալատականը մեղմով, կինեռու համար արգիլուած է.

— Բայց ես կին մը չե՛մ, յարեց օրիորդը.

— Հանդարտեցէ՛ք, օրիո՛րդ, կրկնեց պալատականը ժպտելով, ազերսագիրը տեղը կը հասնի անվրէպ, հոգ մի՛ ընէք։

Ա՛լ կարելի չէր ընել ուրիշ առարկութիւն մը։

Օրիորդը պալատականին յանձնեց ազերսագիրը։ Թօգաթլեան, պալատականին ակնարկին վրայ, հետեւեցաւ իրեն. իսկ օրիորդը պալատականին հրամանով առաջնորդուեցաւ շրջափակի ներսի սենեակներէն մէկուն մէջ։

Ժամերը դանդաղօրէն կը սահէին, մէն մի րոպէ՝ մէկ տարի կը թուէր իրեն. սիրտը կը տրոփէր արագ արագ, արիւնը կ'եռար, դուրս պիտի պոռթկար եւ բակներէն։ Միայնութեան մէջ, իրեն կ'ընկերանար ցաւը, անբաժան ընկերը, որ իր հոգին կը մաշէր ու սիրտը կը կրծէր, իր սիրականին անոյշ դէմքը կը ժպտէր իրեն, տրտում ժպիտ մը։ Երբեմն քրքիջներ կը խոցոտէին իր ականջները, թիկնապահներու խօսակցութիւնը կը լսէր։

— Այսօր մե՛ծ բան մը կը դառնայ ներսը, կ'ըսէր թիկնապահ մը.

— Բարեուզարներուն մէջ անսովոր չարժում մը կայ, կ'ըսէր ուրիշ մը։

Եւ օրիորդը կը խորասուզուէր իր թախծոտ երազանքին մէջ։

Այսպէս կը սահէին ժամերը յամրօրէն, և տակաւին կ'ուշանար Թօգաթլեան, որ հետեւած էր պալատականին։

Համիտիէ մզկիթին մինարէին գագաթէն։

Եըլտըզի ժամացոյցը ժամը վեց զարկաւ. Վերջինէ զո՛ւր կ'սպասէր Թօգաթլեանի վերադարձին։

Սակայն Թօգաթլեան կ'ուշանար։

Շրջափակի մեծ դուռին առջեւ, կառքի ձիերուն խրխնջոցը կը լսուէր։

Ուրիշ ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ մէկ չարժում։

Արդեօք ի՞նչ կը դառնար վերը, Հիւնքիարը կարգացա՞ծ էր արդեօք ազերսագիրը, ի՞նչ հրամայած էր. իր սիրականին արձակո՞ւմը, թէ... Աստուա՛ծ իմ, կ'ըսէր ինքնիրեն օրիորդը, մերժուա՞ծ էր արդեօք իր պաղատանքը...։

Ու րոպէները կը սահէին։

Իրիկուան արեւի հիւանդոտ ճառագայթ մը կը սողոսկէր օրիորդին իբր սպասարան ծառայող մեծ նաւու սենեակէն ներս։

Բարեուզարները մէկիկ մէկիկ կը մեկնէին, իր սենեակին առջեւէն կ'անցնէին. օրիորդը կը տեսնէր զանոնք, կը լսէր անոնց խօսակցութիւնը։

— Վերջապէս յաղթե՛ց... կը հծծէին իրարու, ո՞ւր է արդեօք այդ օրիորդը...։

Օր. Վերգինէի սիրտը թուռնդ ելաւ. ո՞վ կրնար ըլլալ այդ օրիորդը... արդեօք ի՞նչ պատահած էր ներսը...։

Երեւակայել պէտք էր նոպաները, որոնց մէջ կը գալարուէր մահապարտ տօքթորին նշանածը։

Եըլտըզի խորերէն խուլ ազմուկ մը կը բարձրանար, որ հետզհետէ կը մօտենար։

Հապճեպ քայլերու չշուկներ լսուեցան. օրիորդին սիրտը թուռնդ ելաւ։

Եըլտըզի շրջափակը տակաւ կ'ամայանար. մեկնող պաշտօնեաներուն անցքը կը դիտէր Օր. Վերգինէ, իր առանձնոցէն։

Վերջին մեկնողներն ալ անցան. շրջափակին մէջ կը լսուէր միայն քանի մը թիկնապահներու խօսակցութիւնը, զարմացական չեչտերով.

— Եղբա՛յր, կ'ըսեր Թիկնապահներէն մէկը, ի՞նչ կը գառնայ նեռը...։

Ժամը եօթը կէս զարկաւ։

Օրիորդը հոգեվարքի բոպէներ կ'ապրէր սենեակին մէջ. ոտքի ելաւ. գէպի դուռը մէկ երկու քայլ առաջացաւ, դուրսը դիտելու համար։

Յանկարծ, հեռուէն աչքին զարկաւ մարդ մը, որ հեւասպառ գէպի իր կողմը կը վազէր։ Վերգինէ, սենեակին դուռին առջև, աչքերը սեւեռած, կը նայէր. տեսա՛ւ, Օզմոս Թօգաթլեանն էր, որ արագ արագ կ'առաջանար։

Մօտեցաւ և գոչեց կոկորդալիր ձայնով մը.

— Օրիո՛րդ, աչքերնիդ լո՛յս, աչքերնիդ լո՛յս. իրատէն եկա՛ւ, ազա՛տ է, ազա՛տ...։

Ջանց կ'ընենք հոս նկարագրել Օրիորդին հոգեկան յուզումը։

Երկո՛ւքն ալ չուտով կառքը նեռաւեցան։

Թօգաթլեան, Թահսին պէյին ոտքերը պլլուած, յաջողած էր վերջապէս նոյն բոպէին գրկել տալ կայսերական նեռման իրատէն, ու գրպանը դրած էր զայն։ Կառքին մէջ, օրիորդին պատմեց ամէն բան, բոլոր փուլերը, որոնցմէ անցնիլ հարկ եղաւ, ատոնալու համար նեռման իրատէն, որ պիտի նոյն իրիկունը հաղորդուէր Դատական և Ոստիկանական նախարարութեանց, որպէս զի անմիջապէս հեռագրով հրամայուէր Տօքթ. Կ. Փաշայեանին արձակումը։

Կառքը սրարշաւ կ'ընթանար դէպի Բերա, բրիտ. դեսպանատունը։

Նոյն պահուն Եըլտըզէն կը մեկնէր ուրիշ կառք մը դէպի Քարա-Քէօյի կամուրջը։ Պալատական մը կայսերական նեռման իրատէն կ'երթար հաղորդել Դատական նախարարութեան, ինչպէս նաև Ոստիկանութեան Դուռը, վայրկենապէս գործադրութիւնը յանձնարարելու համար։

Իսկ առաջին կառքը, որ կը կրէր նեռման արժանացած մահապարտ տօքթորին հերոսուհի նչանածը, իրիկուան ժամը տասներկուքին մօտերը, բրիտ. դեսպանատան մեծ գռնէն նեռս կը մտնէր պերճօրէն։

Դեսպանատան գաւիթը կ'սպասէին Մոսթիչեան, Գասպար Ջէրազ, Լեւոն Տէմիրճիպաշեանի քոյրը սիկին Գոհարիկ և Տիրան Բէլէկեան։

Կառքին մէջէն դուրս ցատկեց նախ Օրիորդ Վերգինէ, Անահիտ մը նոյն պահուն, յետոյ Օզմոս Թօգաթլեան։

Դեսպանատան սանդուխին գլուխը կ'սպասէին դեսպանն ու դեսպանուհին։

Թօգաթլեան բակին մէջ մնաց, իսկ Օր. Վերգինէ համակիր երեսը ճեղքելով անցաւ ու սկսաւ արագ ելլել սանդուխներէն, մինչդեռ բակին մէջ բարձրացած խանդավառ աղաղակներ կը թնդացնէին դեսպանատան կամարները...։

— կեցցէ՛ Լէյտի Բըրրի, կեցցէ՛ Սըր Ֆիլիք Բըրրի, կեցցէ՛ Մեծն Բրիտանիա...։

Վերջին, սանդուխին գլուխէն, ծափերու տարափ մը կը տեղար մեզմաձայն։

— կեցցէ՛ քաջ Հայուհին, կեցցէ՛ անձնուէր խօսեցեալը։

Սանդուխին գլուխը սրտաշարժ տեսարան մը կը պարզուէր։

Լէյտի Բըրրի, երկու ձեռքերով գգուելով Օր. Վերգինէի հրգեհող գլուխը, կը մրմնջէր.

— Ա՛պրի՛ս, ազնիւ Հայուհի, անձնուէր հերոսուհի...։

Դեսպանը լուռ, կ'ըմբոշխնէր տեսարանը, իր գործած հրաշքին բովանդակ հեշտանքը, մինչ Օր. Վերգինէ կը փաթթուէր բարեբարուհի Լէյտիի ոտ-

քերուն. վայրկեաններ ու վայրկեաններ տեւեց այս յուզիչ տեսարանը։

Լէյտի Քըրրի գառնալով մեծ դեսպանին.

— Ֆիլի՛ք, մրմնջեց կնոջական գոզարիկ չէշտով մը, դեսպանին օձիքէն բռնած, դո՛ւն ես ինծի հաս մար այսօրուան արձակուած բանտարկեալը...։

Եւ Լէյտին փղձկեցաւ։

Դեսպանատան գաւիթը հաւաքուած համակիր ներու երկսեռ խումբը, Օր. Վերդինէի ու Թօզաթ լեանի ընկերակցութեամբ կառքերը նետուեցան և ուղղուեցան Գում-Գաբու Ազգ. Պատրիարքարանը, ուր, ուշ տեսն դեռ կ'սպասէր Իզմիրլեան Պատրիարքը։

Նոյն գիշերը, կայս. ներման իրատէն հեռագրուեցաւ Երզնկա։

Նոյն գիշերը, Երզնկայի մահապարտ բանտարկեալներէն Տօքթ. Կարապետ Փաշայեան ազատ արձակուեցաւ։

Նոյն գիշերը. Գատը-Գիւղ, Թորգոմեան քնա կարանը լուսավառուեցաւ մէջ կ'ողողուէր, ուր, կամքի հզօր դիցուհի մը, կը չողչողար Օրիորդ Վերդինէի դէմքը։

Իսկ ալեւոր Թորգոմեան՝ երջանիկ հայրը, երջանիկ անձրը, բազմոցին բարձր անկիւնը բազմած, տղու մը պէս կ'արտասուէր։

Երջանկութեան և ուրախութեան դերարտասր կաթիլներ...։

Կշտացի՛ր, կարմի՛ր Սուլթան, կշտացի՛ր, Մե՛ծ Մարդասպան, կշտացի՛ր, Աբիւնի՛ Դեւ..., հասա՛ր նպատակիդ. զարդարէ՛ արիւնոտ կուրծքը մի՛ւշիր Զէքի բաշայիդ, որ կէտ առ կէտ գործադրեց քու կայսերական բա՛րձր... հրամաններդ։

Ա՛հա՛ Սասուն կը խեղդուի արիւնի հեղեղներու մէջ. ա՛հա՛ Սասուն, համատարած ծովի մը վերածուած, հազարաւոր, բիւրաւոր անմեղներու դիակները կը լողան փըփրադէզ կոհակներուն վրայ, ո՞րոնք կ'ուռենան, կ'սատուարանա՛ն, կը լեռնանա՛ն։

Ու Դա՛չար բովանդակ. ու Գաւա՛ռը բովանդակ, ծածկուեցա՛ւ կարմիր Ջրհեղեղով։

Գետերը կը յորդին, սրարշաւ կը խուժեն հովիտներուն ու խոխոմներուն մէջ, ու իրենց խոլ վազքին մէջ. կ'ընդգրկեն բոլոր բեկորները մարդկային կեանքերուն, որոնք գազանային կիրքերու պոռթկումին մէկ չարաչուք րոպէին մէջ, հուբէ սուբէ անցան...։

Դեռ ապրողներ կը մնային սակայն, այս կարմիր Ջրհեղեղէն, որոնք սա՛րը քաշուած էին անառիկ Անդոքի, նոր ժամանակներու մառախլապատ Մասիսը...։ Սասունեան հայասատան Սարսափէն ճոզրացածները, Ընդվզումի ուխտեալ զինուորներուն մնացորդները, որոնք քարաժայռերու գագաթէն դիտած էին սոսրոտի ահեղ ճակատամարտը, կեղծ հաշտութեան մը միամիտ զոհեր՝ «Տարիւր վաթսուն»ներուն նահատակուելը, խարոյկներուն բոցերը, չե-

խերուն պարերը, և բոլոր հրեշային վայրագութիւնները, որոնք գործուեցան այն արիւնոռոգ գաշտին մէջ...։

Նոյն գիշերը, երբ Համիտիէ հեծելապուղերը, աչիրէթներուն աւատապետները, թողած էին ճակատամարտի գաշտը՝ իրենց բարբարոսութիւնները փոխադրելու համար Մշոյ Դաշտի հայ գիւղերուն վրայ, Անդոքի սարահարթէն քանի՛ քանի ընտանիքներ, անգութ սովէն տանջուած ու իրենց սիրելիներուն կորուստներէն յուսահատած, ամէն վտանգ արհամարհելով, յաջողած էին փախչիլ ու իրենք զիրենք նետել գիրկը Տալորիկի, ուր, կ'որոտային դեռ թնդանօթները։

Հոն, Անդոքի սարին վրայ, ընկեր Մուրատ ու Բես Գրգո, Տէր Քաջի հետ, վերջին, ճգնաժամային, գերագոյն րոպէին կը պատրաստէին մնացեալ ուխտեալ զինուորները, որոնք, թէև սովէն ուժասած, սակայն դեռ կը վառէր իրենց սրտին մէջ վրէժի անշէջ բոցը։

Բես Գրգո կը գոռար.

— Պիտի մեռնիմ հոգիս ու եղբայրներո՛ւս վրայ և երբեք չպիտի՛ հեռանամ վատօրէն։

Իսկ ընկեր Մուրատ կը գոչէր.

— Ընկերնե՛ր, մեր սիրելիները մեռա՛ն, սակայն իրենց կենդանի հոգիները մեզի հետ կ'ապրին, մեր վերև կը սաւառնին ու մեզի՛ կը նային. այսօր Սասունն հո՛ս կեդրոնացուցած է իր վրէժը, հո՛ս է իր ուժը, հո՛ս է իր վերջնական փրկութիւնը կամ կոտորածը...։ Եթէ կռուինք ու յաղթենք, պիտցած ըլլաք, վայրկենապէս պիտի փրկուի ո՛չ միայն Սասունը, այլ թերևս Հայաստանի ճակատագի՛րը. իսկ եթէ մեռնինք այս անհաւասար մարտնչումին մէջ, պիտէ՞ք, պիտի երթանք գրկախառնուինք մեր սիրելի կարիճներուն, որոնք դեռ երէկ, մեզի հե՛տ էին ու մեզի հետ միասին կը տարափէին մահացու պնտակները թշնամիներու խուժանին վրայ։

Տէր Քաջ կը մռնչէր առիւծի պէս.

— Ի՛մ քաջեր, եղբայրներս նահատակուեցա՛ն, ես նոս չե՛մ կրնար մնալ մէ՛կ րոպէ. թշնամին ահա հա՛ կու գայ. հանդիպումը սոսկալի՛ պիտի ըլլայ... անխուսափելի՛ է այս պատերազմը, որ վերջի՛նը պիտի ըլլայ, և այս պատերազմէ՛ն կախում ունի մեր հայրենիքին ճակատագի՛րը, կը հասկնա՞ք։

— Ցէ՜այինե՛ր, գոչեց Շաքէ, ձեր քոյրերը՝ ձեր կշա՛ռն պիտի կռուին. ես կը խօսիմ իմ քոյրերուն, հազարներո՛ւ անունով. միասի՛ն ապրեցանք՝ միասի՛ն պիտի մեռնինք...։

Շաքէի այս խօսքերը չանթի մը պէս չառաչեցին և ելեկտրացուցին բոլոր վհատ ու լքուած հոգիները։

Մուրատ, Գրգո ու Տէր Քաջ. Անդոքի երեք պահապան հրեշտակները, Սասունցի հերոսուհիներուն սրտաչարժ ցոյցերէն աւելի՛ քաջալերուած, անդա՛մ մըն ալ բոցավառեցին ռազմիկները։

Յուզմէ խուզմէ հատաքուած սարահարթին վրայ, աղջիկներ ու կիներ, չարունակ քարեր կը ժողովէին, ու քարէ բլուրներ կը կազմէին հոն, մինչ թշնամի գունդերը, Անդոքի սառոյտէն սկսած էին արդէն իրենց վերելքը։ Թնդանօթները զանպաղօրէն վեր կը հանուէին, կանոնաւոր զօրքերու վաչտերը մագլցի կ'ելլէին կողերն ի վեր, մերթ ընդ մերթ արձակելով թնդանօթները։ Եւ այսպէս, թշնամին կ'առաջանար, ու կը մօտենար։

Հրամանատար Մուսթաֆա բաշան, հաչտութեան պատրուակով ափ մը հայ ռազմիկներու վրայ տարաձած ամօթալի յաղթանակէն արբշիռ, իր կանոնաւոր գունդերուն յորդորներ կ'ուղղէր ու կը յուսադրէր զանոնք ոսկեզօծ խոստումներով։

— Առիւծնե՛րս, կ՚ըսէր անոնց, կը տեսնէք, լեռան գագաթը մեռելական լռութիւն մը կը տիրէ. ես վատա՛հ եմ, պէտք է մինչեւ հիմա սովահար մեռած ըլլան անոնք. եթէ մ՚ի՛կ գնաստ ուներնային, անտարակոյս, ա՛յն ալ պիտի պարպէին. գիտցած ըլլաք, մեռա՛ծ են. վեր ելէ՛ք, մագլցի՛, ո՛վ իմ քաջ առիւծներ, Սասունի ազուոր աղջիկները՝ ձեզի՛ պիտի տամ, ձեզի՛...:

Ու գունդերը, մօտալուտ յաղթանակին ու խոստացուած աւարներուն տեսիլքովը գինովցած, հեւասպառ կը մագլցէին:

Թնդանօթները գանդաղօրէն կը հասնէին վեր, ու վերելքը հետզհետէ կը դիւրանար. սկսած էին արդէն երեւիլ Անդոքի սարահարթին քոլորտիքի քարաժայռերը, որոնց վրայ ո՛չ ոք կ՚երեւար: Հրամանատար քաշային կասկածը տակաւ կ՚իրականանար. ո՛ւ է մարդկային չունչ կարելի չպիտի ըլլար գտնել հոն, սարահարթին վրայ. սովամահ պէտք է եղած ըլլային ամէ՛նքն ալ...:

Ու գունդերը կը մագլցէին թնդանօթներով Անդոքի կողերն ի վեր:

Նաւասարդեան իրիկուան թեթեւ զեփիւռ մը կը խաղար այս բարձունքներուն վրայ, վարէն, սառըրտի դաշտավայրէն դէպ ի վեր բերելով արիւնի չամանդաղներն ու հոտերը. հովը մեռելներու վրայէն սահելով կու գար ու սուլելով կ՚անցնէր:

Անդոքի սարին հասնելու համար հազիւ յիսուն քայլ մնացած էր:

Եւ սակայն ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ խլրտուա՛մ...:

Մելամաղձոտ, մեռելային լռութիւն մը:

Եւ արեւը կ՚ամփոփէր իր վերջին ճառագայթները, կարծես թէ կ՚չտապէր հեռանալ այդ վայրերէն, ուր արիւնը հոսեցաւ և դեռ պիտի հոսէր...:

Սառներները տակաւ կ՚երկարաձգուէին, կը տարածուէին ամայի, անմարդաձայն հեռաստաններուն վրայ, որոնք իրենց այրիացած գեղեցկութիւնները կու լային: Անդոքի սառրոտը, կողերուն վրայ, աւելի հեռուները համատիրուած երբեմնի չէն, բազմամարդ ու բարգաւաճ գիւղօրէններուն աւերակներուն սո՛ւգը միայն կ՚ապրէր հոն. այդ անկենդան աճիւնեներուն մէջ...:

Ու այդ վսեմ պահուն, երբ գիշերուան սեւաթոյր վարագոյրը կը ձգուէր սպառոր վայրերուն վրայ, երբ, երկինքէն անտարբեր նայուածքներ կը ղրկէին Անդոքի գլխուն վերեւ կախուած հազարաւոր աչքեր, որոնք վերէն դիտած էին վարը գործուած հրէշային ոճիրները, երբ, մահուան խաղաղութիւնը կը տիրէր այդ վայրերու գերեզմանային լռութեան վրայ, և երբ, հրամանատար Մուսթաֆա քաշային հրետանիները յամընթաց վերելակումով մը կը հանուէին ու կը տեղաւորուէին Անդոքի բարձր դիրքերուն մէջ, անդին, սարահարթին վրայ կմախացած, կիսաթափ դիակներ կը թափառէին, սովահարներուն թափօրը, որոնք մահուան ու կեանքի մէջ տարուբեր, ո՛ւր կը փորձէին չարունակել մարդկութիւնը...:

Թշնամին վճռած էր բնաջինջ ընել Սասունը. և այդ գիշերը վերջին գիշե՛րը պիտի ըլլար...:

Մուշիր Զէքի բաշան, անդին, անձամբ կը վարէր Տալւորիկի կառաւղի ճակատամարտները, և ինչպէս որ նախապէս կարգադրուած էր իրենց միջև, Մուշիր Զէքին ու կինճի լիվա Մուսթաֆան, երկո՛ւքն ալ, երկու տարբեր կէտերու վրայ կեդրոնացած իրենց ուժերը, կ՚ամալգամէին միևնոյն ժամանակ վերջացնել բնաջնջումի կենսական? գործը...: Մնացեալ հայաշատ կեդրոնները մէկիկ մէկիկ թալլուած, հրկիզուած, բոլոր բնակիչները ջարդ-

դըւած, ու գեղեցիկ սեռէն երիտասարդները քիւրթերու պէյերուն ու Համիտի պաշտօնեաներուն հարէմը չէնցուցած էին...։ Կը մնար միայն անառիկ Տալւորիկը և Անդոք, վերջին ապաստանարանը՝ Սասունի գեղ կռուող առիւծներուն ու կորիւններուն. այդ երկու անառար թումբե՛րը պէտք էր խորտակել, որպէս զի Անատոլիի Ընդհ. Քոնիչ?, այնուհետև՝ Սասնոյ Զարդերուն կազմակերպիչ միւշիր Զէքի բաշան կարենար վերջապէս ելլալով քաշել տալ վերջին աւեւտաբեր հեռագիրը, կէտ առ կէտ պատասխանած ըլլալու իր Տիրոջ «Գանդը թէմմիր»ի իրատէին։

Ուստի, միւշիր Զէքի բաշան՝ Տալւորիկի, և լիւա Մուսթաֆա բաշան՝ Անդոքի վրայ կը թափէին իրենց վերջին ուժերը։

Տալւորիկ, թէև անընկճելի, կարեւորութիւն չունէր Անդոքի չափ, որովհետև ընդհանուր կռռած բանակներէն վերապրողներուն մեծ մասը հո՛ն ապաստանած էր, Անդոքի սարահարթներուն վրայ. հետեւաբար, Անդոքի գրաւումը պիտի կազմէր համիտեան արիւնոտ փառքերուն լուսապսակը...։

Մուսթաֆա բաշան, հրեաններուն բարձր դիրքերու վրայ զետեղել տալով, գիշերուան կայր մթութեան կ'ուզէր օգտուիլ ժամ առաջ։

Որոտացին առաջին թնդանօթները։

Ու քարերու տարափ մըն է սկսաւ տեղալ։

Թնդանօթները լռեցին։

Հրամանատար բաշան իր չուրջը հաւաքեց կառնոնաւոր գունդերուն պահները։

— Էֆէնտիներ, ըսաւ հրամանատարը, հասկըցա՞ւեցաք, պատրա՞ծ է ատոնց ռազմամթերքը. չէ՞ք տեսներ, գնդակներու տեղ քարեր կը թափին, աւելորդ է թնդանօթ արձակել, քանի որ վառօդ մը չկայ. կը վախնամ միայն թէ՝ ծուղակ մը լարուած չըլլայ.

զգուշանա՛լ պէտք է ւակայն. պէտք է վերելքը չարունակել քայլ առ քայլ, մինչեւ որ վառօդ ըլլանք թէ՝ ո՛չէ վառօդ մը գոյութիւն չունի, ի՞նչ կ'ըսէք։

— Յայտնի է, յարեց պայ մը, հրամանատա՛ր բաչա, Սասունցիները կը ճանչնամ, եթէ մէ՛կ գընդակ ունենային, գայն ալ կ'արձակէին. ռազմամբերքնին մեկդի՛, մարդիկը սովամահ եղած ըլլալու են։

— Ուրեմն ի՞նչ կեցեր կ'սպասենք, ըսաւ անդիէն ուրիշ պայ մը, քանի որ ո՛չ պաշար ունին, ո՛չ ռազմամթերք. ինչո՞ւ սկսանք, և ինչո՞ւ յանձնարձակ դադրեցուցին քայթակուքը։

Պային այս յայտարարութիւնը ցնցեց հրամանատար բաշան, որ ակնարկ մը նետելով պայաց կոյտին վրայ.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ, եթէ կ'ուզէք, չարունակե՛նք մեր յարձակողականը։

— Այո՛, այո, պոռացին ամէն կողմէ, չարունակե՛նք յարձակումը։

Եւ թնդանօթները սկսան որոտալ։

Քարերու տեղատարափ մը պատասխանեց ռումբերուն։

Պաբար գիշերուան մէջ, խուլ որոտումները կը թնդացնէին ապառաժներն ու քարանձաւները։

Անդունդներու վերև կախուած ցից ու վիթխարի ապառաժներու ետին, երկաթե ռազմիկներ, խումբ խումբ հաւաքուած Տէր Քաջի, Մուրատի ու Րեա Գրգոյի խրախոյանքէն վերակենդանացած ու առիւծացած, կը պատրաստուէին կուրծք տալ թշնամի ատուարաթիւ գունդերուն կատաղի յարձակումներուն դէմ։ Սակայն, աւա՛ղ, օրերով, շաբաթներով տիրող ահաւոր սովը՝ քամա՛ծ էր իրենց արիւնի յետին կաթիլը. կմախաձև կերպարանքնե՛ր եղած էին, անկարող չարժելու, ո՛չ մնաց թէ կռուելու...։ Եւ

սակայն, ուխտած էին կռուիլ, մինչև իրենց վերջին չունչը. պիտի կռուէին, կռուէին, մինչև որ հատցնէին Անդոքի սարահարթին քարերը... անօթի պիտի կռուէին և առանց զէնքի, որովհետև սպառած էր պաշա՛րը, սպառած էին ռազմամթերքնե՛րը. միայն սուրեր ու գաշոյններ ունէին ու, Անդոքի քարե՛րը...:

Ուստի քարերուն կարկուտը կը յաջորդեր թըշնամի բանակէն արձակուած թնդանօթի ռումբերուն:

Մինչև կէս գիշեր տևեց ռմբակոծումը:

Մինչև կէս գիշեր տեղաց քարերու կարկուտը, Անդոքի զանազան դիրքերէն:

Հրամանատար բաշան, վճռական յարձակումը թողլով առաւօտեան, գադարի փողը հնչեցնել տուաւ և զօրքերը պարեցուցին իրենց յարձակողական չարժուձևները:

Սպառակոյսը, ժամերով Անդոքը ռմբակոծել տալէ ետքը, համոզուած էր թէ՝ Հայերուն վերջնական պարտութիւնը մէկ քանի ժամուան խնդիր էր և թէ յաջորդ օրը, առաւօտ կանուխ, իրենց յաղթական գունդերով ու թնդանօթներով պիտի կրնային գրաւել այդ հպարտ, այդ աննուաճելի սարահարթը: Միևնոյն կարծիքէն էր հրամանատար Մուսթաֆա բաշան, որովհետև, կը խորհէր թէ՝ վերը, Անդոքի գագաթը քաշուած ամբացած սպառամբ Հայերը, ճըգնաժամի նոպաներուն մէջ կը գալարուէին, այլևս անկարող մարանչելու, կայսերական ստուար զօրագունդերուն ու սարսափելի ռումբերուն դէմ...:

Ուստի, վաղորդայնի յաղթանակներուն վարդագոյն տեսիլքներով օրօրուած երեւակայութեան բոցը իրենց արիւնոտ աչքերուն մէջ, Համիտի հաւատարիմ զինուորները, իրենց սպաներով ու հրամանատարներով վրանները քաշուեցան: Թնդանօթաձիգ-

ները՝ իրենց թնդանօթներուն վրայ, և միւսները՝ իրենց հրացանները բարձ ըրած՝ պառկեցան քնացան:

Սակայն, սարահարթին վրայ նռուզեռը չէր դադրած: Ջաղջէն գալարուող ալիքներով մայրեր՝ զո՛ւրկը փորձէին քնացնել իրենց ծծկեր երախաները. ծերունիներ, որոնք ատորսի պատմական ճակատամարտին մէջ ինկած երկոց որդիները կ'ողբային, սովէն քայքայուած կեանքի ճնացորդ մը քաշքշուլով, կը փակէին իրենց չիջած աչքերը, վերջին անդամուան համար, ա՛լ չարթննալու համար: Լերան վայրենի բոյսերը, սպառաժներու ծերպերուն խոտերը, բովանդակ կանաչութիւնը բլուրներուն ու մարդ մանդներուն՝ սպառա՛ծ էր. սարահարթին մէջ ապաստանած Սասունցիները կերած հատցուցած էին: Պատառ մը հաց չկար հոն, ամենավերջին գիշերը պիտի լուսնար:

Մուրատ կ'երթար կու գար, Բես Գրգո ու Տէր Գաջ, իր միակ մտերիմները, բառ մը չէին կրնար գտնել սփոփելու գինքը. իրե՛նք կարօտ էին սփոփանքի...:

Յանկարծ, Մուրատի աչքերը չողացին:

Մօտեցաւ երկու հերոսներուն, և անել բաւիղէ մը նոր դուրս ելած, մոլորած ճամբորդի մը, կամ խաւարամած նկուղէ մը՝ լուսաւոր հորիզոն մը նըշմարող. կեանքէն յուսահատած մէկու մը պէս, գոչեց խելագին.

— Ընկերնե՛ր, փրկուեցա՛նք...

— Ի՞նչպէս, ընդհատեց Տ. Գաջ, ընդոստ նետուելով իր տեղէն:

— Ի՞նչպէս փրկուեցանք, կրկնեց Բես Գրգո:

Մուրատ լռելյինք ամփոփելով, չարունակեց.

— Այո՛, փրկուեցա՛նք կ'ըսեմ... մեկ ըրե՛ք միայն, գաղանիք մը պիտի պատմեմ ձեզի:

Երկուքն ալ կախուեցան Մուրատի չրթունքէն։ Ու Մուրատ չարունակեց նոյն թափով.

— Կը յիշէ՞ք, ընկերնե՛ր, երբ Տալսորիկէն օգնութեան հասանք հոս, մեր հրոսախումբով, կը յիշէ՞ք, նահատակ Տէր Գաբրիէլը յետոյ հաւաք։

— Ա՛յ, կրկնեց Բես Գրգո, լա՛ւ կը յիշեմ, Մուրա՛տ Ջան, յետոյ առանձնացաք դուք, Անդոքի կողերն ի վար իջաք, ժամերով բացակայ եղաք, յետոյ չա՛տ ուշ առին վերադարձաք, լաւ կը յիշեմ...։

— Երբ Տալսորիկէն հոս կու գայինք, ջորիներու վրայ բեռցուցած մեր պաշարներով, ճամբան հանդիպեցանք քիւրտ աշիրէթներու կարաւանի մը, որ ամբաւ աւարով մը կը վերադառնար Մշոյ Դաշտէն։ Մենք չուզեցինք ձեռքէ փախցնել ներկայացող առիթը։ Երբ հասանք կիրճի մը բերանը, ուր սկսաւ մտնել կարաւանը, անմիջապէս փոքրաթիւ խումբեր բաժնուեցանք, և կիրճին կարեւոր դիրքերէն սկսանք գնդակի բռնել կարաւանը, որ վերջապէս անձնատուր եղաւ։

Բես Գրգոյի ու Տէր Քաջի աչքերը կը վառէին, մինչ Մուրատ կը շարունակէր.

— Մէկիկ մէկիկ կապել տուի մարդիկը, խուզարկել տուի վրանին, և ոսկիներով լեցուն քսակներ հանեցինք իրենց կնիկներուն ծոցէն։ Բայց, ոսկիներու քսակէն աւելի՛ Թանկագին աւար մը գտանք կարաւանին մէջ... գիտէ՞ք, քսան անասուկ հրացան, փամփուշտներով մէկտեղ, և.

Տէր քաջ ու Բես Գրգո վեր վեր ցատկելով.

— Ո՞ւր են, ո՞ւր, գոչեցին, հիմա անասուկները։

— Քանի անասուկներուն վրայ ձեռք դրին մեր կարիճները. յետոյ, ասոնցմէ զատ, հարիւրաւոր պարկերով ալիւր, բրինձ, չաքար, կաւէթա և ուրիշ անհրաժեշտներ գրաւեցինք...

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

— Ո՞ւր են, մենք չը տեսա՛նք, Մուրա՛տ Ջան։

— Սմէ՛նքն ալ պարա՛սա են հոս, Անդոքի սահրանա՛րքը... բայց պէտք է ա՛յս գիշեր, առանց քնանալու վազուան, խուժել թշնամի զօրագունդերուն վրայ, յիր ու ցան ընել, փախցնել գիրենք։

— Բայց ինչո՞վ, քարերո՞վ, սուրերո՞վ... ինչպէ՞ս կրնանք յարձակում գործել առանց պէնքի... մինչդեռ թշնամին սուսերաքաշ է և կատարելագործեալ պէնքերով ու թնդանօթներով...։

— Լաւ մարկ չըրի՛ք, պաշարները, հրացաններըը, փամփուշտները, և ուրիշ շատ մը կարեւոր առարներ, գերի՛նք գրի՛նք Անդոքի բարձր կողերուն վրայ բացուած քարանձա՛ւ մը, որուն բերանը գոցեցինք վիթխարի ժայռով մը։ Հարկ չկայ ըսելու թէ՝ կարաւանի մարդիկը կիրճին մէջ կապուած ձգելնուն ու մենք, աւարներով բեռնաւորուած, հեռացանք։ Հիմա բոլոր այդ կողոպուտները՝ քարանձաւին մէջ պահուած կան. սակայն, այդ քարանձաւը կարճնալ մտնելու համար, անհրաժեշտ է ա՛յս գիշեր ներս երթալ յարձակիլ, յանկարծակիի բերել թշնամին, խուճապի ու փախուստի մատնել, այնպէս չէ՞։

— Ի՞նչ կենք կեցեր ուրեմն, մռնչեց Բես Գրգո, ձայն չը տա՞նք մեր տղաքներուն. չըսէ՞ք որ տասկաւին չաթմաներով պիտի կրնանք գիմանալ։

— Մուրա՛տ Ջան, յարեց Տէր Քաջ, իրա՛ւ է, կռուելու կարողութիւն չը մնա՛ց մեր կարիճներուն վրայ, քաղցէն կը տանջուինք, բայց, քանի որ վերջին ճգնաժամը կ'անցընենք, վերջին փորձ մըն է որ պիտի ընենք, վայրկեանները կը սահի՛ն, մէ՛կ րոպէ սպասել յիմարութի՛ւն է, ոճի՛ր է։

— Օ՛ն ուրեմն, ձայն տանք ամենա՛ւն ալ, թո՛ղ այս անգամ կինե՛րն ալ, աղջիկնե՛րն ալ խուժեն,

իրենք քարերով, մենք սուրերով. թշնամին արդէն մօտեցած է մեզի։

Շուտով ձայն արուեցաւ, ուխտակալ գինուորները, բոլոր Սասունցիները, ոտքի եկան վայրկեանակէս ու պատրաստուեցան առաջ նետուիլ առաջինը ազդանշանին։

Յանկարծ քունը խանգարուած երախաներու ճիչը, սարսափած պառաւներու ջայլը, յուսահատ ռազմիկներու կանչն, եղերական երաժշտութիւնը մը կը կազմէին խաղաղ գիշերուան խաղաղութեան ու արհաւիրքին մէջ։

Նշանը արուեցաւ և յարձակումը սկսաւ։

Հազարաւորներու երկաթե ամբոխ մը, քարերով, սուրերով, գաշոյններով, կացիններով ու պարզ դանակներով, Անդոքի քարաժայռերէն վար խուժեցին ու իր քունին մէջ կոխկռին թշնամի բանակը, որ վազորդայնի ապահովուած յաղթութեան երազներուն գիրկը մուշ մուշ կը քնանար։

Քանի մը հարիւր գլուխներ զատուեցան վիզերէն, մինչև որ թշնամին թօթուեց իր քունը։

Խուճապը սիրեց գունդերուն մէջ, որոնք, խաւար գիշերուան ու անապատի յարձակումին յանկարծական սարսափի ստաւորութեան տակ, առանց եաւէնին նայելու, հալածական հօտերու պէս փախուստի ճամբան բռնեցին, Անդոքի կողերուն վրայ թողլով ռազմամթերք, պաշար ու թնդանօթ։

Սասունցի կարիճներուն յուսահատութիւնը յաղթեց։ Հրամանատար Մուսթաֆա բաշայի պաղատագին կանչը կը լսուէր հեռուէն, զո՛ր յորդորելով կռուի։ Ջօրապուղերուն մէջ խառնակութիւնը յաջորդեց սարսափի խուճապին, և Սասունցի ուխտաւէալ գինուորները, վրէժխնդրութեան մոլեգին թափով մը, անխնայօրէն կը մխէին իրենց սուրերը՝ ա-

ռաջին հանդիպողին կուրծքը։ Կիներուն ու աղջիկներուն արիութիւնը վեր էր ամէն ակնկալութիւնէ. ատոնք, քարերու կարկուտ մը կը տեղացնէին անդադար, անընդհատ, անվերջանալի, և թշնամի սուսր գունդերուն ամօթալի փախուստը դիտելով՝ աւելի՛ կը վառուէին ու կը սրտապնդուէին։

Տէր Քաջ, իր անձնուէր ռազմիկներուն առջևէն կը քալէր, խրախուսիչ խօսքերով ու ձեռքի սուրը ճօճելով. արդէն խոշխոշած էր քնացող զօրքերէն մէկ քանիները, և գետին փռած էր փախչողներէն շատերը։ Վերէն, կանոնաւորապէս տեղացող քարերու կարկատին տակ ինկած գլուխներու համարը չէր կար. հրաշքներ կը գործէին այդ քարերով, Սասունցի հերոսուհիները, որոնց գլուխը կը փայլէր Շաքէի Բէս Գրպոյի նորապսակ կինը. այս զարմանալի կինը, մէկ տարու երախան գիրկը, հրամաններ կ'արձակէր իր գինակից քոյրերուն և ի՛նչ ալ կը քարկոծէր թշնամին։

— Քոյրե՛ր, քոյրե՛ր, կը գոչէր իր կանացի հոգեցունց ձայնով, գիտե՞ք, մենք պիտի յաղթե՛նք. ահա՛ կը փախչին վտառը. նետեցէ՛ք, նետեցէ՛ք քարերը, թո՛ղ գիտնան թէ՝ Սասունցին կրնա՛յ իրեն գէնքերը հայթայթել լեռներու ապառաժներէն։

Ու Սասունցի աղջիկներուն ու կիներուն տեղացուցած քարերէն, հազարաւոր գանկեր չախ չախ չախուեցան։

Բէս Գրպո, ընկեր Մուրատի յուզումնաւոր յայտնութիւններէն մարակուած, աչուըները դարձած, կատաղի վագրի մը պէս աչ ու ձախ կը յարձակէր, դաշոյնը կը մխէր կ'անցնէր. իր ճամբուն վրայ դիակներ կը փռուէին. իսկ Մուրատ, այս ընդհանուր խուճապ տապնապի բոպէին, իր մտքի ներկայութիւնը պահելով, խուզարկու աչքերով կը հետազո-

տէր Անդօնի քարանձաւը չրջապատող ապառաժներ-
րը, կը վիճառէր, ժամ առաջ գտնել կ'ուզէր այն քա-
րանձաւը, որուն ծոցէն պիտի ծագէր Անդօնի ժո-
ղովուրդին փրկութեան լո՛յսը։

Խաւար գիշերուան մէջ, ահ ահ խումբեր, հա-
րիւրներով, հազարներով, կը փախչէին, կը վազէին,
կը գլորուէին, կը կանգնէին, կը հեռանային...։
Սառապարները, որոնց վրայ նոյն գիշերը նաեւ թըշ-
նամի գունդերը և ուր խորհրդակցութեան մտած էր
սպայակոյտը՝ երազելով վաղուան յաղթանակները,
Անդօնի առապարները, որոնք կը հնձէին ու կը տը-
քային հրեաններուս, թնդանօթներու բեռին ներ-
քև, հիմա մերկացած են ու իրենց վրայ պարել խա-
ղալը կը տեսնեն իրենց արդանդի զաւակներուն։

Քարերու կարկուտը դեռ կը տեղար։

Փախստական գունդերը, իրարու խառնուած,
դիրար կ'սպանանէին, մութին մէջ գաղտնիներ կը չո-
ղային, իրարու փոր, իրարու կող, իրարու կուրծք
կը մխուէին սուրերը, աչքեր կը փորուէին, ականջ-
ներ կը կարուէին, թևեր կը կախուէին կէս կարըս-
ած, ու գլուխներ՝ ուսերու վրայ ինկած։ Ու կոյր
մութին մէջ, անչօշափելի պարապին մէջ... դիտել
պէտք էր, ապառաժէ ապառաժ զարնուելով, թա-
ւալումը թնդանօթաբերի անիւներուն ու մթերա-
բարձ սայլերուն, յանկարծ լռուած ու մէջտեղին մէջ
ձգուած, զանոնք վարող բազուկները թուլցած ըլ-
լալով, վերջին, Անդօնի քարաժայռերէն փրթած կամ
նետուած վիթխարի քարերէն, և կամ կտրուած ըլ-
լալով Սատունցի ամեհի ռազմիկի մը թուրէն կամ
դաշոյնէն։

Տեսարանը զարհուրելիօրէն վսեմ էր, յուսահա-
տութեան գերակչիռ նոպաներուն մէջ տապլտկող
սովահար լեռնականներուն մահամա՛րտը...։

Կատարեալ էր խուճապը, խառնակութիւնը՝ տռա-
կալի, անիշխանութիւնը կը տարածուէր արշաւակի
ու կը վարակէր բոլոր թշնամի չարքերը։ Հրամա-
նատար բարձրին կատաղութիւնը կատա՛րը հասած
էր. հայհոյիչ հոգագէ մը ժայթքող իր խռպոտ ձայ-
նը, կը խեղդուէր խուժանին վայրենի ոռնուքնե-
րուն ու կանչերուն մէջ, որոնք կը կորսուէին խա-
ւարակուռ գիշերուան խորութեանը մէջ...։

Այս խառնաշփոթութեան մէջ վիթխարի ապա-
ռաժի մը տակ, երկու հուժկու տիտաններ պլլուած
են իրարու։

Մենամա՛րտ մը կը մղուի հոն, այդ վիթխարի քա-
րաժայռին տակ. թուր ու դաշոյն կը ճօճան մութին
մէջ։ Մերթ կը պլլուին իրարու, մերթ կը զատուին
իրարմէ և թուրերու հարուածներ կը փոխանակուին։
Երկու տիտանները, գիրար խեղդելու, գիրար մոր-
թատելու ճիգերով, երկո՛ւքն ալ չնչատագած, կը մե-
նամարտին տակաւին, երկո՛ւքն ալ արիւնթաթախ,
երկո՛ւքն ալ խոթարուած դէմքերով, լայն ու խոր
վէրքերով, կը չարունակեն գիրար յօշոտել...։

Վերջապէս, տիտաններէն մէկը գետին կը փլչի,
կռնակին վրայ կը տապալի, մինչ միւս տիտանը,
բոլոր ծանրութեամբը կը նստի անոր կուրծքին վը-
րայ ու կոկորդին կը փակչի։

Յաղթող տիտանը՝ նոյնինքն Տէր Քաջ քահա-
նան էր, որ յաջողած էր բռնել Համիտիէ հնձելա-
գունդի հրամանատար պէկ մը, փախուստի բոպէին
և հիմա կ'մբռչնէր իր վրէժխնդրութեան անփոխա-
րինելի հեշտանքը։

Բեռ Գրգո, Մուրատի քովէն չէր զատուեր, քա-
րանձաւին չուրջը կը թափառէր, ուր պահուած էին
Մուրատի հրոսախումբին յաւիտեան աւարները,
պէնք ռազմամթերք ու պաշար։ Մուրատ քարանձա-

ւին առջև կեցած, անձնուէր ռազմիկներու ձեռքով քարանձաւէն դուրս հանել կու տար աւարները, ո՛ր ունք պիտի փոխադրուէին Անդօքի պապաթը։

Մուխը տակաւ կը փարատէր։

Նաւատորմեան զով ու ճերմակ այգալոյսի մը ժպիտները կը նկարուէին արեւելքի հորիզոնին երկայնքը, որ հետզհետէ մօտեցող արեւին ծիրանի ճառագանչներովը կ՚ողողուէր։

Քարանձաւին մէջ պահուած աւարները, Մուրատի հսկողութեան տակ, խնամով մը փոխադրուեցան Անդօքի գագաթը, ուր արդէն յաղթական վերելքով մը վերադարձած էին պիշերն ի բուն կռուող ռազմիկներու խումբերը։

Մուրատ, սովատանջ ընտանիքներուն միջև անմիջապէս բաշխել տուաւ ուտեստները, յետոյ, իր քով կանչեց բոլոր խմբապետները, և ծանօթ քանի մը նահապետներուն հանդիսաւոր բացումը կատարելով.

— Ընկերնե՛ր, ըսաւ խմբապետներուն, ահա՛ մեր վերջին յոյսը, ահա՛ մեր փրկութիւնը. առէ՛ք, լաւ գործածեցէ՛ք այս յարգի զէնքերը. թշնամիներուն ձեռքէ՛ն կորզեցինք, թշնամիներո՛ւն վերապարձուցէ՛ք գնահատները, պարապ մի՛ արձակէք։

Տէր Քաջ, վէրքերով ծածկուած պլուխը պատառներու մէջ, ոտքի ելաւ ու գոչեց.

— Իմ քա՛ջ զաւակներ, այս գիշե՛ր ալ անցուցինք. Սահակ Աստուածը՝ այս գիշե՛ր ալ պահեց մեր կեանքը. պատերազմը դեռ չէ՛ վերջացած. թշնամին հզօր է, թիւը բազմապատիկ. սակայն չը յուսահատինք. մեզի հե՛տ է Աբգարութիւնը, մեզի հե՛տ է Իրաւունքը... մեր Դատը սո՛ւրբ է, սո՛ւրբ. ահա՛ Աստուած քարերուն ծերպերէ՛ն, քարանձաւներէ՛ն հանեց մեր հայը, մեր ռազմամթերքները. օրհնեա՛լ ըլլայ մեր Մուրատ Ջան։

— կեցցէ՛ մեր Մուրատ Ջան, գոչեցին բոլոր խմբապետները։

Ուտեստներուն, զէնքերուն ու ռազմամթերքներուն բաշխումը կատարուած էր, երբ Անդօքի բարձր կատարները չողչողալ սկսան նորածագ արեւուն ճառագայթներովը։

Սովէն կմախացած մարմինները խլրտալ կ՚սկսէին, ու դալկահար, գունատ երեսները, տակաւ կը վառուէին վարդագոյն կարմիրով. զուարթութիւնը կը տիրէր բոլոր ընտանիքներուն մէջ։

Արեւը հետզհետէ կը բարձրանար կապոյտ երկինքի մը մէջ. Անդօքի կողերէն վեր կ՚ելլէին, կը ծաւալէին մթնոլորտին մէջ, խոշխոջուած գիակներուն արիւնի գարշաթոյր գոլորշիները։

Գիշերուան կոտորածի սարսափէն հալածական, դեռ կը փախչէին հրամանատար բաշային զօրագունդերը, ատորտի անհուն դաշտավայրին մէջէն, և կ՚աճապարէին հասնիլ միանալ միւշիր Զէքի բաշայի ատուարաթիւ գունդերուն, որոնք չաբաթներէ ի վեր Տալւորիկի դիրքերը կը ամրակոծէին։

Սակայն, Մուրատ գիտէր, ժպրազդաբար համոզուած էր թէ՝ վաղանցիկ էր այդ գիշերուան յաղթանակը և թէ՝ բաշխուած ուտեստները հազիւ հինգ վեց օր պիտի բաւէին այն անապին ամբոխին համար, որ Անդօքի գագաթը քաշուած, չունէր հաղորդակցութեան ուրիշ միջոց մը, ո՛չ ալ պաշար հայթայթելու յոյս մը, Սահակ գրեթէ բոլոր գիւղօրէնները հրդեհուած ու բնակչութիւնը բնաջինջ եղած գիտէր Մուրատ ցուրտ իրականութիւնը, ըլլալով։ Մուրատ գիտէր թէ՝ ի՛նք ալ, Անդօքի մնացորդ ուժե՛րն ալ, ամէնքն ալ պիտի սպիտուէին ի վերջոյ տեղի տալ թշնամի բանակին, որ անսպառելոյս, նոր նոր գունդերով սուսերացած ու վրէժի կատաղի թենէն մըտ-

բակուած՝ պիտի վերադառնար և պաչարուժով պիտի փճացնէր, պիտի անօթի՛ մեռցնէր զիրենք... Սա կային, միւս կողմէ, բոլորովին անոյշ չէր. գոնէ պահ մը կը սիրէր յուսալ թէ՝ միւչիր Զէքի բաշան, իր գունդերուն կրկնակի պարտութիւններէն առնելով, պիտի հրաժարէր Թերեւս չարունակելէ յարձակողական կռիւները, իր բանակը պիտի Թերեւս ե՛տ քաշէր Անդօքի չրջականերէն և իր ամբողջ կատաղութիւնը պիտի Թափէր Դաշտի խաղաղ մշակներուն, գաւառի անմեղ հովիւներուն, մեկ խօսքով, Մշոյ ու Սասնոյ դաշտային գիւղերուն վրայ, որոնք առաւելին զերծ մնացած կրնային ըլլալ Թալանէն, հրդեհէն ու չարդէն։ Յո՜յս մըն է լոկ, կը խորհէր Մուրատ, Թերեւս անիրագործելի, պարապ յո՜յս մը։ Կրնայ բոլորովին հակառակը պատահիլ, կ'ըսէր ինքնիրեն, եթէ հրամանատար Մուսթաֆա բաշան, իր պարտուած գունդերու մնացեալ բեկորներովը միւչիր Զէքի բաշային քով վերադառնար ու պատմէր Թէ՝ Անդօքի գրաւումը հարիւրաւոր գունդերու կը կարօտի, այն առեն ի՞նչ պիտի ըսէր միւչիրը, չը պիտի՞ կատղէր, չպիտի՞ չարժման մէջ դնել առ առ հագին բանակ մը, և քալէր Անդօքի վրայ...։

Այսպէս, անդ ու անդր մտածումներու մէջ ընկղմած, անսասոյղ վաղուան առաւօտ՛ն‌քը կը կանխէր ապրիլ Մուրատ, մինչ Անդօք հարանիքի մէջ էր, նոյն գիշերուան անկարծելի, վառաւոր յաղթութիւնը կը տօնէր։

Շաքէ, գուարթ Թիթեռնիկի մը պէս, կը Թռչէր երամէ երամ, իր վինուորուհի քոյրերէն ընտիր խումբ մը հաւաքած իր չուրջը, սարահարթի կանանչ մարմանդի մը վրայ, հայկական լեռնական պար մը բռնած, իր ընկերուհիներուն հետ կ'երգէր, խօլ խընձիղներով ու կայտիռներով, հրդեհելով բոլոր հովիները։

— Քոյրե՛ր, քոյրե՛ր, կը մրմնջէր գուարթ չեչեռ, այսօր պարե՛նք, վազը պիտի կռուինք։

Ու վինուորուհիները, նոր կեանք ու նոր հոգի առած, սասունեան ոճով կը պարէին բոլորաձև, ա բաղ արագ չրջանով մը, «Լէվօ լէ՛լէ՛»ի եղանակը նուագելով։

Մուրատ, վաղորդայնի մղձաւանջին տակ, չէր կրնար անխռով սրտով հանդիսատես ըլլալ Սասունցի վինուոր անմիզ խաղերուն ու պարերուն. ըղեղին մէջ որդ մը կը խլրտար ու սև վարագոյր մը կը ֆաչէր իր աչքերուն առջև, որոնք սև կը տեսնէին իրերը։ Դուլ ու պապար չուներ, և չէ՛ր ալ կրնար ունենալ, քանի որ ինքը կշռած էր կացութեան անաւոր ծանրութիւնը։ Մէկ ելք կը մնար իրենց, գոնէ ժամանակ մըն ալ կարենալ զբաղեցնելու համար միւչիր Զէքի բաշային զօրագունդերը. զանազան հատուածներու բաժնուիլ ու ցանցնուիլ Սասնոյ լեռներուն, բնութեան այդ անառիկ բերդերուն մէջ և ինքնապաշտպանութիւնը չարունակել, մինչև որ ձիւնը ծածկէր այդ բարձունքները, և գոցուէին ճամբաները։ Սակայն ի՞նչպէս պիտի ապրէին, քանի որ քանդած, հրդեհուած մոխրակոյտ մը տեսարանը կը պարզէին բոլոր գիւղերը...։

Բովանդակ Սասունը՝ գերեզմանատուն մըն էր, անհո՛ն գերեզմանատուն մը...

Թ.

Մուբատ սխալած չէր, իր սեւ կասկածները գըժ-
բախտաբար իրականացան։ Անդոքի պաշարումը
կազմակերպող կինճի Մուսթաֆա բաշան, իր մ՛ին-
քան մեծաթիւ զօրագունդերուն պարտութեան բոմբը
չուտով տարած հաղորդած էր միւչիրին, որ իր կար-
գին, կը փորձէր Տալւորիկի տալ վճռական, մահա-
ցու հարուածը, ռմբակոծելով Սասնոյ այդ աննուա-
ճելի բերդը։

Ուստի, չուտով ճամբայ հանուեցան ուրիշ ըսա-
ւարաթիւ գունդեր՝ հրետանիներով ու խորամանկեց-
ներով, ուղղուելով դէպի Անդոքի սարահարթը, ա-
ռանց զաղար տրուելու Տալւորիկի ռմբակոծումա-
ներուն...։

Վեց ցերեկ ու վեց գիշեր կռուեցան չարունակ
Անդոքի ռազմիկները, սուրով ու քարով, արդէն
սպառած ըլլալով թշնամի քիւրտ կարաւանէն յա-
փըշտակուած զէնք ու ռազմամթերք։ Այս վեցօրեայ
հերոսական կռիւներուն հոգին էր Շէնիքի Բես
Գրգօն ու իր մանկամարդ կինը Շաքէ. երկո՛ւքն ալ
օրինակելի անձնուիրութեամբ ու զարմանալի կորո-
վով կը կռուէին ու կը սրտապնդէին միւս երկսեռ
ռազմիկները։ Բայց, աւա՛ղ, չուտով սովը վրայ հաս-
աւ ու սկսաւ գործել իր աւերները։ Մատաղ ման-
կիկներ. ծծկեր երախաներ կը մեռնէին մէկիկ մէկ
կիկ, և մահը կը տարածուէր սարահարթի ժողովուրդ-
դին միւս խաւերուն մէջ, սուգ ու սոսկում ափռե-
լով ամէն կողմ։

Կացութիւնը տագնապալի, վայրկեանը քննադա-

տական, Մուբատ գո՛ւր կը հետազօտէր, գո՛ւր կը
փնտռէր ատեն մըն ալ դիմանալու միջոց մը. ամէն
կողմէ փակուցան դռները. իսկ թշնամին՝ այս ան-
գամ, ամէն գնով նուաճել, քնաջնջե՛լ որոշած էր
Անդոքի ապաստանեալները։ Եւ ատորատէն դէպ ի
կողերն ի վեր, վայրենի վայնասուններով, ոռնուա-
ներով ու հայհոյներով կը մագլցէին կատաղի գուն-
դերը։ Թնդանօթները նորէն որոտացին ու չրջակայ
թաւուտները թնդացին։

Մուբատ կը գիտէր դէպ ի վեր խուժումը բար-
բարոս վհմականերուն, որոնք հազարներով կը մա-
զըլցէին, կը չօչափէր վտանգը, կը տեսնէր մահը,
որ կուգար, կը մօտենար...։

Պահ մը կեցաւ քարաժայռին վրայ, ուրկէ կը
դիտէր թշնամի գունդերուն առաջխաղացումը. յետոյ,
յանկարծ ինքզինք նետեց երկսեռ ռազմիկներու
խումբի մը մէջ, որուն գլուխը Բես Գրգօն կեցած,
կը մռնչէր.

— Ընկերնե՛ր, Սասնո՛յ զինուորներ, այսօ՛ր է
մեր վերջին օրը։

— Ո՛չ, Գրգօ՛ Ջան, ընդմիջեց Մուբատ, այսօ՛ր
է վերջին օրը, ո՛չ թէ մեր, այլ թշնամի բանակին
վերջին օրը...։

Ռազմիկ խումբերը չրջապատեցին ընկեր Մու-
բատը, որ յուզուածէն կը դողար։

Մուբատ կը չարունակէր.

— Թշնամին կուգայ, անա՛ մօտեցաւ, բայց չը
պիտի՛ կրնայ եւլել մինչև գագաթը. Սասնոյ պան-
ծալի նախնիքներուն հոգիները կը սաւառնին այդ
սարերուն վերև. մի՛ վարանիք, թշնամին վախկո՛տ
է, վախկո՛տ... դեռ քանի՞ օր անցաւ այն գիշերա-
յին ճակատամարտէն ի վեր, չէ՞ք յիշեր, չը տեսա՞ք
ինչպէս թաւալգլոր ու գահավէժ ինկան անոնք. Ան-

դաբի կողերուն վրայ և իրենց պիղծ դիակներով ծածկեցին այս սուրբ հողերն ու քարերը... Օ՛ն մեր նրակներուն մէջ տակաւին կ՛նեայ մեր մաքուր նահատակներուն մաքուր արիւնը... Սեղմուի՛ն չարաքերը, վերջին ճի՛գ մըն ալ, և պիտի լռե՛ն թնդանօթները, պիտի քայքայուի՛ն այդ կատաղի ու վայրենի կարկերը...

— Մուրա՛ծ Ջան, պռաց Բես Գրգո, Սատոյ Աստուա՛ծը պահէ քու կանանչ արեւդ, թուլցա՛ն բազուկները, ա՛լ չեն չարժիր մեր դնդերները. այս քանի՛ օր է որ սև հա՛յը կը պակսի մեզի. ո՛չ ուտելու մնաց, ո՛չ փամփուշտ. Անդոքի քարե՛րն ալ պիտի պակսին վաղը կռուի՛նք, կռուի՛նք մինչև մեր վերջին չունչը, բայց յետո՞յ...

— Մուրա՛ծ Ջան, առաջ նետուեցաւ ու գոչեց Շաքէ, մեր սիրելիները մեռա՛ն, բայց մենք զո՛ղջ ենք, ո՛ղջ. կռուելու կարգը մե՛րն է, մե՛րը, դուք գացէ՛ք, մեզի պաշար հասցուցէ՛ք... մենք, Սատոյ զինուորուհիներս, պիտի չարունակե՛նք պատերազմը. դուք գացէ՛ք, մեզի յանձնեցէ՛ք Անդոքի պաշտպանութիւնը։

Մուրատ լռեց, կը խոկար։

Իսկ Բես Գրգո, իր հերոսուհի կնոջ վերջին խօսքերէն լուսաւորուած.

— Ես կ՛երթա՛մ, ասա՛, գոչեց, պաշար հասցնելու պիտի երթամ իմ քաջերովս։

Մուրատ յիշուեցաւ։

— Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի երթաք, Բե՛ս Գրգո, մոռնա՞ր Մուրատ, ասա՛ թշնամին կը քարձրանա՛յ...։

— Պէտք է մեկնինք մենք, Մուրա՛ծ Ջան, և հիմա՛ պէտք է մեկնինք. դուք պէտք է Ցալտրիկ հասնիք, և ես Խուլքի ու Խիանք հայ գիւղերը, ուր քրոն տակաւին կանգուն են և ուր դեռ կը գտնուին պաշար և ռազմամթերք։

Երկաթ ռազմիկներու խումբերը, միանամուռ կը գոչէին.

— Մուրա՛ծ Ջան, Գրգո՛ Ջան, մեկնեցէ՛ք, մեկնեցէ՛ք, մեզի չուտով հասցուցէք պաշար ու ռազմամթերք։

Սակայն թշնամին կ՛առաջանար, կը մօտենար, վայրկեաններով կը սպրդէին ու վտանգը տակաւ կ՛ըսպառնար կախուիլ Անդոքի գլխուն վերև։

Իրիկուան առաւերնները կ՛երկարաձգուէին։

Վճիռը տրուած էր. Մուրատ ու Բես Գրգո պիտի մեկնէին մօտակայ գիւղերը, պաշար ու փամփուշտ հասցնելու Անդոքի սարահարթը կռուողներուն։ Սակայն, մեկնելէ առաջ, հարկ էր կարգերը բաժնել զանազան դիրքերու մէջ և բաւականաչափ այժ թողուլ հոն։ Ահիկա դրեթէ անկարելի պիտի ըլլար, որովհետև պաշար ու մթերք հասցնելու համար մեկնող խումբերը պէտք էր որ սուսար թիմը կազմէին, ճամբան ամէն պատահական վտանգի կարենալ դիմագրաւելու համար։ Մուրատ յոռետես էր, մինչ Գրգո, վարդապետն կը տեսնէր հորիզոնը։

Շաքէ, զինուորուհիներուն կամիլլան, իր Գըրդոյին պէս քաջ և անոր պէս լաւատես, մօտեցաւ Մուրատի և ըսաւ.

— Մուրա՛ծ Ջան, դուք ինձի և իմ զէնքի քոյրերո՛ւս վստահեցէք Անդոքի պաշտպանութիւնը... դուք չուտով մեկնեցէ՛ք մեր կարիճներով, ժամ առաջ պաշար ու մթերք հասցնելու հոս. մենք մինչև մեր վերջին չունչը կը կռուինք ու չե՛նք արատ բերեր Սասունցիներու համբաւին։

— Երթա՛նք ուրեմն, գոչեց Մուրատ, մեր քոյրերը պիտի պատերազմին ու մենք պաշա՛ր պիտի հասցնենք իրենց։

Մուրատ ու Գրգո մեկնեցան նոյն իրիկունը,

առաջինը՝ դէպի Տալւորիկ, երկրորդը՝ դէպ ի Մուրբ ու Խյանք գիւղերը, երկու՛քն ալ հետերնին առած սուսար թիւով ռազմիկներ։ Քանի մը սակաւաթիւ խումբեր ձեացին Անդոք, որոնք, իրենց գինուորուս հիներուն հետ պիտի պաշտպանէին գիրքերը։

Գիշերը վրայ հասաւ։

Թշնամի գունդերը կը տարածուին Անդոքի բարձրադիր կողերուն վրայ, ուր կը զետեղեն իրենց թնդանօթները, յաջորդ օրը կանուխ, սկսելու համար վճռական յարձակումը։

Մուրատի արշաւախումբը, գիշերային գնացքով առանց կանգ առնելու, ամայի, պաղտնի կածաններէ անցաւ, առանց Թշնամի զօրատներու հանդիպելու, Տալւորիկ մտաւ պաշարման չղթային վերջ մը նայած կլրճէ մը, որ կը պաշտպանուէր Տալւորիկցի կարիճներէ։ Մուրատ ինքզինք յայտնել չուզեց, այլ քերէ պահեց, մտադրած ըլլալով նոյն գիշերը վերադառնալ, առատ փամփուշտ ու պաշար փոխադրելով Անդոք և իրեն հետ առնելով նոր ուժեր, կարենալ յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար վճռական ճակատամարտը, որ անտարակոյս պիտի սկսէր յաջորդ առաւօտ։

Իսկ Բես Գրգօ, իր խումբով անցաւ Հեղին գիւղը, ուր գիւրաւորները չէին համարձակած մուտ գործել և ուր ամբաւ չափամարանոցներ կային կլկլի ու զանազան արմաւիքներու, ինչպէս նաև մեծաքանակ փամփուշտներու մթերք մը։ Վայրկեանները թանկ էին, մէն մի րոպէ տարի մը կ՚արժէր, պէտք էր ժա՛մ առ ժամ վերադառնալ Անդոք, սպասուած օգնութիւնը հասցնել գինուորուհիներուն, որոնք իրենց մատղաշ ձագուկներով, օրերէ ի վեր կը տառապէին քաղցէն։ Մէկ գիշերուան մէջ Բես Գրգօ յաջողեցաւ առնել հարկ եղած մթերքները, և ջորիներու բեռցնելով լա-

նուք, իր խումբերով Հեղին գիւղէն մեկնեցաւ։

Գիշերուան թանձր մութին մէջէն, Բես Գրգոյի խումբերը՝ բեռնաբարձ ջորիները չրջապատած, թաւուտներ ու մացառներ կը կտրէին, միշտ աջ ու ձախ պարտցնելով իրենց զգուշաւոր ու հետաքրքիր նայուածքները։ Հեղին գիւղէն դուրս, քանի մը մղոն ճամբայ կտրած, կը բարձրանային նոյն գիւղի գաւիթը տարածուող երկայն արօտամարգը, որ կը կոչուի Մէրկէտրէժ։ Հոս պիտի վար առնէին ջորիներուն բեռները, և իրենք պիտի հանդչէին մէկ երկու ժամ, յետոյ չարունակելու համար իրենց գիւղային գնացքը։

Յանկարծ ջորիները կը խրտչին, ականջները տնկած և մ՚կ քայլ չեն ուզեր առաջանալ։ Գրգոյի ռազմիկները, վարժ ու փորձ ջրեպանները արդէն, անմիջապէս կը նշմարեն թէ՝ վտանգ մը կ՚սպառնայ իրենց, մօտալուտ վտանգ մը։ Ուստի, Բես Գրգոյի կարգադրութեամբ, բոլոր ջորիները կը քաշեն ապառաժներու հետն, և իրենք, զանազան կարգերու բաժնուած, բոլոր կարեւոր գիրքերը կը գրաւեն նախապէս, կազմ ու պատրաստ բոլոր յարձակումներու դէմ։

Ջորիները չէին սխալած, գիմացէն, լուսնկայի տակ, կը նշմարուէր առաջխազացումը սեւ ու չարաժուն առարկաներու, որոնք տակաւ կը խոշորնային, հետեւակներէ ու ձիաւորներէ բաղկացած անասնային խուժան մը։ Հեռուէն կը լսուէր խուլ թմբուկներու դնդինը, և փոշին, լուսնի ճերմակ ճառագայթները կ՚ազօտէր՝ քուլայ քուլայ բարձրանալով ու պատելով մթնոլորտը։

Վտանգը սոսկալի էր, խուժանը կը մօտենար. Մերկէտրէժ արօտավայրին երկայնքը կը տեսնուէր ձիեւոր ընդ արշաւը, հետեւակները կը վազվզէին վայրենի

գոռուգոչումներով ու հրազէններ կը պարպէին մութ գիշերուան մէջ։

Սասունցի ռազմիկները, իրենց բնական հոգատարութեամբ կրնային այնքան հեռուէն ճանչնալ և ըսչել առաջացող բազմութեան թշնամի կամ բարեկամ ըլլալը։ Բես Գրգո վայրկենապէս հազորդեց իր խումբերուն թէ՝ մօտեցող հեծեալ ու հետեւակ զօրքերը՝ քիւրտ հրոսակներ էին, որոնք ապահովապէս աւարներէ կը վերադառնային և կամ ուրիշ գիւղերու մէջ կը փորձէին փոխադրել իրենց վայրագութիւնները։ Ձայները չատ մօտէն սկսան լսուիլ... քիւրտ աշիրէթներու խուժան մըն էր, ա՛լ կասկած չը կար...։

Բես Գրգո, առաջին դնտակով մը տուած էր յարձակման նշանը։ Դիրքերէն տեղալ սկսաւ կարկուտը։ Քիւրտ խուժանը կանգ առաւ Մերկէսրէժ արօտամարգին մէջ։ Առնք, իրենց պատկառելի թիւին, ու կատարելագործեալ զէնքերուն և իրենց արագընթաց երիվարներուն անպարտելի ուժին վրայ վստահ, և իրենց վայրագ բնազդներովը գինուած, մանաւանդ իրենց ամբաւ աւարովը հպարտ կ'արհամարհէին ամէն մը Սասունցիներու կողմէն ուղղուած յարձակումը։ Դիրքերէն տեղացող գնտակներու տարափին տակ, ընդարձակ արօտավայրին մէջ սկսան արչաւել ամէն ուղղութեամբ։

Հրացանաձգութիւնը սաստկացաւ երկուստեք։

Թշնամի չարքերը հեղձեղձ կ'անօսրանային ու կանանչ մարգագետինը կարմիրով կը ներկուէր։ Վիրաւորներուն ու սպաննուածներուն դիակները զըրահախառնուած, փրփրերախ ձիերուն խօլ արշաւին մէջ, կը կոխկռտուէին ու ճակատամարտը զարհուրելի, կատաղի համեմատութիւններ կ'ստանար։

Հայկական դիրքերը լռութեան կը դատապար-

տէին ու տակաւ կը գրաւուէին թշնամի հրոսակ խումբերէն, որոնք, իրենց անթիւ դիակներուն տեսքէն մոլեգնած՝ սև յովազներու պէս կը խոյանային։

Վերջապէս թիւը յաղթեց։ Բես Գրգո, իր վերջին գնտակն ալ արձակելէ ետքը, վիրաւոր ինկաւ գետին։ Քիւրտերը ճանչցան Շէնիքի առիւծին դիակը. յաղթանակի աւարի մը պէս, չալկեցին ու տարին իրենց հրամանատար պէկին։ Միւս ռազմիկները, մէկիկ մէկիկ նահատակուած, փոքրաթիւ մաս մը միայն գերի ինկաւ խուժանին ձեռքը։ Ապառաժներուն ետին պատսպարուած ջորիներն ալ, պաշարով ու ռազմամթերքով ինկան թշնամի խուժանին ձեռքը։

Մերկէսրէժ, երկայն արօտամարգը, գերեզմանը եղաւ ընտիր ընտիր Սասունցի ռազմիկներուն, որոնք սակայն չա՛տ սուղ, իրենցմէ հարիւրապատիկ աւելի թիւով քիւրտերու արիւնո՛վը ծախեցին իրենց կեանքը։ Սակայն, յաղթութենէն գինովցած, քիւրտ հրամանատարները, Շէնիքի առիւծին կիսատ նուաճին դիակը, յաղթանակի աւարի մը պէս իրենց ուսերուն վրայ առած, թմբուկներով ու ռազմական նուագներով կը տանէին. մինչ գեղուրիչ խումբեր, հարիւրապետ դիակներուն թաղումը կը կատարէին։

Ամբողջ գիշերը չարունակ քալելով ու ճամբան հանդիպած հայ գիւղերէն վերապրողներն ալ աւարի և հրդեհի տալով, յաղթական խուժանը հասաւ Տալուորիկի չուրջը բանակ դրած միւչիր Զեքի բազային քով։ Հրամանատար պէկերէն մէկը, կիսամեռ Գրգոյի դիակը դրաւ միւչիրին առջեւուն տակ։

Բես Գրգո յանկարծ կ'աթոռին և ինքզինք իր քաջերուն մէջ կարծելով, առաջին անգամ հոգ կ'ուզէ. բայց, երբ քիչ մը ուշաբերուած, կը դիտէ կանոնաւոր զօրքերու բազմութիւնը և զինուորական հմա-

զգեստները, կ'ըսէ ինքնիրեն.— «Գրպո՛, ամօթ չէ՞ որ գո՛ւն ալ գերի բռնուիս, պէ՛հ, մեռի՛ր...»։ Ու տեղէն ցատկելով, կը վազէ, Թիկնապահ գինուորի մը ձեռքէն հրացանը կը խլէ և կը յարձակի միւսիր Զէբի բաշային վրայ...։ Իսկոյն կ'որոտան հրացանները, ու Շէնիքի հերոսը գետին կը փռուի անշունչ...։

Միւսիր Զէբի, փիւրա խուժանի հրամանատար պէկերէն՝ գիշերուան ճակատամարտին մանրամասնութիւնները լսելէ առքը, կը վերարծարծէ խուժանին վայրագ կիրքերը և կը խրախուսէ դէպի աւարառութիւն։

Հազարաւոր անկանոն ու կանոնաւոր զօրքերէ բաղկացած սեւ ու սուսար զունդեր, Զէբի բաշային պատգամով ու իրենց բնածին մոլեռանդութեամբ գինուած՝ կ'արշաւեն, Սասունի ամէն կողմերը սրի-ռելով թալան. հրդեհ ու կոտորած։

Շէնիք, Սեմալ, Ալիանցիք, Կելիեկիւզան, Ազբիկ, Կելիեկանման, Գելաչէն, Շուշնամերկ, Ֆօք, Կերման ու Իրիցանք, այս բոլոր հայաշատ կեդրոնները մոխրակոյտ մը կը դառնան։

Նոյն բարբարոս գունդերը բոլոր չէն գեղերը, ե-կեղեցիներով ու գպրոցներով քար ու քանդ ընելէ, գոյքերը, հօտերը, բոլոր հարստութիւնները թալանելէ, և բնակչութիւնը՝ առանց սեռի կամ տարիքի խտրութեան, բնաջինջ ընելէ առքը՝ իրենց մարդասպան արշաւանքը կը շարունակեն, լեռներուն ու ձորերուն, ապառաժներու փապարներուն ու քարանձաւներուն, սուսերախիտ անտառներուն ու մենաստաններուն մէջ, հալածելու մեռցնելու համար ամէն կենդանի չունչ...։

Մուրատ, առատ պաշարներով ու ռազմամթերքով Տալորիկէն մեկնած, իր խումբերով կ'անցած

պարէր Անդոք հասնիլ, երբ Թլնամի գունդեր նըշմարուեցան հեռուէն,

Մուրատ կ'ատիպուի փոքրիկ խումբով մը քաշուիլ պահ մը, և մօտակայ քարայրի մը մէջ ապաստանիլ։ Ինչ յետոյ, քիւրտ հրոսախումբերը կը մօտենան, կը հասնին ու կանգ կառնեն քարայրին բովերը։ Մարդկային միսի հոտը առած, կ'սկսին հրացաններ արձակել քարայրին բերանը, բայց ներսէն չը պատասխանուիր։

Քարայրէն ներս մտնելու փորձ մը կ'ուզէին ընել, երբ ներսէն, քարայրին խորերէն, անհուի պայթիւններ լսուեցան։

Հրոսախումբը սարսափահար ետ ետ մղուեցաւ. քիւրտերը վերջապէս զգացին թէ՝ քարայրին մէջ Սասունցի կռուողներ ապաստանած էին, որոնց վրայ յարձակելու համար պէտք էր նախ վտանգել իրենցմէ քանի մը հարիւրաւորներու կեանքը։

Վայրկեանապէս քարայրին բարձր դիրքերը պաշարեցին և հրացանաձգութիւնը սկսաւ։

Մէկ քանի օր կը տեւէ պաշարումը, և սակայն, քարայրին մարդիկը չե՛ն անձնատուր ըլլար։ Քիւրտերը, յուսահատօրէն կը պատրաստուին մեկնիլ, երբ իրենց մէջէն ծեր մը, փորձառու աւազակապետ մը կ'արգիլէ մեկնումը, և դառնալով իրեններուն.

—Զաւակնե՛րս, կ'ըսէ, եթէ չաթաթներով, սիմներով հոս սպասենք, և եթէ սպառենք մեր բոլոր փամփուշտները, չպիտի կրնանք բռնել քարայրին բնակիչները. մէ՛կ մէջէց կայ, եթէ գործադրենք գայն, կը յաջողինք. չուտով չորցած խոտերու յարդեր ժողովենք, դիզե՛նք քարայրին բերանը, բռընկեցնե՛նք գէզը, պիտի տեսնէք որ իրենք, քարայրը քաշուած ֆլանները, ոտքով ձեռքով պիտի գան իյնան մեր ոտքը, եթէ ո՛չ, մուխին մէջ պիտի խեղդուի՛ն...։

Եւ իրօք, ծերունիին խորհուրդը կը գործադրուի. քարայրին բերանը խոտի յարդի դեզերով կը գոցուի և դեզը կը բռնկցուի. մուխը ներս կը խուժէ, քարայրին մէջէն անազանգ կը փրթի։ Մուխերուն ու բոցերուն մէջէն դուրս կը նետուին քարայրին ռազմիկները։

Կանոնաւոր զօրագունդի սպաներէն մէկը, Պոլսոյ կայսերական բժշկական վարժարանին ուսանողը կը ճանչնայ, նոյնինքն Մուրատը, որուն վրայ տասնեակներով թաթեր կ'իջնեն միևնոյն ժամանակ։

Մուրատ իր խումբով միասին, չղթայակապ կը տարուի միւշիր Զէքի բաշային քով, որ անբացատրելի հրճուանքով մը, փոխադրել կու տայ զանոնք Բաղէշի կեդրոնական բանտը։

Յետոյ, քարայրին գրաւումէն ետքը, թշնամի գունդերը, յաղթանակէ յաղթանակ, խաղով խնդուլմով կ'արշաւեն առաջ. ճամբան կը հանդիպին փոքրիկ խումբի մը, որուն պետը, վաթսուն տարու ծեր մը, նոյնինքն կէլիէկլիւզանի հռչակաւոր Բես Պեհոն էր։ Սրի ծերունին ամէն կողմէ պաշարուած կը գտնէ ինքզինք. թշնամիներուն արձակած գնդակներէն կը ծածկուի մարմինը, և սակայն ինքը չը պադրիր այդ գնդակներուն պատասխանելէ, տասնեակներով թշնամիներու դիակներ փռելով գետին։ Ու երբ, գնդակ ու վառօդ կ'սպառի, երբ ծերունի Պեհոն կ'արձակէ իր վերջէն գնդակը, և կը տեսնէ թէ ա՛լ չկայ ուրիշ ճար մը, իր արիւնոտ աչքերուն առջև արձանացած մահուան տեսիլքովը հզօր, ինքզինք վերջին անգամուան համար, կ'ամփոփէ, կը մերկացնէ իր սուրը, զոր կ'սկսի աջ ու ձախ ճօճել և երկու գովէն դիակներ փռելով կ'առաջանայ։ Բայց, աւա՛ղ, իր ստացած վէրքերէն տակաւ թուլնալով, ու այլևս անկարող՝ չարժելու իր հուժկու բազուկը, արիւնի մէջ թաթխուած ու անթիւ վէրքերով ծածկուած, կը տապալի անշնչացած։

Այսպէս, մէկիկ մէկիկ ինկան Սասնոյ հերոսները, Սզաուբեան արիւնոտ ճամբուն վրայ, Շէնի, քի ու կէլիէկլիւզանի առիւծները՝ Բես Գրգօն ու Բես Պեհոն, իրենց ուխտեալ զինուորներով...։

Մուրատ, չղթայակապ կը հեծէր Բաղէշի կեդրոնական բանտի գնտանի մը մէջ...։ Իսկ Անդոքի սարահարթին պաշտպանութիւնը տանձնող զինուորները, Շաքէի հետ, տակաւին կ'սպասէին օգնութեան, որ պիտի գար, որ կ'ուշանար, սակայն, աւա՛ղ, ա՛լ չէին վերադառնար մեկնողները...։

ԻԱ.

Սպիտաբեր գիշերը, երբ Անդոքէն մեկնեցան Մուրատ ու Գրգօ, Տալւորիկէն ու Խուլբի և Խիւանք գիւղերէն պաշար ու վամփուշտ հասցնելու օգնութեան, սարահարթին պաշտպանութիւնն ըստանձնող Սասունցի աղջիկներն ու կիները, իրենց պարագլուխ Շաքէի առաջնորդութեամբ, մինչև առաւոտ առջ տարին ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւնները։

Յաջորդ օրը լուսցաւ։ Թշնամի բանակը իր վերջին ուժերը գումարած, կը բարձրանար Անդոքի գագաթը, մարախի պէս ծածկելով հակայ լեռը։

Սովը սոսկալի աւերներ կը գործէր, օրերէ ի վեր անօթի էին։ Զինուորուհիները, իրենց փոքրիկ եղբայրներուն ձեռքէն բռնած, և իրենց մատղաչ երեխաները կռնակնին կապած, պիտի կռուէին։

Թշնամին կը մօտենար։

ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԱՐՁԱԾ ՄԵՐ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ ՀԱՄԱՐ...

Բարձր ու սեպ քարաժայռի մը վրայ կանգնած, Հափսէ անուն պառաւ մը, որուն զաւակներն ու թոռները պատերազմին մէջ ինկած էին, կը գոռար.

— Ջայրե՛ր, զաւակնե՛ր, վաստուքեամբ չաղաքատե՞նք Սասունցու սուրբ անունը...:

Սարահարթին ամէն կողմերէն ռումբեր ու զինաւակներ կը տեղային, մինչդեռ հերոսուհիները, քարերով կը պատասխանէին:

ՄԵՐ ԴՍՀՃՍՊԵՏԸ

Անհաւասար կռիւը տեւեց քանըչորս ժամ, և սակայն թշնամին չէր համարձակեր առաջանալ, վախնալով թէ՝ ծուղակ մը լարուած չըլլար...:

Վերջապէս, անօթի, ուժասպառ, անօգնական, Սասունցի զինուորուհիները չկրնալով շարունակել կռիւը, կ'ապիպուին տեղի տալ, փախչիլ հալածականն, հազարաւոր վայրենի վոհմակներու առջեւէն:

Հետևեալ օրը, սարահարթը կը գրաւուի այլ վոհմակներէն, որոնք պարպուած կը գտնեն զայն, բոլորովի՛ն պարպուած...։

Ուստի, պահ մը թնդանօթները կը դադրին ոռոտալէ և հրացանները չեն խօսիր։

Փախստական, հալածական խումբերը, Անդոքի միւս կողերէն վար թաւալգլոր կը վազեն, կ'իյնան, ոտքի կ'ելլեն, ղիրար կը կոխկռտեն։

Ու կ'սկսի կոտորածը։

Կորաքամակ ձերուներ, զոզոջուն պառաւներ, օրերէ ի վեր սովատանջ մնացած, Անդոքի ռապարներուն վրայ կը նուաղին կ'իյնան։ Երեխաներուն աղեցալար ճիչերը, վիրաւոր կիներուն ու աղջիկներուն հեծեծանքները մինչև երկինք կը բարձրանան։ Թշնամի զունդերը կը հասնին, կը ջարդեն, կը կոխկռտեն փախստականներուն կիսամեռ դիակները...։

Վերջապէս հալածական ընտանիքները կը հասնին կեփէի ժեռոտ գագաթը, և կը տեսնեն որ պաշարուած են ամէն կողմերէ...։

Թշնամին բիւրաւորներէ կը բաղկանար, հալածականները խոնջ ու տկար, կը մօտենային վերապոյն վայրկեաններուն։

Ճամբան թողլով հարիւրաւոր դիակներ, ծերեր, պառաւներ, երեխաներու կիսամեռիկ կարաւան մը, մանկամարդ կիները կը յաջողին մագլցիլ փախչիլ կեփէի կողերն ի վեր, իրենցմէ չատերը վիրաւոր, և իրենց ետինքի երեխաներուն՝ իրենց կուրծքի արիւնը չամբելով կաթի տեղ...։

Նահատակ Գրգոյի կինը չնորհազեղ Շաքէն, իր միամեայ երեխան գիրկը, իր միւս ընկերուհիներուն հետ միասին կեփէի սարաւանդները բարձրացած, պահ մը կանգ առաւ, ետին դարձաւ, իր գեղեցիկ

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

աչքերը պտըտցուց կեփէի կողերն ի վեր մագլցող բարբարոս խուժանին վրայ, որոնք մռնչելով կը վազէին, և իրենց արիւնաթաթաւ թաթերով կ'ուզէին ժամ առաջ բռնել փախստական հայուհիները։

Շաքէ տեսաւ, կը մօտենային... քանի մը վայրկեան ալ, և անոնք պիտի ձեռք դնէին այդ վայրենի գազանները, ձե՛ռք պիտի դնէին իրեն վրայ, իր զոյրերուն վրայ...։

Զինակից ընկերուհիներէն չրջապատուած, միամեայ երեխան գիրկը, նայեցաւ, անդա՛մ մըն ալ նայեցաւ, տեսաւ բարբարոսները, որոնք կը հրոսէին, կը խուժէին դէպ ի վեր, ուղղակի իրենց վրայ։

Յանկարծ երեխան իր բազուկներուն վրայ, զատուեցաւ իր զոյրերէն, խոյացաւ, բարձրացաւ մօտակայ քարաժայռի մը գագաթը, որ կը կախուէր խորայատակ անդունդի մը վրայ...։

— Զոյրե՛ր, կանչեց գոռալանդէն, գեռ ի՞նչ կեցեր ենք...։ Ա՛նա՛ մենք, ա՛նա՛ մեր թշնամին, ա՛նա՛ մենք, ա՛նա՛ մեր պաշարին, մեր հաւատքին մեր հայրենիքին թշնամին... հիմա երկու ճամբայ միայն կը մնայ մեզի, ընտրեցէ՛ք.— ապրի՛լ կամ մեռնիլ։ սակայն, ի՛մ անձնուէր զոյրեր, կ'արժէ՞ ապրիլ, մեր սիրելիներուն կորուստէն ետքը, ոճիր չէ՞ ապրիլ՝ մեր բնաչխարհի աւերակներուն վրայ, ապրիլ՝ բարբոսներու անասնական կիրքերը յագեցնելու համար և ապրիլ՝ երբ ա՛լ չկան մեր տիրելիները, ո՛չ ծնողք, ո՛չ զաւակ, ո՛չ ամուսին, ո՛չ եղբայր, ո՛չ հայրենիք...։

Հրոսակները հասան վերջապէս կեփէի սարը։

Շաքէ, անդունդին վրայ կախուած քարաժայռին բարձունքէն կը լսեցնէր տակաւին իր անուշ ձայնը.

— Զոյրե՛ր, զոյրե՛ր, մօտեցէ՛ք ինծի, կը պաղա-

տէր, երգեցէ՛ք ինձի համար մանուկան եղանակ մը. ահա՛, ահա՛ կու գան, եկա՛ն վայրենիները, մեր մաքուր կուսութիւնը, մեր անարատ մայրութիւնը, մեր հաւատարիմ կնութիւնը թշնամիները եկա՛ն։

Քարաժայռին ստորոտէն, քանի մը տասնեակ մանկամարդ մայրեր, իրենց փոքրիկ զաւակներուն ձեռքէն բռնած, կը մռլտչէին դէպ ի քարաժայռին գագաթը, ուր կը գծուէր Շաքէի բարակ հասակը, իր միամեայ երախան թեւերուն վրայ. Շաքէ, նոյն պահուն, հայ Յիսուս-Մարիամ մըն էր, ան՝ որ մէկ երկու վայրկեանէն՝ ժամանակակից կարինէ մը պիտի ըլլար...։

Ստուգեցի զինուորուհիները, Շաքէի ընկերուհիները, մայրեր ամէնքն ալ, յաջողեցան վերջապէս եւլել քարաժայռին գագաթը, և Շաքէի հրաւէրին վրայ, պարել սկսան, մրմնջելով հայրենիքի օրօրքը։

Փոքրիկ, անմեղ երախաները կը ժպտէին, հինգ վեց տարու մանուկները կը պարէին ու կ'երգէին իրենց մօրկան հետ ու պարը տակաւ կը կենդանանար։

Սակայն հրոսակները, քարաժայռին ստորոտը հասած, կը մռլտչէին, ժամ առաջ հասնելու դադարը, և ձեռք գնելու համար այն ընտիր գեղուհիները րուն վրայ, որոնք սասմանուած էին իրենց հարէմը չէնցնելու...։

Վայրկեանը գերագոյն էր։

Շաքէ, իր միամեայ երախան իր մերկ թեւերուն վրայ բարձրացուցած, անգամ մըն ալ դարձաւ իր անձնուէր ընկերուհիներուն.

— Քոյրե՛ր, ըսաւ, չըսի՞ ձեզի, երկու ճամբայ մնայ մեզի.— ապրի՞լ, թէ մեռնիլ, ընտրեցէ՛ք։

— Մեռնի՛լ կ'ուզենք, մեռնի՛լ, մռնչեցին մայրերը, քեզի՛ հետ պիտի մեռնինք, պիտի խառնուինք մեր սիրելիներուն։

— Ապրի՞լ թէ մեռնիլ, քոյրե՛ր, չարաճակեց Շաքէ, արտում ու թրթռուն ձայնով մը, որ վէտ վէտ կը ծփծփար, կը գալարուէր ու կը ճօճէր անդունդին վերև, քոյրե՛ր, մեռնի՞լ թէ ապրիլ... ահա՛ վայրկեանը, քիւրտի՞ն թէ մահուան գիրկը, ընտրեցէ՛ք։

— Մահուան գի՛րկը, մահուան գի՛րկը... հո՛ն է մեր փրկութիւնը, հո՛ն պիտի վերստին գտնենք մեր նահատակներ՛ը, մեր փարելիներ՛ը, գոչեցին բոլոր մայրերը։

— Օ՛ն ուրեմն, ըսաւ Շաքէ, աչքերը երկինք բարձրացուցած և երախան սեղմելով կուրծքին, որ կը հեւար, ահա՛, ահա՛ կը մեկնի՛մ...։

Ու չուշանափայլ ճակատը շրջանակող սամոյր ու արձակ մազերը հովին, ճախարակ մերկ ծղինեներովը, ձեղքեց անցաւ իր ընկերուհիներուն բոլորակը, վեր բարձրացաւ, քարաժայռին բարձրագոյն կէտին վրայ, և ծաւի խոշոր աչքերը սեւեռած երկինք, անդամ մըն ալ դարձաւ հոն, նայեցաւ իր քոյրերուն, արտում ժպիտ մը վարդ շրթունքներուն եզերքը, նայեցաւ անգամ մըն ալ, պինդ մը գրկեց երախան, որ կը ժպտէր, կատղ, երկայն թարթիչները բացած, վեց, ինքզինք ամփոփեց ու գիտեց անաւոր անդունդը, որ կը քնանար իր ոտքերուն տակ...։

Քարաժայռի կողերէն կը տեսնուէր մռլտչի վերջը թշնամի հրոսակներուն, որոնք հեւասպառ կը վազէին ու կը հասնէին գագաթը։

Շաքէ, իր կեանքին վերջին մանրերկրորդը կ'ապրէր. տեսաւ զանոնք և սարսռաց...։

Երախան, մանրիկ թաթիկներովը կը խաղար մօրը մազերուն հետ ու կը ժպտէր, անմեղ գլխիկը տեղաւորած անոր փափուկ ստինքներուն մէջտեղը։

Քարաժայռին կուրծքին վրայ չարուած ընկերուհիները, անթարթ յառած, կը գիտէին։

— Քոյրե՛ր, ի՛մ քոյրեր, մրմնջեց Շաքէ, բարե տարէ՛ք Գրգո Ջանիս...։

Յետոյ, երախան պինդ մը գրկած, անգամ մըն ալ վեր բարձրացուց իր մեղուշ բիբերը, վերջին անդամուան համար աչքերը պարզուց հեռաստանին վրայ, հրիզոնին մշուշապատ լեռներուն կապոյտը ծծեց վերջին անգամ։

Սատե՛ն, Շէնի՛ք, քա՛ղցր հայրենի՛ք...։

Այս եղաւ իր վերջին հառաչանքը։

Ոտքերը զառուեցան քարաժայռէն ու Շաքէ մէկ ոստումով նետուեցաւ անդունդին մէջ...։

Ու լեռնէ լեռ, ժայռէ ժայռ զարնուելով, արձագանգը կը կրկնէր.— Սատե՛ն, Շէնի՛ք, քա՛ղցր հայրենի՛ք...։

Շաքէի վերջին հառաչանքը, սրբազան երգի մը պէս, արձագանգ գտաւ միւս գինուորուհիներու հոգիին խորը։ Ատոնք կարգով հետեւեցան Շաքէի վերջին օրինակին, մէկիկ մէկիկ նետուելով անդունդին մէջ, մինչ երախաները, անդիտակից աւիւնով մը, կը հետեւէին իրենց մայրերուն և իրենք ալ կը նետուէին անդունդը, որ կ'ալեկոծէր...։

Այսպէս, բոլոր ուխտեալ գինուորուհիները, բոլոր մայրերը, իրենց երախաներով, քարաժայռէն գահավէժ վար նետուած էին, այնպէս որ, երբ թշնամի հրոսակները հասան, թափուր գտան զայն, պարպըւած՝ այնքան զեղեցկուհիներէն, որոնց վայելքին հեռատեսակերով չլացած ու իրենց գաղանային կիրքի մոլուցքէն մարակուած, կրցած էին սիրով կրել արշաւանքին տաժանքը։

Տեսան հրոսակները, տեսան անմեղ զոհերուն ճօճումը պարապին մէջ, ասկացին ու ետ ետ մըզըւեցան...։

Անդունդը բարձրացաւ, կամաց կամաց լեցուե-

ՇԱՔԷ

«Սատե՛ն, Շէնի՛ք, քա՛ղցր հայրենի՛ք...»

ցաւ, և վերջիններըը կէս ողջ մնացին, ինկած ըլ-
լալով առաջիններուն ջախջախուած մարմիններուն
վրայ։

Հրոսակները խուժեցին գարձեալ դէպի ձորերը,
ուր, հարիւրաւոր կոյսեր, կիներ ու մանուկներ գըտ-
նելով՝ ձերբակալեցին։

Պժգալի՛, քառմնելի՛ տեսարան...։ Ձորերուն
մէջ, մացառներու և ժայռերու ծերպերուն մէջ, ան-
նախընթաց գազանութիւններ գործուեցան վիրաւոր
ու կիսամեռ հայ կոյսերուն ու մանկահարդ կիներ-
ուն վրայ...։ Մարակ, խարազան, չիկակարմիր
չամիրուններ, անխնայօրէն կը կատարէին իրենց
դժոխային... պաշտօնը։

Հոս՝ մայր մը հեղեղատի մը մէջ, կէս ողջ երա-
խային գլխուն վերև կախուած, ի՛նք ալ իր ճգնա-
ժամին մէջ, հոգեվարքի օրօրքը կ'երգէր, իր մեկ
հատիկ հրեշտակին յաւիտենական ննջեցը քաղցրա-
ցընելու. անդիէն, քիւրտ աւազակ մը՝ թուրի մէկ
հարուածով կը զատէր երախային գլխիկը փափուկ
ուսերէն, ու կը յարձակէր լալկոծ մօրը վրայ, իր
զազանը յագեցնելու անոր վիրաւոր կուրծքին վրայ։

Հոն՝ թաւուտքի մը խորչը, խումբ մը հրոսակ-
ներ, ծառերու կը կապեն մերկ իրանները մանկա-
մարդ կիներու, որոնց վրայ քանի՛ քանի անգամներ
արդէն բռնաբարութիւններ իրագործ զրած են և հիմա
կ'ուզեն իրենց զոհերուն խարուկահանդէսները դի-
տել ու ըմբոշխնել։

Անհնկարագրելի խոշտանգութիւններ, զո՛ր տան-
ջանքներ՝ վերապրողներուն բերնէն կորզելու հա-
մար բառ մը, վանկ մը, Սասնոյ լեռներուն մէջ ա-
պաստանած ուրիշ փախստական յեղափոխականնե-
րու մասին...։

Անգոք, Սրտոս, կեփէ ու չրջակայ լեռները, սար

ու ձոր, հովիտ ու դաշտ, դիակներով ծածկուած
էին, գերեզմանատուրկ, անթաղ դիակներով, որոնց
վերև կը սաւառնէր ագռաւներու սև երամը, և ո-
րոնց վրայ կատարի մրցամարտ մը կը մղէին անպղ-
տեր և ուրիշ գիշատիչ գազաններ։ Օրերով գիշեր-
ներով, եղերական, դամբանային զաղանը՛ըը միայն
կը լսուէին դիակներ ագռաւներուն և գայլերուն ու
չնագայլերուն նոռալմները կ'ընդհատէին խաւար գի-
շերուան սոսկալի լռութիւնը...։

Սասունեան Սրնաւերքին վերջին վարագոյրը
պիտի գոցուէր Տալորիկով, որ, գերմարդկային,
դիւցազնային մարտնչումներէ ա՛լ ուժասպառ, Յե-
ղափոխութեան Տաճարին մէջ, Ազատութեան սեղա-
նին վրայ վերջին պատարագ, ինկաւ, անձնատուր
եղաւ Զէբի բաշային, որ Անատօլուի Ընդհանուր
Քննիչը պիտի ըլլար և եղաւ Սասունի Հայկական
Զարկերուն կազմակերպիչը, իր Մեծ Տիրոջ՝ մեր
Դահճապետին աստուածաշունչ հովանաւորութեան
տակ...։

ԻԲ.

Զէբի բաշան, Սասունը բնաջինջ ըրած, վերա-
դարձած էր Պիթլիս, իր յաղթական բանակին հետ։

Ելլուզ ամէն օր հեռագիր հեռագրի վրայ կը տե-
ղար, յաջորդաբար աւետելով Սասունի Սպանդնե-
րուն մանրամասնութիւնները։

Գահրը թէ՛ մարը կէտ առ կէտ գործադըր-
ւած էր, ինչպէս կը հաստատէր մխիթարին վերջին
ծածկագիրը, Սուլթանին քաշուած։

«Իրաո՛ղի սէնիչէ թէմամէն իճրա, Սասուն վէ
հավալիսինէ սասլը պէր քէմալ սըր.»— այսինքն՝
«Կայսերական հրամանը գործադրուած է ամբող-

Ջովին, Սատունի և չրջակայքի մէջ անդորրութիւնը կատարեալ է.»—

Եըլտըզի մէջ արտասովոր չարժում մը։ Սիւբէյա բաչային խորհրդաւոր մանուանէն իվեր նմանը չը տեսնուած իրարանցում մը քարտուղարներուն միջև, որոնք կը վազվզէին Եըլտըզի նրբասրահներուն մէջ։

Թահսին պէյ, Սիւբէյա բաչային յաջորդը, մաս պէյնճի Աբիճ պէյին միջոցաւ կանչուած էր Հիւնքեարէն, որ յանկարծ, վերագոյն հրճուանքի գագաթէն գահավէժ ինկած կը թուէր կասկածի ու թախիծի նոպաներու մէջ։ Էպիւլ Հիւսա քանի մը վայրկեան առաջ մեկնած էր Հիւնքեարին քովէն, ուր կանչուած էր Սիւբէյա բաչային մահը ողբացող անմխիթար քարտուղարներուն հաւատարմութեան երդումի արարողութիւնը կատարելու համար։ Թահսին պէյ հանդիպեցաւ Էպիւլ Հիւսայի։ որ, լուրջ դէմքով մը փափաց ականջին.

— Թահսի՛ն պէյ, զաւա՛կս, զգուշացի՛ր, չա՛տ բարկացած է վեհափառը։

— Ինչո՞ւ, բարձրաչնո՛րհ Տէր, ըսաւ Թահսին, գրեթէ ծունկի գալով Էպիւլ Հիւսայի առջև, ինչո՞ւ բարկացեր է։

— Զի՞ս պիտէք, զաւա՛կս, Հայոց Պատրիարք Իզմիրլեանին դէմ կատղեր է. լսեր է թէ՝ Անգլիոյ մեծ դեսպանին պիմիլով, բողոքեր և քննութիւն է պահանջեր Սատունի վերջին պէպքերուն վրայ։

— Յետո՞յ...

— Զաւա՛կս, չարունակեց Ապտիւլ Համիտի վարժապետ-ատաղաձուն. երկա՞ն է, երկա՞ն, հիմա կ'երթաս ամէն բան կը հասկնաս։

Երկու պալատականները բաժնուեցան իրարմէ։

Թահսին պէյ ներկայացաւ Սուլթանին, երբ սա, երկու ձեռքերը չփչփելով մանկասարի դահլիճին մէջ։

— Թահսի՛ն, գոռաց Համիտ, ի՞նչ կ'ուզեն ինձ այդ... հերիփները։

— Որո՞նք, վեհափա՛ռ Տէր, հարցուց Թահսին դողդոջ ձայնով մը։

— Զի՞ս պիտէր, մռնչեց Համիտ, գեսպաննե՛րը։

— Այո՛, վեհափա՛ռ Տէր, երեք այցաքարտ ըստացայ, երեք մեծ դեսպաններէն, որոնք վաղը, սէլամլըքէն առքը, կ'ուզեն ներկայանալ Ձեր վեհափառութեան։

— Ի՞նչ կ'ուզեն ինձ, ի՞նչ, գոռչտաց Համիտ, գեռ ի՞նչ կրնային ընել, քննիչներ ըսին, զրկեցինք, քննութիւնները վերջացան, քանի մը հազար ապըստամբներ չարգուած են, ի՞նչ կ'ըլլայ, իրաւունք չունի՞մ պատժելու իմ ապստամբ հպատակները...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Թահսին պէյ, ինքզինք ամիսփելով և չանալով ծածկել ներքին դողը, զոր կ'զգար ամէն անգամ որ Հիւնքեարին ներկայութեանը կը գտնուէր, ես կը կարծեմ թէ՝ այդ երեք դեսպանները հաւաքական ծանուցագիր մը պիտի տան...։

— Ի՞նչ ծանուցագիր... խե՞նդ են, ի՞նչ են, գոռաց Համիտ։

— Ներեցէ՛ք, վեհափա՛ռ Տէր, վաղը յայտնի կ'ըլլայ, այնպէս չէ՞։

— Հիմա պիտի ընդունի՞նք ատոնք, հարցուց Հիւնքեարը։

— Ձեր վեհափառութի՛ւնը գիտէ։

— Հա՛, հա՛, հա՛, քրքջալիր խնդաց Ապտիւլ Համիտ, Թահսի՛ն պէյ, կատա՞կ կ'ընես, կրնա՞մ չընդունիլ...։

— Ուրեմն, վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Թահսին քիչ մը քաջալերուած, վաղուան ունկնդրութեան հա-

մար խոստանա՞մ իրենց, պատասխանե՞մ իրենց քարտերուն։

— Անչո՜ւշտ, անչո՜ւշտ, կրկնեց Հիւնքեարը զսպուած կատաղութեամբ մը, ակռաներուն մէջ ծամ ծըմելով վանկերը, ուզե՛նք չուզենք պիտի ընդու նինք... Թո՛ղ գան, տեսնենք ի՞նչ նոր առաջարկ պիտի բերեն...։

Յետոյ, դահլիճին մէջ մէկ քանի չրջան ընելէ ետքը, դարձաւ ըսաւ Թահսին պէյի.

— Թահսի՛նը այս իրիկուընէ դուն գնա՛ զեմսա նական մեծ դեսպանը տե՛ս

Թահսին պէյ դուրս ելաւ Հիւնքեարին քովէն ու նոյն իրիկունը Բերա գնաց, զեմսանական դեսպա նատունը, մեծ դեսպանին կանխաւ ազդարարելու համար անգլիական, ֆրանսական և ռուսական մեծ դեսպաններուն վաղուան հաւաքական ունկնդրու թիւնը Սուլթանին մօտ և կարեւոր անոր բերնէն խլելու համար, եթէ կարելի էր, այդ հաւաքական այցելութեան գաղտնիքը։

Մեծ դեսպանը, արդէն իրազեկ հետեւեալ օրուան դեսպանատան այցելութեան գաղտնիքին, Թահսին պէյի սախտումներուն վրայ, յայտնեց խնդիրը, գաղտ նապահութեան պայմանի տակ և զգուշացուց իր վեհ. կայսեր Օգոստափառ եղբայրը, որ չխնայեր բը բիտ. դիւանագիտութեան ծուղակին մէջ, առաջուբ նէ ապահովութիւններ տալով Նորին վեհափառու թեան թէ՝ ի վերջոյ Ֆրանսան ու Ռուսիան պիտի լը քէին Անգլիան...։

Թահսին պէյ վերադարձաւ գիշերով և մնաց մանօրէն հաղորդեց Սուլթանին դեսպանատան տե սակցութեան արդիւնքը

Յաջորդ օրը, անգլիական, ֆրանսական ու ռու սական մեծ դեսպանները, սէլամլըքէն վերջը, եըլ տըզ հրաւիրուեցան և մտան կայսերական ունկընդ րութեան դահլիճը։

Ա.պահիլ Համիտ նախապէս զինուած ու զրահ ւած, սառնութեամբ ու պաղարիւնով մը կը մարեր մեծ դեսպաններուն, մանաւանդ Սըր Ֆիլիբ Քըր բիի կծու սպառնալիքները, երբ Համիտի երեսին կը նետէր իրենց, երեք մեծ տէրութեանց ներկայացու ցիչներուն Սաուսնի մէջ, տեղին վրայ կատարած քննութիւններուն անտեսր իրականութիւնը։

— Վեհափա՛ռ, կը զգէր բրիտանական մեծ դես պանը, անլո՛ւր է, անհանգստութի՛ւ է այս ոճիրը, հա կամարդկային, հրէշայի՛ն ոճիր մը, որ վերջացող դարուն կռնա՛կը պիտի բեռցուի, ձեր... կայսրու թեան հաշուետուութիւնը պարտքի է՛ջը...։

— Օ՛, մեծ դեսպան, կը բացագանչէր Հիւնքեա րը, ի՞նչ է պատահեր... անիշխանականներ երկիրս մտեր են ու իմ զօրքերէս ձերբակալուեր են, և ներ քին խռովութիւնները, անկարգութիւնները վերջ գտեր են, ապստամբութիւնը խեղդուեր է... ահա՛ հեռագիրը, դեռ նոր ստացայ, մեր Դ. Զօրաբանակի միւշիրին հեռագիրը...։

— Անհաւատալի Ընդհ. Քննիչի՞ն ըսել կ՛ուզէք, հեգնեց Նելիւօֆ։

— Ո՛չ, Սաուսնի Սպանդներու կազմակերպիչը չէ՞ք ուզեր ըսել, վեհափա՛ռ, չէշտեց ֆրանսական մեծ դեսպանը, ան որ այդ կոզմերու խաղաղ հայ բնակչութիւնը բնաջինջ ընելու պաշտօնով ղրկուած էր Հայաստան...։

— Ի՞նչ կ՛ըսէիք դուք, վեհափա՛ռ, յարեց բրիտ անական մեծ դեսպանը, Զէյթի բաչային համար, նոր ստացուած հեռագրի մը խօսքը կ՛ընէիք։

— Այո՛, այսօր ստացայ, կրկնեց Հիւնքեարը կեղծաւոր միամտութեամբ մը, անա՛ հեռագիրը։

Դառնալով Թահսին պէյի.

— Թահսին, կարդա՛, թարգմանէ, թո՛ղ տես նեն, թո՛ղ հասկնան։

ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ՄԷԹՐ ՄԻՀՐԱՆ ԹԷԼԵԱՆ

(Իզմիրլեան Պատրիարքի անձնուէր քարտուղարը)

Թանկին կարդաց վերջին հեռագիրը.— «Ա ա ա յ չ պէր քէմալ մըր։»

— Հա՛, հա՛, հա՛, երեք մեծ դեսպանները միաս համուռ խնդացին քրքիչներով, կատակախա՛զ մըն է, կատակախա՛զ...։

Ապահով Համիտ, քիչ քիչ կ'սկսէր զգալ լուրջ հանգամանքը, զոր կ'ստանար այս անսակցութիւնը։ Ուստի, փորձեց ինքզինք արդարացնել.

— Մե՛ծ դեսպաններ, իմ բարեկամ տէրութեանց դուք քա թէր ներկայացուցիչներ, խնդիրը չատ պարզ է. Սասուն ապստամբած էր... զսպեցի... բնակաւնաբար ո՛չ առանց արիւնահեղութեան...։ Ապագայ զուարթիւնը կատարեալ է հիմա, չնորհակալ չըլլա՞ք...

Ա՛ելորդ էր երկարել. երեք մեծ դեսպանները դէմ առ դէմ կը գտնուէին մարմնացեալ ոճիրին ու կ'զգային թէ՝ ուխտեալ խաբեբայի մը, Թագակիր Մարդասպանի մը, Տխուր Մենագործի մը հետ էր խրենց գործը...։

Երեքը միասին մեկնեցան։

Հետևեալ կիրակին, մայրաքաղաքի բոլոր հայկական եկեղեցիներուն մէջ, գոհաբանական մաղթանքներ կարդացուեցան Վեհափառ Սուլթանին արեշատութեան համար, առատապուճ? Սուլթանին, որ ընդհանուր ներում կը չնորհէր հայ քաղաքական բանտարկեալներուն...։

Եւ Իզմիրլեան Սրբազան, Սասունի Զարդին վարդապետի բախտաւոր... Պատրիարքը, օրուան Հերոսը կը ծնուէր, Սանմանադրութեան տարեդարձի աւանդական հանդէսներուն մէջ ուսկ ուս թռչելով, իր աստուածաբարեալ... գլուխը վեր հանելով Արիւնի Հեղեղներուն մէջէն և իր պատրիարքական գահը

հաստատելով հազարաւոր նահատակներու գերեզմանադուրկ ոսկերոտիքներուն վրայ...։

Իսկ Հայկական Վեց Նահանգներու Բարենորոգումներուն հռչակաւոր Մայիսեան Յիշատակագիրը, փրկութեան լաստափայտի մը պէս, երկրորդ Նոյեան Տապան մը կ'երթար խլել նոր Մասիսի արիւնթաթախ կողերուն վրայ...։

Ա՛պրին, Եըլտըզի Որջին մէջ, կարմիր Լուսնատը, ԵՐԼՏՐԶԻ ՍՍՄՈՒՆԻ անմրցելիօրէն տխուր Հերոսը, արիւնոտ Յաղթանակին Յայտատօնը կը կատարէր, չրջապատուած իր... արբանեակներով...։

ԵՐԼՏՐԶԻ ՍՍՄՈ՛ՒՆ, կարմիր կամուրջ մը ձգուած, որուն տակէն ուղխահոս կը վազէ Հայ Արիւնը, որ յետոյ Ծով մը պիտի կազմէ, Ծիրանի Ծով մը, որուն ծոցէն պիտի յառնէ Նոր Վահագնը, անմահ Հայրենիքին խորհրդանչա՛նը...։

Ամէ՛ն ուրեմն, կարմի՛ր Սուլթան, ամէ՛ն իմ Ցեղիս արիւնը, մինչև որ խեղդուի՛ս...։

ՎԵՐՋ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Ներկայիս կու գամ, հրապարակաւ արտայիւն շնորհակալութիւններս յայտնել՝ քաղաքիս համաշրջելի արուեստագէտ Տիար Սրամ Մ. Քիւրքճեանի — Վարիչ Սրամ Պէրպէրեան Զինեգործարանի գործատան Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին — որ, բոլոր նըշանաւոր հաստատութիւններուս քլիչէները սիրայօժար եւ ձրիաբար պատրաստեց, միեւնոյն ժամանակ պաշտպան կանգնելով սոյն գործին ամբողջական հրատարակման, զոր վաստակած էր, կարգ մը դատարկապորանները բրօքականտովը, եւ որոնք ուշացած էին ԾԱՌԱՑԵԼ ԱԶԳԻՍ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ...։

Ցեղիս մակաբոյծնե՛րը...։

Այո՛, ջանացին սպանել նահատակ հօրս այս դլուխ-գործոցը, որովհետեւ չկրցան դիս գործիք ընել իրենց չարագործութեանց, եւ մերժելուս համար թուղթի մը հրատարակումը, որ քնոյթը ունէր վրդովելու հանդիսաւոր տարեբախտ ցեղիս՝ տարածուած ազգակիցներուս...։

Շնորհակալութիւն նաեւ այն ազնիւ ընթերցողներուն, որոնք գիւացան յարգել նահատակ հօրս յիշատակը, մինչ «Տիգրան Երկաթ»ի Սրահին մէջ գըտնուեցան հրէշներ, որոնք հօրս անձանօթ գերեզմանին հայհոյեցին, ու երբ Սրահի վարչութեան ցաւս յայտնեցի բողոք-նամակով մը, լո՛ւռ մնացին...։

Կեցցե՛ն, Ազգիս ու Հայրենիքիս ծառայելու՞ ուխտ ու երդում ընող ատրպոնասաւորնե՛րը...։

Աղեքս. 14 Սեպտ. 1935 ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ

եգիպտոսի գիւնեկոկրաֆիի
միակ հաստատութիւնը

ԱՐԱՄ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
ՋԻՆԿՈԿՐԱՍ

ԳԱՀԻՐԷ
29 Շարա Իպրահիմ փաշա Թէլ. 43213

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
28 Բիւ տէ Սէօր, — Թէլէֆօն 7239

Սուրիոյ և Լիբանանի միակ ներկայացուցիչն է
Մատենաչարիս հիմնադիր՝ ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ
Գին Պրակի՝ 6 Սուրիական Գահեկան